

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 2/2015

УДК 811.161.2 + 39 (477)
ББК 81.411.1 + 63.5 (4УКР)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Маленко О. О., д-р філол. наук, проф. (Харків),
(головний редактор);
- Ворожбіт В. В., д-р пед. наук, проф. (Харків);
- Голобородько К. Ю., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Дорошенко С. І., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Лисиченко Л. А., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Ломакович С. В., д-р філол. наук, проф. (Харків)
- Новиков А. О., д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- Борисов В. А., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Піддубна В. В., канд. філол. наук, доц. (Харків), (заст. головного редактора)
- Терещенко В. М., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Умрихіна Л. В., канд. філол. наук, доц. (Харків)
- Юр'єва К. А., канд. пед. наук, доц. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- Нелюба А. М., д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- Степаненко М. І., д-р філол. наук, проф., Полтавський національний педагогічний університет імені В. Г. Короленка.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди
(*протокол №5 від 6 листопада 2015 року*)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2015. — Вип. 2. — 148 с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Блюхера, 2, м. Харків, Україна, 61168

ISBN 978-966-1630-30-6

© Автори статей, 2015
© Обкладинка У. Мельникова, 2015
© Макет В. Журенко, 2015

ПЕРЕДМОВА

Шановні читачі! Це число збірника «Український світ у наукових парадигмах» присвячено цікавій і, як виявилось, цілком суперечливій проблемі — *національний характер*. Ми так звикли покладатися на цю константу, осмислюючи наше буття й описуючи його фрагменти в різних наукових контекстах, що не помітили спочатку легкі, а за тим і помітні рухи означеної величини до власної розмитості й нечіткості. І це попри той факт, що тема національного характеру й етноментального коду сьогодні як ніколи в моді, особливо в літературознавстві, лінгвістиці, культурології, етнології.

Прагнення відшукати елементи свого й чужого в людській натурі й поведінці втілилися в численних розвідках, де науковці аргументують і доводять об'єктивність існування національного характеру, виявленого в художніх образах, паремійному фонді, народних звичаях і традиціях. І виходить начебто переконливо. Для тих самих літературознавців, лінгвістів, культурологів та етнологів. Проте сучасна філософія, соціологія, психологія й педагогіка поступово обирають інші позиції, здійснюючи синхронну ревізію усталених констант, серед яких і національний характер. Усе більше говорять про ефемерність цього поняття, його застарілість як наукової категорії, формування якої припадає на добу романтизму початку ХІХ століття, про неможливість наукового вимірювання чітких ознак і переконливих проявів етноментального й національного у свідомості й діях людини.

Міждисциплінарна розбіжність у рецепції національного характеру й дискусії щодо цього зумовили проведення в Харківському національному педагогічному університеті імені Г.С. Сковороди круглого столу «Національний характер як категорія сучасної гуманітарико» (березень 2015), де мовознавці, літератори, етнологи, соціологи, педагоги й психологи обговорювали різні аспекти такої неоднозначної проблематики, відстоюючи право кожної з наукових царин на відповідну методологію дослідження ознак ментального/національного в людському бутті.

Дискусія виявилася плідною, погляди різними, але спільним стало бажання презентувати озвучені рефлексії в матеріалах збірника «Український світ у наукових парадигмах» (випуск 2). Тож пропонуємо Вашій увазі статті, де питання національного характеру й етноменталітету висвітлені з позицій різних світоглядних і дисциплінарно-методологічних засад, а саме національне та форми його різноманітного втілення стали об'єктом дослідження в розвідках з етнолінгвістики, лінгвоконцептології, лінгвостилістики, лінгвопоетики, літературознавства, філософії та інших гуманітарних галузей. До наукових праць ми додали статтю відомого українського журналіста-оглядача, ведучого телеканалу ICTV, публіциста Павла Казаріна «Забудьте про менталітет», думки якого цілком органічно інтегрувалися в нашу розмову про національний характер.

Сучасна, поліаспектна рецепція національного характеру тільки формує дослідницький дискурс, тому потребує різних підходів, свіжих поглядів і креативних рішень. Сподіваємося, презентовані розвідки активізують і Вашу власну рецепцію пропонованої проблеми, надихнуть на серйозні роздуми й цікаві спостереження.

Олена Маленко

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У СУЧАСНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ

Природа створює не нації, а індивідууми, які розподіляються на нації лише внаслідок відмінностей у мові, законах і засвоєних звичаях.

Бенедикт Спіноза, голландський філософ XVII ст.

Люди кожної раси володіють попри їхню соціальну відмінність спільним і непорушним запасом ідей, традицій, почуттів, способів мислення, що становить несвідомий спадок від їхніх пращурів, проти якого будь-які аргументи цілком безсилі.

Гюстав Лебон, французький філософ XIX ст.

ЗАБУДЬТЕ ПРО МЕНТАЛІТЕТ

*Якщо в історії чогось не було —
це зовсім не означає, що цього й не буде.*

Усенародна забава — розмірковувати про минуле й майбутнє крізь призму національного менталітету. виправдовувати ним невдачі й пояснювати успіхи. Є тільки одна проблема. Усі міркування виходять із того, що менталітет — це константа. Хоча, насправді, він цілком здатний бути змінною категорією.

У XIX столітті Томас Манн писав про те, що Німеччина ніколи не буде прикладом держави, у якій приживуться демократичні засади. Історія довела, що класик помилявся. Навіть більше — країна, у якій військовий дух був стрижнем виховання, сьогодні говорить про «імперіалізм серця» і веде війни хіба що на економічних фронтах.

А тому будь-які міркування про «національні схильності» наштовхуються на простий факт: світ змінюється. І будь-яка еволюція завжди сперечається з традицією.

У межах «традиції» не можна пояснити Японію з її тисячолітньою історією ієрархічності. Та сама країна, у якій у XIX столітті самурай міг випробувати го-строту клинка на простолюдюнові, за століття зуміла повністю адаптувати національні риси до нових викликів. Хтось скаже, що і Німеччина, і Японія змушені були змінитися після поразки у війні. Нехай так, але цей аргумент не пояснить феномену Південно-Східної Азії.

Що світ знав про Південну Корею три покоління тому? Хто з наших батьків вивчав історію економічних успіхів Сінгапуру? Хто в Російській імперії ще сто років тому міг подумати про те, що «чухонці» створять одну з найбільш ефективних держав Північної Європи?

Настав час припинити виправдовувати власне сьогодення національним менталітетом. Оскільки національний менталітет — це кубик Рубіка. Головоломка, сумарне число граней якої наближається до кількох десятків. Зібрати його неправильно можна в мільйон способів. І тільки один результат складання на цьому історичному етапі буде вважатися правильним.

Уявіть, що кожна деталь кубика — це риса національного менталітету. І що в цієї риси є кілька боків. І лише від вас залежить, який саме вияв національної звички відкриється світові.

Із «хатаскрайності» можна вивести як ізоляціонізм, так і самостійність. Із «два українці — три гетьмани» виходять як хаос, так і неможливість диктатури. Із недовіри владі — як криза державного будівництва, так і розвинені горизонтальні

зв'язки громадянського суспільства. У кожному разі й те, і те є витвором одної властивості, і питання лише в тому, яку саме грань кубика ви оберете.

Саме вміння зібрати наново кубик Рубіка національного менталітету, уміння адаптувати його згідно з викликами доби робить одні країни мешканцями Третього світу, а інші — виводить у категорію лідерів. Саме здатність побачити картинку загалом, а не заціклюватися на деталях дозволяє виявити варіативність шляхів розвитку. Будь-які розмови про зумовленість — це лише страх і недовіра до власного народу. Небажання зрозуміти, що будь-які недоліки — це лише природне продовження достоїнств. Так само і навпаки.

Японці зуміли власні соціальні ієрархії поставити на службу корпоративному досвіду. А стійкий досвід чинованування не прирік країну на відсутність політичної конкуренції в останні десятиліття. Так само й відсутність досвіду держбудівництва не завадила фінам вивести свою країну в «перший світ».

Більше того — українська державність сьогодні й поготів нагадує чистий аркуш, на якому можна намалювати будь-яку модель майбутнього. І якщо вже скорчуватися в іманентне й розміркувати про менталітет, то треба зрозуміти: «національний характер» має величезний запас варіативності. Також він має набагато більше сторін, відтінків і нюансів звучання, ніж кимось вигадана модель особистості, суспільної й державної поведінки.

Немає жодної приреченості — є лише небажання розуміти той факт, що кубик Рубіка українського національного менталітету ще не зібраний відповідно до нових умов. І якщо в історії чогось не було — це зовсім не означає, що цього й не буде.

Буде. Якщо з'явиться запит.

І єдине, що може становити ризик для такого сценарію — це загроза того, що країна запізниться з розумінням цього простого факту.

(Друкується в перекладі за джерелом: *Казарін П.* Забудьте про менталітет [Електронний ресурс] / Павло Казарін // Українська правда. — 9 жовтня 2015 р. — Режим доступу : // <http://www.pravda.com.ua/rus/articles/2015/10/9/7084329/>.

УДК37.01

Катерина Юр'єва, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У ВИМІРІ МІЖДИСЦИПЛІНАРНОЇ НАУКОВОЇ ПАРАДИГМИ

Розкрито трактування поняття «національний характер» у психології, соціології, антропології. Здійснено огляд дотичних понять: етнічна особистість, базова особистість, модальна особистість, етнічна модель особи, етнічний тип особи. Обґрунтовано актуальність і доцільність тлумачення поняття «нація» як політичного утворення, співгромадянства.

Ключові слова: національний характер, нація, етнічна особистість, базова особистість, модальна особистість.

Раскрыто трактование понятия «национальный характер» в психологии, социологии, антропологии. Сделан обзор близких понятий: этническая личность, базовая личность, модальная личность, этническая модель личности, этнический тип личности. Обоснована актуальность и целесообразность толкования понятия «нация» как политического образования, согражданства.

Ключевые слова: национальный характер, нация, этническая личность, базовая личность, модальная личность.

The concept of «national character» in psychology, sociology, anthropology was interpreted. A review of similar concepts: ethnic personality, basic personality, modal personality, ethnic personality model, ethnic style personality. The urgency and expediency interpretation of the «nation» notion as a political entity, co-citizenship.

Key words: national character, nation, ethnic personality, basic personality, modal personality.

Перш ніж розглядати заявлену в назві статті тему, варто насамперед домовитися про терміни. Адже, як зауважує упорядник «Словника з освіти та педагогіки» В. Полонський, для наукової діяльності термінологія має не лише теоретичне, але й певною мірою практичне значення. Термін виступає своєрідним каталізатором, джерелом постановки й усвідомлення проблеми. Залежно від його трактування оцінка фактичного стану справ може бути правильною чи помилковою [11].

Водночас, продовжуючи думку В. Полонського, зазначимо, що упорядкування поняттєво-термінологічного апарату має важливе значення для усунення розбіжностей між лексичними системами як різних галузей наукового знання, так і вітчизняної та зарубіжної науки в контексті входження української освіти в міжнародний науково-освітній простір.

Як зазначає В. Ледньов, поняттєво-термінологічні труднощі трапляються в усіх науках. Особливо вони загострюються в періоди інтенсивного розвитку наук [6: 39]. Саме так сталося з націєтворчою проблематикою, зокрема з проблемою «національного характеру», інтерес до якої останнім часом з відомих причин активізувався й викликав появу значної кількості публіцистичних, науково-теоретичних і науково-популярних публікацій. Розмаїття теоретико-методологічних підходів, аспектів розгляду і навіть особистих уподобань авторів багатьох із них зумовили певну поняттєво-термінологічну строкатість, що часом серйозно утруднює науковий пошук, а часто навіть перешкоджає нормальному перебігу суспільного діалогу.

В основі зазначеної термінологічної строкатості лежать перш за все об'єктивні причини: українська націєтворча проблематика після десятиліть, якщо не століть, анабіозу під пресом імперської ідеології інтенсивно розвивається, намагаючись активно інтегрувати нові для себе європейські та світові парадигми й підходи, що неминуче спричинює переосмислення й трансформацію старих і конструювання нових концепцій, спалахи суперечностей між ними, виникнення нових і запозичення вже наявних у зарубіжному науковому дискурсі специфічних понять.

Тож спробуймо окреслити основні складники терміна «національний характер». І почнемо з визначення самого поняття *характер*.

У психології характер (від грецького *character* — відбиток; риса, ознака, особливість) — це індивідуальне сполучення стійких психічних особливостей людини, що зумовлюють типовий для цього суб'єкта спосіб поведінки в певних життєвих умовах й обставинах [8: 775].

Характер людини як соціальної істоти детермінується її суспільним буттям. Він становить єдність індивідуального й типового. З одного боку, індивідуальна

своєрідність життєвого шляху, умов життя й діяльності кожної окремої людини формує різноманіття індивідуальних рис і проявів характеру. З іншого боку, спільні, типові обставини життя людей, які живуть в однакових суспільних умовах, формують спільні сторони й риси характеру [там само].

Як бачимо, психологічне визначення поняття *характер* є скоріш дескриптивним, ніж операційним. Цей факт свідчить про недостатню визначеність наявних у науці уявлень про сутність людського характеру.

Ще менш визначеною є сутність поняття «національний характер». На жаль, у спадщину від радянської науки нам залишилася традиція змішування, ототожнення понять «етнос» і «нація», «етнічний» і «національний» як у масовій свідомості, так і в науковому обігу. Це часто призводить до плутанини, розпливчастості визначень і формулювань чи навіть до непорозумінь. Як зазначає Т. Стефаненко, радянська паспортна система перетворила «національність» на расову категорію, що визначається «по крові» (за походженням батьків), тоді як у всьому цивілізованому світі це поняття означає громадянство [13].

Поняття «нація» (від латинського *nation* — «бути вродженим», похідного від імені римської богині народження та родового походження) у різні часи змінювало свій зміст. В античності воно означало «спільне походження» й було синонімом поняття *gens* — «плем'я». Згідно з Ю. Габермасом, «на протипагу поняттю «*civitas*» слово «*Nation*», як і «*gens*» [рід, родова община] та «*populus*» [народ, народність], стосувалося народностей (часто означуваних як «дикі», «варварські» або «язичницькі»), ще не організованих як політичні спільноти. У цьому сенсі нації спочатку були спільнотами людей того ж походження, які ще не об'єдналися в політичну форму держави, але пов'язані спільним поселенням, спільною мовою, звичаями й традиціями» [4: 345].

У Середні віки нацією почали називати місцеві спільноти, об'єднані мовною та/або професійною спільністю, а в часи М. Лютера термін «нація» став іноді вживатися для позначення всіх станів у державі. Це поняття використовували стосовно гільдій, корпорацій, спілок, мас людей і груп, заснованих на спільній культурі й історії. Американський антрополог К. Вердері з цього приводу зазначає: «У всіх випадках воно служило інструментом відбору — тим, що з'єднує в спільну масу одних людей, яких треба відрізнити від інших, які існують поряд із цими першими; от тільки критерії, які використовувалися при цьому відборі..., наприклад передача ремісничих навичок, аристократичні привілеї, громадянська відповідальність і культурно-історична спільність, — варіювалися залежно від часу та контексту» [цит. за: 1: 86].

Д. Дідро називав нацією «незначну кількість людей, які населяють певний досить чітко окреслений район і підпорядковуються одному уряду» [там само]. Однак, уже в Ж.-Ж. Руссо поняття «*nation*» виступає як синонім поняття «держави», і нація головним чином розуміється як «народ, який має *constitution*» [там само] (цим латинським словом Ж.-Ж. Руссо позначає як основний закон держави, так і «устрій», склад людського чи політичного тіла, тобто чиясь тілесну конституцію).

Шлях становлення поняття «нація» підсумовує історик й антрополог К. Вердері: «Історично ідея «нації» означала відносини двох типів: по-перше, відносини громадянські, у яких нація виступає колективним сувереном, утвореним зі спільної участі в політичних процесах; по-друге, відносини, відомі як «етнічність», через які нація включає в себе всіх тих, які, як припускається, мають спільну мову, історію або ширшу «культурну» ідентичність. «Громадянське» значення нації,

мабуть, виникло в центрах ліберальної демократії, де воно лише іноді співіснує (як, наприклад, у Франції) з «етнічним». Останнє значення, однак, є найпоширенішим у Східній Європі» [цит. за: 14: 552].

Французький соціолог та історик Д. Шнаппер переконана, що «слід уже залишити позаду це історичне протиставлення та визнати, що не існує двох ідей нації» [15: 7]. Книгу, присвячену аналізу сучасних теоретичних концепцій нації, вона так і назвала: «Спільнота громадян», обстоюючи ідею спільноти, де «всі люди, незалежно від свого історичного (у найширшому розумінні цього слова) чи етнічно-релігійного походження та соціальних характеристик, — усі вони є громадянами» [15: 6].

Дійсно, останнім часом усе більше дослідників поступово відмовляються від поняття «нація» в етнічному сенсі, погоджуючись із тим, що існують багатоетнічні нації — британська, американська, канадська та ін.

Провідний американський спеціаліст із національного питання Г. Кон пише, що нації «не можуть бути ототоженні з родами, племенами, етнічними групами — спільнотами людей, які об'єднуються походженням від справжнього чи уявного спільного предка чи спільним місцем проживання» [цит. за: 2: 47]. Тільки «прагнення жити разом», стверджує Г. Кон, об'єднує людей і становить основу нації. Цієї ж позиції дотримується інший американський соціолог Р. Емерсон. На його думку, почуття спільності долі є вирішальним фактором для формування нації. Р. Емерсон підкреслює, що членам нації притаманне відчуття того, що вони об'єднані в одне ціле спільною спадщиною в минулому та спільною долею в майбутньому.

Нація політична — це велике, історичне, динамічне, цивілізоване співтовариство громадян, часто поліетнічне, але об'єднане навколо якогось одного етносу, із національною мовою внутрішнього державного спілкування (та можливо однією чи кількома локальними офіційними мовами), із власною територією, спільними інтересами, спільною волею бути єдиним цілим, спільною національною культурою (як синтезом кількох етнічних культур), усвідомленням спільності минулого, сучасного й особливо майбутнього й водночас власної самобутності й спільною назвою [7: 22]. Аналіз змісту наведених понять дає підстави говорити, що сучасна Україна рішучо рухається шляхом формування нації політичної, яка є поліетнічним соціальним утворенням.

Так, за результатами Всеукраїнського перепису населення 2001 р., громадянами нашої держави, поряд із понад 37,5 млн. етнічних українців, є 8 млн. 334 тис. етнічних росіян, 275,8 тис. білорусів, 258,6 тис. молдован, близько 248,2 тис. кримських татар, 204,6 тис. болгар, 156,6 тис. угорців, 151 тис. румунів, 144,1 тис. поляків, 103,6 тис. євреїв, 99,9 тис. вірменів, 91,5 тис. греків, 73,3 тис. татар, 47,6 тис. ромів, 45,2 тис. азербайджанців, 34,2 тис. грузинів, 33,3 тис. німців, 31,9 тис. гагаузів, понад 7 тис. литовців, понад 6 тис. словаків, близько 6 тис. чехів, понад 2,8 тис. естонців, близько 1200 караїмів, 406 кримчаків, а також представники ще 110 етносів [9].

На території однієї лише Харківської області у 2001 р. мешкали: 2 млн 48,7 тис. українців, 742 тис. росіян, 14,7 тис. білорусів, 11,5 тис. євреїв, 11,1 тис. вірменів, 5,6 тис. азербайджанців, 4,4 тис. грузинів, 4,2 тис. татар, 2,5 тис. молдован, 2,4 тис. в'єтнамців, 2,3 тис. ромів, а також представники ще 100 етносів [10].

Усі відомі спроби поділити за об'єктивними критеріями етнічні спільноти на нації, народності, етнічні та племінні групи фактично малопродуктивні. Як зазначає норвезький антрополог Т. Х. Ериксен, нація є продукт ідеології націоналізму

й вона виникає з моменту, коли група впливових людей вирішує, що саме так воно повинно бути. І в більшості випадків нація починається як явище, що породжується міською елітою. Проте, аби стати ефективним політичним засобом, ця ідея має розповсюдитися на масовому рівні [21].

Детальний аналіз ситуації на пострадянських теренах, де кожна молода держава намагається вибудувати єдину націю, дає підстави погодитися з думкою А. Собчака, що вирішальним фактором конституювання нації є «усвідомлене прагнення людей бути єдиним народом і жити разом. Однак таке прагнення виникає й живиться не тільки спільністю мови, культури, традиції тощо, але й тим, що можна визначити як загальне благополуччя життя, загальна атмосфера задоволення життям. І країною, у якій ти живеш. Поки що, на жаль, у нас цього немає... Не відсутність національної ідеї, а неблагополуччя життя, що затягнулося, — це головна небезпека для майбутнього країни, для її єдності» [12].

У своїх дослідженнях [див., наприклад: 17; 18; 20] ми уникаємо вживання терміна «нація» в етнічному розумінні. Натомість спираємося на підхід Р. Емерсона, Г. Кона, Ю. Габермаса та інших, а також визначення українських етнологів В. Кафарського та Б. Савчука й говоримо про націю в політичному сенсі як *населення країни, сукупність усіх громадян, які незалежно від свого етнічного походження свідомо визнають її державотворчі устремління, поділяють консолідуючу національну ідею та пов'язують своє майбутнє з цією державою* [19]. Уважаємо за доцільне навести також влучне визначення української дослідниці Т. Бердій, згідно з яким етнос є формою моноспільноти, а нація — поліетнічним і полікультурним утворенням [3: 17].

Натомість традиційно поняттям «національний характер» оперують прибічники концепції етнонації. Уже з цієї позиції доцільність уживання досліджуваного поняття у звичному контексті — як стійкого набору характерологічних рис, притаманного представникам певної національної (по суті етнокультурної) спільноти, — виявляється сумнівною.

Спочатку описове поняття «національний характер» використовувалося в літературі про подорожі з метою відобразити спосіб життя народів. У подальшому, говорячи про національний характер, одні автори мали на увазі насамперед темперамент, інші — звертали увагу на особистісні риси, треті — на ціннісні орієнтації, ставлення до влади, праці тощо.

Коли культурантропологи при дослідженні національного характеру почали використовувати більш-менш «об'єктивні» методи (глибинне інтерв'ю, психологічне тестування тощо), вони стали втрачати цілісне уявлення про характер народу і, як і психологи, складали «набір» якостей.

Тоді як філософи чи етнографи частіше вживають поняття «психічний склад» або навіть «національний характер», психологи користуються переважно поняттям «етнічна особистість». Одним із перших варіантів, у якому втілювалося це поняття, була категорія «базова особистість». Поняття виникло й сформувалося в рамках американської школи «Культура й Особистість». Зокрема представники цього наукового напрямку наполягали на існуванні в кожного етносу специфічної для нього «базової особистості» — структури особистості, найбільш придатної, фактично оптимальної для життя в межах його умов існування. Уважалося, що базова особистість передається від покоління до покоління завдяки так званім «первинним інститутам» — етноспецифічній системі виховання немовлят. Структура базової особистості, за уявленнями прихильників школи «Культура й Особистість», містить елементи, спільні для всіх або більшості членів певної культури.

Із часом поняття базової особистості було доповнено поняттям модальної особистості. Це поняття, на відміну від попереднього, визначало не оптимальну для певної культури структуру особистості, а ті статистично обчислені конфігурації рис, що реально спостерігалися, експериментально виявлялися й дійсно переважали в певному суспільстві.

Уважалося, що модальна особистість визначається через частоту повторень певних особистісних профілів усередині суспільства. Профіль, притаманний найбільшій кількості дорослих членів суспільства, визначався як модальна особистість. Серед представників і послідовників школи «Культура й Особистість» домінувало уявлення про те, що кожна конкретна структура модальної особистості може зустрічатися в будь-якому народі, але переважатиме вона лише в певному суспільстві. Утім існувало положення, згідно з яким нація не обов'язково має бути одномодальною — вона може бути й багатомодальною, тобто містити кілька модальних особистостей. Як приклад можна навести гіпотезу про існування в українській культурі двох типів особистості/модальних особистостей, що суттєво різняться конфігурацією характерологічних рис, — хлібороб і козак.

Намагаючись подолати непевність, розмитість, амбівалентність уявлень про «національний характер», український дослідник М. Шульга ввів до наукового обігу поняття «етнічна модель особи» й «етнічний тип особи» [16].

Етнічна модель особи є своєрідною схемою, у якій подано перелік найважливіших елементів, що належать до «зрізу» особи, а також зазначено характер зв'язку між ними.

Конкретизується схематична етнічна модель в етнічному типі особи.

Етнічний тип особи містить лише ті властивості й характеристики особи, які породжені та детерміновані її належністю до етносу, до його культури.

Здійснений короткий огляд дає підстави повністю погодитися з дотепним висловом Г. Гачева: «Національний характер народу, думки, літератури — дуже хитра й ефемерна «матерія». Відчуваєш, що він є, але як тільки намагаєшся його визначити словами, — він часто зникає, і ловиш себе на тому, що говориш банальності, речі непринципові, або бачиш у ньому те, що властиве будь-якому чи всім народам. Запобігти цій небезпеці неможливо, можна лише постійно пам'ятати про неї й намагатися з нею боротися, — але не перемогти» [5: 55].

Отже, представники антропології, етнопсихології, соціології, культурної антропології практично відмовилися від уживання поняття «національний характер» через невизначеність його суті, розмитість та амбівалентність змісту.

Натомість у філософії, мистецтвознавстві, літературознавстві проблематика, пов'язана з дослідженнями «національного характеру», є актуальною й поширеною.

І в цьому немає непереборної суперечливості. Адже мистецтвознавці, літературознавці досліджують твори митців — «інженерів людських душ», тобто мають справу з художньою реальністю. Водночас антропологи, етнопсихологи, соціологи мають справу з дійсністю. Тому різні погляди, позиції, підходи є абсолютно нормальними й лише відбивають багатство та різноманіття нашого світу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ачкасов В. А. Этнополитология / В. А. Ачкасов. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. — 337 с.
2. Баронин А. С. Этническая психология / А. С. Баронин. — К. : Тандем, 2000. — 264 с.

3. *Бердій Т. С.* Співвідношення етнічної та національної ідентичностей : автореф. дис. ... канд. філос. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Бердій Тетяна Степанівна. — Донецьк, 2007. — 21 с.
4. *Габермас Ю.* Громадянство і національна ідентичність / Ю. Габермас // Націоналізм : Антологія. — 2-е вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 343–359.
5. *Гачев Г.* Национальные образы мира : общие вопросы, русский, болгарский, киргизский, грузинский, армянский / Г. Д. Гачев. — М. : Сов. писатель, 1988. — 445 с.
6. *Леднёв В. С.* Содержание образования : сущность, структура, перспективы / В. С. Леднёв. — 2-е изд., перераб. — М. : Высш. шк., 1991. — 224 с.
7. *Надольська В. В.* Загальна етнологія : понятійно-термінологічний апарат : метод. рекомендації на допомогу студ. істор. ф-ту / В. В. Надольська. — Луцьк : Ред.-вид. відд. «Вежа» Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 1999. — 62 с.
8. *Психология* : Полный энциклопедический справочник / сост. и общ. ред. В. Мещерякова, В. Зинченко. — СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2007. — 896 с.
9. *Розподіл населення за національністю та рідною мовою.* Україна [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення'2001 / Державний комітет статистики України. — Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/nationality_population/nationality_popull/select_5/?data1=1&box=5.1W&rz=1_1&rz_b=2_1&k_t=00&botton=cens_db.
10. *Розподіл населення за національністю та рідною мовою.* Харківська область [Електронний ресурс] // Всеукраїнський перепис населення'2001 / Державний комітет статистики України. — Режим доступу : http://2001.ukrcensus.gov.ua/regions/reg_khar?ozn=1&ter=63&ttt=5.1W.
11. *Словарь по образованию и педагогике* / сост. В. М. Полонский. — М. : Высш. шк., 2004. — 512 с.
12. *Собчак А.* Имперская ностальгия / Анатолий Собчак // Независимая газета. — 1998. — 13.02. — С. 7.
13. *Стефаненко Т. Г.* Этнопсихология / Т. Г. Стефаненко. — М. : ИП РАН, Академический Проект ; Екатеринбург : Деловая книга, 2000. — 320 с.
14. *Стефанеску Б.* Про «хороші» та «погані» націоналізми / Б. Стефанеску // Націоналізм : антологія. 2-ге вид. / упоряд. О. Проценко, В. Лісовий. — К. : Смолоскип, 2006. — С. 551–565.
15. *Шнаппер Д.* Спільнота громадян : Про модерну концепцію нації / Домінік Шнаппер ; пер. з фр. Р. В. Мардера ; худож.-оформлювач А. С. Ленчик. — Харків : Фоліо, 2007. — 223 с.
16. *Шульга Н. А.* Этническая самоидентификация личности / Н. А. Шульга. — К. : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. — 200 с.
17. *Юр'єва К.* Освіта в реаліях полікультурного українського суспільства / Катерина Юр'єва // Український світ у наукових парадигмах : зб. наук. пр. Харк. нац. пед. ун-ту ім. Г. С. Сковороди (голов. ред. Маленко О. О.). — Харків : ХІФТ, 2014. — Вип. 1. — С. 131–140.
18. *Юр'єва К. А.* Етнокультурне різноманіття як виклик і ресурс для сучасної системи освіти України / К. А. Юр'єва, О. В. Вороненко // Засоби навчальної та науково-дослідної роботи : зб. наук. пр. / за заг. ред. проф. В. І. Євдокимова і проф. О. М. Микитюка. — Вип. 43. — Харків : ХНПУ ім. Г. С. Сковороди, 2014. — С. 259–281.
19. *Юр'єва К. А.* Міждисциплінарна методологія порівняльно-культурологічної етнопедagogіки / К. А. Юр'єва // Порівняльно-педагогічні студії. — 2013. — № 4 (18). — С. 5–12.
20. *Юр'єва К. А.* Огляд перспективних моделей розвитку освіти в умовах етнокультурного розмаїття сучасного українського суспільства / К. А. Юр'єва, О. У. Холтобіна // Актуальные научные исследования в современном мире : материалы III Междунар. науч.-практ. интернет-конф., 25–26 июля 2015 г., Переяслав-Хмельницький : сб. науч. тр. — Переяслав-Хмельницький : [б. и.], 2015. — Вып. 3, ч. 1 — С. 72–77.
21. *Eriksen Th. H.* Ethnicity and Nationalism : Anthropological Perspectives : (Anthropology, Culture and Society). — 2nd ed. / Th. H. Eriksen. — London : Pluto Press, 2002. — 224 p.

УДК 811.161.2:0

Світлана Єрмоленко, Інститут української мови Національної академії наук України

РІДНА МОВА В КАТЕГОРІЯХ НАЦІОЛОГІЧНОГО Й ЛІНГВІСТИЧНОГО ДИСКУРСІВ: ДО СЕМАНТИЧНОГО НАПОВНЕННЯ ТЕРМІНОПОНЯТТЯ

У статті презентовані міркування про статус поняття *рідної мови* в націологічному й лінгвістичному дискурсах з огляду на неоднозначність семантичного наповнення терміна. Авторка подає низку тлумачень поняття *рідної мови* в різних наукових виданнях відповідно до тенденцій суспільного осмислення цього феномену.

Ключові слова: *рідна мова, мова спілкування, державна мова, національна свідомість, мовна стійкість.*

В статье представлены рассуждения о статусе понятия *родной язык* в нациологическом и лингвистическом дискурсах с учетом неоднозначности семантического наполнения термина. Автор подаёт ряд толкований понятия *родной язык* в различных научных изданиях в соответствии с тенденциями общественного осмысления этого феномена.

Ключевые слова: *родной язык, язык общения, государственный язык, национальное сознание, языковая стойкость.*

The article presents reflections on the status of the notion of mother language in sociologic and linguistic discourses with regard to the ambiguity of the semantic content of the term. The author gives a number of interpretations of the notion of mother language in various scientific sources according to the tendencies of public comprehension of this phenomenon.

Keywords: *mother language, language of communication, national language, national consciousness, linguistic vitality.*

Номінація *рідна мова* актуалізувалася в українській мовній практиці в кінці 80-х і в 90-ті роки ХХ ст. В історії української культури подібне спостерігалось завжди, коли виникала загроза денационалізації. А оскільки в житті бездержавної нації така загроза була постійною, то й відстоювання прав на письменство, освіту рідною українською мовою в Росії, Австро-Угорщині впродовж ХІХ ст., піднесення національно-мовної свідомості в окремі періоди ХХ ст. супроводжувалися зростанням уваги суспільства до проблеми рідної мови.

Це поняття вживалося як суспільно-політичний, соціальний номен у науково-публіцистичних текстах, розгорталося в образні вислови в художніх текстах. Як поняття соціопсихологічне, соціополітичне, воно набувало щоразу нових ознак і суспільного звучання залежно від конкретних історичних умов життя української нації.

Метою статті є осмислення поняття *рідної мови* в контексті її націологічного буття й семантичного наповнення відповідного терміна з огляду на суспільні тенденції тлумачення цього феномену.

В умовах бездержавності українці домагалися відкриття шкіл із рідною мовою навчання, відкриття українознавчих кафедр в університетах, дозволу виступати рідною мовою публічно. Коли в ХІХ й на початку ХХ ст. українські культурні діячі відвоювали право народу мати україномовну пресу, школи, церкви й послуговувалися при цьому поняттями *рідна мова, рідне слово*, ці назви не потребували пояснень і наукових тлумачень: їхній зміст був зрозумілий, вони сприймалися однозначно.

Так, М. Грушевський писав: «Боротьбі за рідну мову і рідну школу мусимо присвячувати найбільше уваги, тому й видаємо сю книжечку, щоб вона стала в пригоді кожному, хто свідомий великої ваги рідної мови й рідної школи для поступу й розвитку рідного народу» [2: 13]. Автор пояснював читачам, що українською мовою створено великі скарби писемності, що українська мова — це не нижча, «мужича» мова, вона має право виконувати, як і інші мови, усі суспільно-культурні функції. Відсутність власної держави спричиняла виникнення явища відступництва від рідної мови. Не випадково в українській мові існує поняття рідномовні обов'язки (І. Огієнко), якому, зауважимо, немає лексико-семантично-структурного відповідника в російській мові.

Упродовж майже трьох століть в українській літературі постійною була тема рідної мови, засудження тих, хто забував рідне слово, зрікався його. Однак наукових розвідок про феномен рідної мови маємо не так і багато.

У 90-х роках у зв'язку з проголошенням незалежності Української держави починається нове осмислення поняття *рідної мови*. Це відбувається, по-перше, тому, що українська державна мова виступає чинником консолідації нації як утворення не лише етнотериторіального, а й політичного; по-друге, тому, що демократизація суспільства, відхід від засад тоталітаризму закономірно вивіщив роль особистості, індивідуума, висвітлив нові відношення між людиною, громадянами й державою. Механізм консолідації суспільства важко уявити без державної, офіційної мови. Певною мірою він, як і будь-який інший державний механізм, є важелем примусу, проте специфіка полягає в тому, що він найтісніше пов'язаний із внутрішнім світом людини, її психічними станами, відчуттями й настроями.

У радянські часи словосполучення *рідне слово* мало право на офіційне існування лише в художньому контексті. Зауважимо, до речі, що науково-популярний збірник Інституту мовознавства ім. О. Потебні «Питання мовної культури» вийшов 1970 року під назвою «Рідне слово», але через п'ять випусків (1976 року) назву було замінено іншою — «Культура слова».

Тепер словосполучення *рідна мова* входить у реєстр термінів соціолінгвістики, соціополітики, власне, набуває ознак загальнонаукового поняття. У зв'язку із цим існує потреба надати йому чітких ознак терміна, визначивши суттєві змістові компоненти. Насамперед наголосимо, що зміст поняття *рідна мова* обтяжений емоційною конотацією, що зумовлює неоднозначне трактування термінологічного словосполучення. У ньому наявний обов'язковий компонент — це суб'єктивно-оцінна сема слова *рідний*: рідний протиставляється нерідному, так само як своє — чужому. Наприклад, у словосполученні *іншомовне слово* зведено до мінімуму цей емоційний компонент семантики, а в словосполученнях *чужомовне слово*, *чужоземне слово* семантика слова *чужий* містить додаткову емоційну конотацію, оскільки передбачає опозицію *чужий* — *свій*, *чужий* — *рідний*.

На шкалі протиставлення *чужий* — *рідний* опиняються етноси, мови, культури, економіки, традиції тощо, врешті, звичаї — від звичаїв родинних до національних традицій.

Спробуймо простежити, як у наукових виданнях тлумачиться поняття *рідна мова*, застерігши при цьому, що характер видання, його призначення, теоретичне й практичне спрямування позначаються на висвітленні термінологічного змісту цього словосполучення.

В енциклопедичному виданні, присвяченому питанням етнодержавотворення, читаємо: «Рідна мова — це та мова особи, якою вона може найповніше

самовиразитися, найточніше і найглибше передати свої думки, всебічно виявити себе в слові. Це перший аспект цього явища, аспект об'єктивного виявлення мови. Другий аспект — суб'єктивно-ціннісний. Він відображає ставлення особи до мов, якими вона володіє, передає мовну самовизначеність особистості» [4: 133]. Автор цього визначення застерігає, що рідну мову не можна ототожнювати з мовою матері, першою мовою, національною мовою. Наголошується на тому, що в умовах активних міграцій, соціальної мобільності рідна мова не збігається з національністю особи або з її функціонально першою мовою.

В іншому енциклопедичному виданні «Українська мова» термін *рідна мова* визначено так: «мова, з якою людина входить у світ, прилучається до загально-людських цінностей у їх національній своєрідності» [8: 515]. Зміст цього поняття висвітлено у зв'язках із поняттями *рідного краю*, *почуття патріотизму*. Рідну мову названо «рецептором духовно-емоційної сфери людини», явищем, яке «єднає, консолідує народ у часі і просторі». Пор. характерні вислови: *емоційна небайдужість до рідної, материнської мови; самопізнання, самовираження через рідну мову* тощо. Автор енциклопедичної статті зауважує, що оволодіння нерідною мовою — «це вже не стільки пізнання, скільки перекодування пізнаного, супроводжуване активною роботою пам'яті».

В енциклопедичній статті наголошено на зв'язку рідної мови як ознаки духовності людини із суспільними функціями мови як важливого засобу інформації, нагромадження знань. Закономірно, що рідна мова зі сфери почувань, емоційного світу окремої людини виводиться у сферу соціальних понять і соціальних оцінок. У зв'язку із цим з'являється поняття *соціального престижу рідної мови*. Розглянувши визначення суттєво відрізняється від попереднього: у ньому можна виділити змістові компоненти, які притаманні загалом характеристиці національної мови з відповідною соціальною парадигмою.

Аспект спадковості підкреслюється в тих філософських осмисленнях національної, рідної мови, які засновані на психологічній теорії мови як живого організму (В. Гумбольдт). Констатуючи той факт, що «від матері до дитини вже не передається рідна мова» [11: 38], дослідники застерігають про небезпеку зруйнування глибинного мовного організму, що об'єднує етнічну спільноту.

Суттєве доповнення до енциклопедичного змісту поняття рідна мова міститься в дослідженні Б. Ажнюка, який аналізує ставлення до цього феномену діаспорних українців. Якщо для українців в Україні рідна мова — «це мова батьків, дідів, а отже, мова роду, це перша після народження мова, мова, у якій українець відчуває себе найвигідніше, мова, якою він найкраще володіє і з якою відчуває найбільшу емоційну спорідненість; це, зрештою, основна мова нації, відмітна ознака українця — це мова держави», то для українців діаспори в змісті поняття *рідна мова* дослідник виокремлює сім компонентів: 1) перша в житті мова; 2) мова матері; 3) мова роду з дідів-прадітів, генетично-антропологічна спадщина; 4) мова, з якою людина (у її роду можуть бути неукраїнці — поляки, росіяни, англійці, німці тощо) ідентифікує себе в плані культурної спадщини; 5) мова, з якою людина зберігає емоційний зв'язок; 6) мова, у якій людина відчуває себе комунікативно найвигідніше; 7) основна мова держави, лояльним громадянином якої є ця людина [1: 122–123].

Досить лаконічне визначення маємо в словнику лінгвістичних термінів: «Рідна мова — перша мова, якою почала розмовляти дитина (мова батьків), або мова, з якою індивід увійшов у культуру в період свого свідомого життя» [9: 92]. У наведеній дефініції звертаємо увагу на такі ключові поняття, як *мова батьків*,

культура, свідоме життя, іншими словами, ідеться про зв'язок рідної мови з етносом, його культурою й із самоусвідомленням індивіда.

Тож варто звернути увагу на такі аспекти:

1. Оскільки самоусвідомлення, самопізнання індивіда відбувається в певному віці, то й оцінка «рідна мова» застосовна щодо людини дорослої.

Рідну мову щодо дітей можуть визначати батьки, але це не означає, що впродовж життя під впливом соціально-економічних, культурно-історичних умов погляди й оцінки індивіда не зміняться.

2. Не коректно ототожнювати поняття *рідної мови* з *мовою спілкування*, а тим більше — з рівнем володіння певною мовою або мовним самовираженням. Залежно від конкретно-історичних умов індивід опановує мову спілкування в соціумі. Його володіння певною мовою як знаряддям комунікації в професійній сфері, у побуті не заперечує усвідомлення ним своєї належності до культурних, духовних надбань, серед яких важлива роль належить феномену рідної мови.

Відчуття зв'язку з етносом, нацією передається не лише мовою як засобом спілкування, а й цілим комплексом культури, зв'язок із якою відчуває будь-яка людина.

У радянський час не було в науковому обігу праці Івана Франка «Двоязычність і дволичність». Тим часом сучасна психолінгвістика може широко послуговуватися спостереженнями вченого, який сам володів кількома мовами, творив ними, але відчував обов'язок висловитися щодо «тайників зв'язку людської психіки з тими нібито конвенціональними, а проте дивно органічними системами звуків, що називаємо рідною мовою. Здається, що таке рідна мова? Чим вона ліпша для мене від усякої іншої, і що мені вадить при нагоді заміняти її на всяку іншу? Практик, утилітарист, не задумуючись ані хвилинку, скаже: пусте питання. Мова — спосіб комунікації людей з людьми, і, маючи до вибору, я беру ту, яка дає можливість комунікуватися з більшим числом людей. А тим часом якась таємна сила в людській природі каже: «Pardon», ти не маєш до вибору, у якій мові вродився і виховався, тої без окалічення своєї душі не можеш покинути, так як не можеш замінятися з ким іншим своєю шкірою» [10: 233].

Письменники, художники слова тонко вловлюють моменти невидимого зв'язку людини з рідним словом. До однієї історичної доби належать пристрасні поетичні рядки Т. Шевченка *Ну що б, здавалося, слова. / Слова та голос — більш нічого, / А серце б'ється, жива, як їх почує. / Знать, од Бога / І голос той, і ті слова / Ідуть між люди*, і думки вітчизняного мовознавця-філософа О. Потебні про зв'язок мови з мисленням. Учений наголошував на тому, що найважливішою ознакою народності є мова, що сутність народності виявляється не в тому, що передає мова, а в тому, як вона це робить.

Тільки рідна мова може відкрити для людини весь спектр образного уявлення світу. Хоч проблема мовної картини світу теоретично осмислюється значно пізніше, уже в наш час, проте О. Потебня висловив засадничі положення про зв'язок мовних асоціацій, притаманних етносові, з універсальними загальнолюдськими поняттями.

Наскрізною думкою і Шевченкових творів, і філософських роздумів Потебні є думка про збереження рідного слова. Шевченко писав у поемі «Гайдамаки»: *Не одиравсь того слова, Що мати співала...* Потебня пише про шкідливість денационалізації українців у Російській державі, про «цілі натовпи відступників вільних і мимовільних» [5: 228].

Аналізуючи проблему відступництва з погляду О. Потебні, сучасний дослідник проблем соціолінгвістики О. Ткаченко обґрунтовує поняття мовної стійкості. Дослідник констатує мовне відступництво в типових відповідях на два питання перепису населення в Україні:

1) Мова, якою ви користуєтеся;

2) Ваша рідна мова. Якщо відповіді на ці два запитання не збігаються, маємо справу з низьким, нульовим рівнем національної свідомості [7].

Для народу, який тривалий час був позбавлений власної держави, феномен відступництва від рідної мови є показовим. У визначенні мовної стійкості О. Ткаченко розрізняє такі аспекти: «Мовна стійкість народу, як відомо, залежить від дієвості чотирьох джерел — національної традиції, національної свідомості й солідарності, національної культури, національного миру й співробітництва з іншими народами (насамперед, однотериторіальними)» [6: 14].

Хоч ознака територіальної прив'язаності етносу (нації) та мови посідає в цьому переліку останнє, четверте, місце, проте географічна, просторова окресленість мови постає як одна з характеристичних, релевантних ознак мови. Не випадково феномен *рідної мови* завжди називають в одному ряду з поняттями *рідної хати*, *рідної землі*. Людина прив'язана до певного місця на землі, до ландшафту, кліматичних умов тощо. Її мова, словник природно відбиває життя довкілля.

Романтично-міфологічна свідомість, віддзеркалена в мові, звичайно, зазнає впливу інших мов, проте «географічна» природа рідної мови утримує її окремішність, самотність. Цьому сприяє й характерне для кожної природної мови в її пізнавальній функції інтелектуальне освоєння світу. Якщо рідна мова виконує лише функції мови хатнього вжитку, а інші суспільні функції мови як засобу комунікації й самовираження, зокрема функція професійного самовдосконалення особи, емоційно-естетичного світосприйняття тощо не задіяні, зміст поняття *рідна мова* стає для певної особи досить умовним і невизначеним. Окремій людині, справді, «властиво знати стільки мов, скільки потрібно для життя» [3: 21], однак цінність мовного розмаїття світу не можна уявити без рідної для кожного мови, а отже, без розмаїття етнічних, національних мов.

Чи випадковий сьогодні інтерес до феномену *рідної мови*? Адже йдеться не лише про пошуки адекватного визначення цього поняття в наукових виданнях. Можливо, це симптом того, що потужні інформаційні технології кидають виклик самому поняттю *національна мова*.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Ажнюк Б. М. Мовна єдність нації : діаспора й Україна / Б. М. Ажнюк. — К. : Рідна мова, 1999. — 450 с.
2. Грушевський М. Про українську мову й українську школу / М. Грушевський. — К. : Веселка, 1991. — 50 с.
3. Косів М. Без мови немає народу / М. Косів // Мова державна. Мова офіційна. — К. : Просвіта, 1995. — С. 13–22.
4. Мала енциклопедія етнодержавознавства. — К. : Генеза, Довіра, 1996. — 942 с.
5. Потебня А. Рецензия на сб. «Народные песни Галицкой и Угорской Руси», собранные Я. Ф. Головацким / А. Потебня // Потебня А. А. Эстетика и поэтика. — М., 1946. — С. 226–252.
6. Ткаченко О. Б. До проблеми мовної стійкості / О. Ткаченко // Мовознавство. — 1991. — № 2. — С. 14–18.
7. Ткаченко О. Б. Проблема відступництва з погляду О. О. Потебні / О. Б. Ткаченко // Мовознавство. — 1992. — № 3. — С. 3–7.

8. *Українська мова*. Енциклопедія. — К. : Укр. енциклопедія, 2000. — 752 с.
9. *Українська мова*. Короткий тлумачний словник лінгвістичних термінів. — К. : Либідь, 2001. — 224 с.
10. *Франко І. Двоязичність і дволичність / І. Франко // Літературно-науковий вісник*. — Львів, 1905. — Т. 30, кн. 6. — С. 231–244.
11. *Шудря К. Мова в бутті нації / К. Шудря // Мова державна. Мова офіційна*. — К. : Прогрес, 1995. — С. 36–39.

УДК 821.161.2:17.035.3

Наталія Нестеренко, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

УКРАЇНСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У ХУДОЖНЬОМУ ДИСКУРСІ: МОДЕЛЮВАННЯ НАЦІОНАЛЬНИХ ТИПІВ

Стаття присвячена дослідженню основних підходів до наукового розуміння національного характеру українського народу й аналізу національних типів на матеріалі творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Загребельного.

Ключові слова: національний характер, менталітет, психологічний тип, козацький тип характеру.

Статья посвящена исследованию основных подходов к научному пониманию национального характера украинского народа и анализу национальных типов на материале произведений И. Котляревского, Т. Шевченка, П. Кулиша, П. Загребельного.

Ключевые слова: национальный характер, менталитет, психологический тип, казачий тип характера.

The article investigates the main approaches to scientific understanding of national character of Ukrainian people and analysis of national types in the works of I. Kotliarevsky, T. Shevchenko, P. Kulish, P. Zagrebelyni.

Keywords: national character, mentality, psychological type, cossack type of character.

Ознаки національного характеру позначаються на звичаях, традиціях, людській поведінці, на діяльності в будь-яких сферах, особливо яскраво — у мистецтві та літературі. Національно-типові характери, виявлені в індивідуалізованих персонажах, засвічують як національну специфіку літератури, так і віддзеркалення в художній тканині твору ментальності письменника. Аналіз сталих структур українського національного характеру до певної міри дозволяє виявити особливості історичної долі народу та перспективи його розвитку. Безперечно, для українського народу, який переживає складний болісний процес консолідації, надзвичайно важливим є на сьогодні визначення тих етнопсихологічних особливостей, що дозволять протистояти як внутрішнім, так і зовнішнім чинникам роз'єднання.

Метою презентованої розвідки є визначення основних підходів до наукового розуміння національного характеру українського народу й аналіз національних типів на матеріалі творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Загребельного.

У сучасній філософській, соціологічній, історичній і політологічній літературі є значна кількість тлумачень змісту терміна «український характер». Від розширеного його визначення як душі, психології, національної вдачі в поєднанні зі специфікою світосприйняття картини світу, властивій певній спільноті, до обмеження змістового поля поняття розумовими здібностями певної соціальної чи етнічної спільноти.

Серед найпоширеніших тлумачень терміна «український характер» варто відзначити такі: «Національний характер є поєднанням фізичних і духовних рис» (за О. Бауером); «Стереотипні уявлення про психологічні властивості та культуру різних народів, що поширені в буденній свідомості, завжди мають ціннісний, оцінний характер і усвідомлено та неусвідомлено співвідносяться з окремими уявленнями про специфіку свого народу і його культури» (за І. Коном); «Національний характер є важливою складовою особистості» (за Е. Дюркгеймом); «Характер відрізняється від темпераменту за змістом: характер має спільні риси серед етносів, а темперамент — це індивідуальна риса кожної людини» (за Г. Гегелем) [12].

Гельвецій, визначаючи поняття «національний характер» у роботі «Про людину», указав на те, що «будь-який народ має свій особливий спосіб бачення та відчуття, який формує його характер. У всіх народів характер змінюється поступово чи миттєво. Чинником цих змін є непомітні миттєві зміни у формах правління і громадському вихованні» [12]. Тобто, характер має динамічні властивості чи здатність змінюватися під впливом певних чинників, зокрема в результаті зміни форм правління.

Н. Григоріїв у праці «Українська національна вдача» (1935), аналізуючи вдачу народу, визначає її як «властивості, які є коли не в усіх окремих його членів, то принаймні в більшості. Це те, що спільне в усіх осіб одного народу» [2]. Тобто наскрізні риси, які визначають стереотипи поведінки й мислення представників певного етносу.

Етнопсихологи української діаспори: О. Кульчицький, Н. Григоріїв, В. Янів вивчали природно-географічні, кліматичні, чинники, становлення менталітету, описували характерні риси українців, притаманні протягом останніх століть.

Сучасний етнопсихолог М. Пірен визначила національний характер як сукупність рис, що склалися історично в представників тієї чи тієї нації, які визначають звичну манеру їхньої поведінки, типовий спосіб дій, що виявляється по відношенню до побутової сфери, оточення, праці, ставлення до своєї та інших спільнот [12]. У національному характері зафіксовано типові риси, що сформовані неоднаковою мірою й наявні в різноманітних поєднаннях у більшості представників етносу; неповторними є не риси чи їх сума, а структура характеру.

У працях сучасників: П. Гнатенко, Г. Лозко, І. Грабовської, Л. Карп'юк термін «менталітет», «ментальність» уживається переважно як синонім до поняття «національний характер», тобто система основних для етносу настанов, вірувань, цінностей (часто підсвідомих) [1].

У сучасній науці можна виділити кілька основних напрямів дослідження рис українського характеру як складової аналізу ментальних структур українців: порівняльний аналіз українського характеру як певної цілісності щодо характерів інших етнонаціональних спільнот; характеристика внутрішніх суперечностей українського характеру як певної самодостатньої цілісності; аналіз українського характеру через виділення певного світоглядно-психологічного типу з певним набором психічних характеристик.

Отже, незважаючи на різні визначення поняття «національний характер», що існують у сучасній науковій думці, можна потрактувати його як «сукупність рис, які склалися історично в представників тієї чи тієї нації, що визначають звичну манеру їхньої поведінки, типовий спосіб дій, які виявляються в побутовій сфері, оточенні, праці, ставленні до своєї та інших спільнот» [12: 69].

Головні чинники, на думку О. Кульчицького, що сформували національну психіку українського народу, — це расові, географічні (геопсихічні), історичні, соціопсихічні (суспільні), культуроморфні, глибинно-психічні [10].

«Геополітична «межовість» України на перехресті історичних шляхів виражалася психологічно впродовж віків життєвою ситуацією української людини як ситуація, яку екзистенційна філософія назвала «межовою»: постійне, невіддільне від людського існування перебування індивіда на «межі можливостей існування», на межі загрози смерті «боротьби, випадковості, страждання» (за К. Ясперсом).

Геополітична межовість «українного», нічим на захищеного, а водночас надзвичайно врожайного й багатого простору в кліщах ворожого завойовницького Заходу і степово-хижацького Сходу непомірно збільшувала тиск «межових ситуацій» для українця. Тому витворився «авантюрно-козацький тип характеру»: дружинницький, лицарсько-козацький — авантюрно-козацький.

Авантюрно-козацький тип, який зародився ще в середовищі княжої дружини за часів Київської Русі й під тиском історичних обставин знайшов своє продовження в середовищі Запорізької Січі, на думку О. Кульчицького, становить якісно новий характер: «Основою «переставленого» буття в українських історичних умовах був дружинницький, а згодом лицарсько-козацький тип людини, підпорядкованої ідеалові оборони честі, волі і віри, героїчній формі життя» [10: 711]. Починаючи з XVI століття, на традиційну українську етніку нашаровується новий могутній пласт — козацька культура й козацький тип національного характеру. Варто зазначити, що запорізьке козацтво становило духовно-лицарський орден, який успадкував традиції давньоруської військової дружини з усіма її атрибутами: традиціями побратимства, вовчими союзами, культом меча-шаблі, культом коня, символікою червоного кольору, замкнутістю чоловічих товариств [11].

На відміну від «однолінійного» хліборобського психологічного етнотипу, який прагне стабільності, спокою, постійного життя, козацькому типові властива контроверсійність: йому більшою мірою притаманний дух рицарства, що плекає почуття особистої честі, гідності. На цій основі в українців формується новий тип характеру загартованої в боротьбі мужньої людини, готової на будь-які жертви заради віри, Батьківщини, родини.

За словником В. Жайворонка «Знаки української етнокультури», козак — «ідеальний образ української душі, носій та оборонець найвищих суспільних і духовних вартостей людини; сміливий захисник рідної землі, України...» [3: 297].

Сила козацького ідеалу сягає аж до часів козака армії УНР і січового стрільця, формуючи український національний характер. Поняття «козацька нація», використовувалося в суспільно-політичній думці XVII–XVIII ст. в значенні «українська нація», що є показником історичної тягlosti козацького типу людини на теренах України.

На початку XX століття український філософ Д. Чижевський у «Нарисах з історії філософії на Україні» визначив такі позитивні й негативні риси характеру українців: емоційність, сентиментальність, чуттєвість, ліризм, працелюбність, гостинність, прагнення до освіти, постійність у сімейних стосунках, прагнення до

духовного життя, повага до старших, мужність, здоровий оптимізм, прагнення до незалежності; схильність до анархізму, неузгодженість між словами й справами, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм [14].

Літературний твір містить у собі інформацію про етнопсихологічні особливості народу, а справжній митець у своїх творах може відтворити дух народу через власні думки й почування. Серед завдань, що ставили перед собою українські письменники в різні періоди, одним із основних можна вважати таке: показ безперервності української душі. Зокрема у ХХ ст. П. Загребельний відзначав: «Український характер, український дух, українська душа, українська гордість і гідність, — побачити це все, піднести, возвеличити» [4: 51].

Від слів Лазаря Барановича про козака як ілюстрацію незламності й сили духу нового типу: *Козак суцая буря і вітер в полі. Ми раби Божії серед сего вітру подібні билинам Божіим, гнемоя та ломимоя, ділаємо своє діло, Господу благоугодное, щоб ми були, як рожі між терновиком, інакше без тої колючки не було б нічого доброго* [5: 71] до бурлескно-трагедійного епосу про приховану історію визвольних змагань українців І. Котляревського: *Еней був парубок моторний / І хлопець хоть куди козак, / Удавсь на всеє зле проворний, / Завятіший од всіх бурлак* [8: 7] у літературі XVII–XVIII століття утверджується мотив незнищеності духу народу. Котляревський-патріот пишається героїчною історією України, ідеалізує часи Гетьманщини. У піднесено-героїчному тоні він часто згадує тих, хто вкрив себе славою в боротьбі за Батьківщину — Сагайдачного, Залізняка, «славні полки козацькі», Запорізьку Січ: *Про Сагайдачного співали, / Либонь співали і про Січ, / Як в пікінери набирали, / Як мандрував козак всю ніч; / Полтавську славили шведчину, / І неня як свою дитину / З двора провадила в поход; / Як під Бендер'ю воювали* [8: 40].

Історія Низа й Евріала з «Енеїди» ілюструє давні традиції козацтва, пов'язані з братерством і побратимством, оскільки приходили в козацтво не лише українці, а й росіяни, молдавани, серби, представники інших національностей. Основним принципом єднання степового лицарства був не соціальний стан, не походження, а готовність до боротьби за чистоту віри, за волю, за братерство: *У главной башти на сторожі / Стояли Евріал і Низ; / Хоть молоді були, та гожі / І кріпкі, храбрі, як харциз. / В них кров текла хоть не троянська, / Якась чужая — басурманська, / Та в службі вірні козаки. / Для бою їх спіткав прасунок, / Пішли к Енею на вербунок; / Були ж обидва земляки* [8: 121]. Дух патріотизму, готовність піти на смерть заради виконання громадянського обов'язку є визначальними для Низа й Евріала: *Де общее добро в упадку, / Забудь отця, забудь і матку, / Лети повинность ісправлять* [8: 122].

Традиції бойового побратимства в середовищі козацтва формували такі риси національного характеру, як взаємодопомога, мужність, сміливість, витривалість, відданість. Зазвичай кожний козак мав бойового побратима, з яким він укладав союз на життя й на смерть. Коли під одним із названих братів убивали в бою коня, інший брав його до себе на коня або ж спішувався й поділяв його участь [11]. Саме вияв побратимства до смерті можемо побачити в поемі «Енеїда», коли Низ не залишив Евріала в біді, загинувши разом із ним: *Так кончили жизнь козарлюги, / Зробивши славнії услуги / На вічність пам'яті своєї* [8: 129].

Т. Шевченко розпочав свою літературну діяльність в епоху розквіту слов'янського романтизму, коли в Україні формувалася різновид цього напрямку, притаманний недержавним народам, тісно пов'язаний з національно-визвольними прагненнями нації, її відродженням. Усвідомлення історичної тягlosti етнічного процесу й існування власного культурно-психологічного обличчя народу, неповторного національного характеру й мови, потреба національного

самовизначення учасниками культурного відродження зумовили розробку самобутньої героїчної постації в українській літературі доби романтизму.

Для Т. Шевченка героїзм рідної історії сприймався як запорука майбутнього відродження України. Як і народні думи, і пісні, джерело натхнення поета, Т. Шевченко оспівує двохсотрічну героїчну історію козаччини з її енергією, завзяттям, мужністю й саможертвністю, спільністю мети, що об'єднала народ у єдине ціле для справедливої мети — захисту українських земель від чужоземних нападників: *Степ і степ, ревуть пороги. / І могили — гори, — / Там родилась, гарцювала / Козацька воля; / Там шляхтою, татарами засівала поле* («Думи мої, думи мої») [15: 48].

Козацтво, Україна й свобода у свідомості Шевченка пов'язані нерозривно. Улюблений герой Шевченкових поезій — витязь народний, повстанець-гайдамака, козак-запорожець, що виступає оборонцем рідного краю, носій народної правди й честі: *Було колись — в Україні / Ревіли гармати; / Було те колись — запорожці / Вміли панувати. / Панували, добували / І славу, і волю; / Минулося — осталися могили на полі* («Іван Підкова») [15: 62].

У «Книгах битія українського народу», програмовому творі Кирило-Мефодіївського товариства, козак постає як втілення свободи, рівності, братерства, а Гетьманщина — «золотим віком» української державності

На думку Л. Ушкалова, найяскравіший портрет Шевченка-козака змалював П. Куліш: «Можна сказати, що це зійшовся низовий курінник, січовик із городовитим козаком-кармазинником. А були вони представителі двох половин козаччини. Шевченко репрезентував собою правобережну козаччину, що після Андрусівського договору залилася без старшини й опинилася під лядською кормигою, що втікала на Січ, а з Січі верталась у панські добра гайдамаками... Куліш походить з того козацтва, що радувало з царськими боярами, спорудило цареві Петрові «Малоросійську колегію... Глибина чуття своєї народності була в обох їх однакова, тільки в Шевченка кров буяла без упину; Куліш уже й тоді шукав рівноваги серця й розуму, рівноваги хочу й мушу» [13: 259].

На думку Л. Ушкалова, «початком кінця козакофільської романтики поета були безжальні й гнівні слова Шевченкового послання»: *Раби, підножки, грязь Московки, / Варшавське сміття — ваші пани, / Ясновельможні гетьмани. / Чого ж ви чванитися, ви!* [13: 260].

Творчість письменника — це спроба дати відповідь на питання, що є важливим для визначення національної ідентичності: хто ми? чиїх батьків діти? У посланні «І мертвим і живим...» поет презентує синтезований погляд на свою національну (етнічну) спільноту як єдиний, розгорнений у соціальному часі й просторі континуум, що науковці окреслюють як національну ідею: *... та й спитайте / Тойді себе: що ми?.. / Чиї сини? яких батьків? / Ким? за що закуті?..* [15: 291].

Деяко суперечливе ставлення до козацтва сформувалося в П. Куліша в історичному романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Центральним у творі є конфлікт, який став наскрізним у творчості П. Куліша, — між державотворчим і руйнівним первнями в українській історії. Перший у романі уособлює старшина городових козаків (Сомко, Шрам), другий — запорозька стихія й національно несвідома, схильна до соціального бунту частина селян і міщан. У виснажливій боротьбі цих двох сил — державобудівничої, культуротворчої та руйницької — і вбачає письменник трагедію України.

П. Куліш, з одного боку, поетизує Запорожжя, де «воля ніколи не вмирала, давні звичаї ніколи не забувались» [9: 33], а з іншого, — показує запорозький військовий уклад як вибухонебезпечне явище, загрозливе для громадянського миру

і формування гетьманської держави: *Добрії молодці багато інколи діяли людям шкоди по Україні, да мимо того, якось припадали до душі всякому. Не раз доводилося мені самому слухати, як інший дід, споминаючи їх пакості, започне їх коренити, а далі заговориться, як забалакається про їх звичаї та ходи, то й сам не знає, чого йому й жаль стане сіромах, і зачне сива голова гурорити про них, як своїх родичів [9: 33]. Авторські роздуми про загрозу, що становить для суспільства сваволя з боку запорожців, перемижуються в тексті роману щирим подивуванням: чим же січовики так припадали до душі кожному: *Може, тим, що вони безпечно, да разом якось і смутно дивилися на божий мир. Гуляли вони і гульнею доводили, що все на світі суєта одна. Не треба було їм не жінки, ні дітей, а гроші розсипали, як полову. Може, тим, що Запорожжє іспоконвіку було серцем українським, ... давні звичаї ніколи не забувались, козацькі предковічні пісні до посліду дней не замовкали, і було те Запорожжє, як у горнії іскра: який хоч, такий і розідми з неї огонь. Тим-то, мабуть й славне поміж панами й мужиками, тим воно й припало так до душі всякому! [9: 33].**

В образах Кирила Тура, ортодоксальних «січових стрільців» та інших низовців-бурлак Куліш показав, що «запорозькі порядки й звичаї входили в суперечність із громадським укладом Гетьманщини, де треба «жити по-людськи», «женитись та господарювати», і становили загрозу підвалинам патріархальної сім'ї. Історіософського сенсу набуває двобій між Кирилом Туром і Петром Шраменком, символізуючи боротьбу в українській історії двох різних формувань серед козацтва — запорізького, у його крайньому свавільному вияві, і городового, яке плекало патріархально-сімейні традиції й прагнуло до розбудови громадського суспільства, правової держави та підтримання порядку.

На думку П. Куліша, утрата державної самостійної Русі-України була спричинена розбратом, руйнівними діями свавільних, національно безвідповідальних елементів (козацької старшини, запорожців, міщан, посполитих), неспроможністю й небажанням національних сил об'єднатися в боротьбі проти Росії. Саме негативні риси національного характеру: схильність до анархізму, неузгодженість між словами і справами, невизначеність, відособленість, мрійливість, імпульсивність, індивідуалізм, що виокремив Д. Чижевський [14], — визначили долю України періоду Руїни. Разом з тим образ гетьмана Я. Сомка, змальований письменником у «Чорній раді», виступає символом ідеального правителя.

В українській літературі ХХ–ХХІ ст. питання національного характеру розглядалося у творчості багатьох письменників по-різному. В історичному романі «Тисячолітній Миколай» П. Загребельний представляє свою концепцію українського народу в історичному розвитку: *Як на мене, то український народ взагалі не піддається поділу на класи, в усі часи сповідуючи єдину віру, він завжди був незалежний у відправі обрядів цієї віри, єдина ж сила, якій підкорявся, — це історія, і саме вона виокремлює в ньому три головні характери, якими він утвердився на цій землі і показав перед усім світом, характери ж ці: козаки, гайдамаки і смерди [5: 420]. Три психологічних типи: козаки, гайдамаки й смерди стали невід'ємними складовими процесу формування української нації, держави. На думку письменника, ці психологічні типи пройшли крізь усю історію й не зазнали змін, як і людина з часів Платона й Аристотеля, яка не змінилася у своїй психологічній сутності, бо в різні часи то переважали смерди, то панували козаки, то мстилися гайдамаки.*

Козацький тип характеру представлений у багатьох історичних романах П. Загребельного. Зокрема в «Тисячолітньому Миколаї» головний герой вказує на незнищенність козацького духу в душах і серцях українців ХХ ст.: *Це були прості люди, з незграбними, привченими до тяжкої роботи на землі руками, їхні ноги навіки*

вгрузли в землю, зате душі линули до неба і вище неба, і кожен з них хоч як упосліджений колгоспами..., державною зневагою ..., пам'ятав ... про своїх славних предків, про славних лицарів незрадливих і знав, що в найтяжчому приниженні він все ж зостанеться тим, ким заповідано йому історією — нащадком великих прадідів, козаком і назавжди козаком, хоч би довкола кублилися самі пігмеї, нікчеми й запроданці [5: 69].

Історичний роман П. Загребельного «Я, Богдан (Сповідь у славі)» — це реконструкція націотворчої особистості, що виступає речником історіософської концепції «вслухання в історію» крізь призму визвольних устремлінь українського народу. У цьому романі письменник висунув гіпотезу про те, що Богдан Хмельницький створив українську націю. Автор обстоює думку, що саме при цьому гетьманові народився український народ, тому для національного характеру визначальною рисою стало прагнення до свободи. Образ Богдана — це новий вимір національного характеру, що керувався принципом боротьби за волю в усіх її проявах: *Ніхто ніколи не буває вільними до кінця. Але одні борються за свободу, інші тільки животіють у погнобленості, вдаючи вдоволення. Щастя не втім, щоб мати свободу, а втім, щоб боротися за неї, і не так словом, як ділом [6: 484].*

Боротьба козацтва за волю була зумовлена не тільки одвічним прагненням українців до свободи, а й іншими визначальними рисами національного характеру: гідністю, взаємоповагою: *Билися не тільки за свою землю, але й за свою гідність, за славу й історію, тож вийшла та битва нещаслива для шляхетської сторони... [6: 380].*

Кожна нова перемога будила в Богдані Хмельницькому відчуття випростання народу з віковичного рабства, народження нового народу: *То не Хмельницький бився під Жовтими Водами, а сама Доля вкраїнського народу [6: 233]; Вітер свободи прошумів над моїм народом, може вперше під Жовтими Водами, а тут, на раді в Переяславі, став мій народ собою, став нацією, історією [6: 638].*

Можна зробити висновок, що національний характер українського народу варто розглядати як сукупність рис, які склалися історично серед представників нації й визначають звичну манеру їхньої поведінки, типовий спосіб дій. Ці риси репрезентовано насамперед у літературних текстах. Аналіз творів І. Котляревського, Т. Шевченка, П. Куліша, П. Загребельного дозволив простежити закономірність у зображенні козацького типу національного характеру. Попри розбіжність у письменницьких поглядах XIX–XX ст. на роль козацтва в історії України, основні риси, що притаманні цьому типу характеру, змальовані в текстах митців, — це мужність, відважність, саможертвовність, прагнення до свободи, повага особистих і громадянських свобод. Зроблені спостереження свідчать про тяглість козацького типу національного характеру.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Грабовська І.* Проблема засад дослідження українського менталітету та національного характеру / І. Грабовська // Сучасність. — 1998. — № 5. — С. 58–70.
2. *Григорійв Н.* Українська національна вдача / Н. Григорійв. — Вінніпег-Манітоба : Українська видавнича спілка в Канаді, 1941. — 61 с.
3. *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури : [словник-довідник] / В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
4. *Загребельний П.* Думки нарозхрист 1974–2003 / П. Загребельний. — К. : Унів. вид-во ПУЛЬСАРИ, 2008. — 240 с.
5. *Загребельний П.* Тисячолітній Миколай / П. Загребельний. — К. : Довіра, 1994. — 636 с.
6. *Загребельний П.* Я. Богдан. (Сповідь у славі) / П. Загребельний. — Х. : Фоліо, 2001. — 654 с.

7. Карп'юк Л. Основні підходи до розуміння менталітету сучасними вченими / Л. Карп'юк // Народна творчість та етнографія. — 2004. — № 6. — С. 76–83.
8. Котляревський І. Вибране. Енеїда. Наталка Полтавка : поема, п'єса / І. Котляревський. — К. : Веселка, 1981. — 236 с.
9. Куліш П. Чорна рада. Хроніка 1663 року : роман, вірші. — Х. : Аргумент Принт, 2012. — 160 с.
10. Кульчицький О. Риси характерології українського народу / О. Кульчицький // Енциклопедія українознавства : у 3-х т. — К. : Інститут української археології та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 1995. — Т. 2. — С. 708–717 с.
11. Пономарьов А. Етнічність та етнічна історія України : курс лекцій / А. Пономарьов. — К. : Либідь, 1996. — 272 с.
12. Савицька О. Етнопсихологія : [навч. посібник] / О. Савицька, Л. Співак. — К. : Каравела, 2011. — 264 с.
13. Ушкалов Л. Моя шевченківська енциклопедія: із досвіду самопізнання / Л. Ушкалов. — Харків — Едмонт — Торонто : Майдан; Видавництво Канадського Інституту Українських студій, 2014. — 602 с.
14. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К. : Вид-во «Орій» при УКСП «Кобза», 1992. — 230 с.
15. Шевченко Т. Кобзар / Т. Шевченко. — К. : Дніпро, 1987. — 639 с.

УДК 17.035.3

Світлана Руденко, Харківський державний університет харчування та торгівлі

ГЕНДЕРНІ СКЛАДНИКИ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ (НА МАТЕРІАЛІ ГЛЮТОНІЧНОГО ДИСКУРСУ)

У статті розглянуто специфіку взаємозв'язку гендерного й глютонічного світоглядних кодів у фольклорних, історико-етнографічних та науково-популярних джерелах, зумовлену особливостями українського національного характеру.

Ключові слова: *гендер, дискурс, глютонім, національний характер, стереотип.*

В статье рассматривается специфика взаимосвязи гендерного и глютонического мировоззренческих кодов в фольклорных, историко-этнографических и научно-популярных источниках, обусловленная особенностями украинского национального характера.

Ключевые слова: *гендер, дискурс, глютоним, национальный характер, стереотип.*

The article deals with the specific character of relations between gender and gluttony world view codes in folklore, historic, ethnographic and popular scientific sources, predetermined by the peculiarities of Ukrainian national character.

Key words: *gender, discourse, gluttonim, national character, stereotype.*

Різноманітними аспектами гендерного аналізу мовних знаків у різних типах дискурсу цікавилися такі вчені, як А. М. Архангельська, А. К. Байбурін, Є. Бартмінський, О. В. Белова, І. Т. Вепрева, Н. Б. Годзь, О. І. Горошко, І. П. Гриценко, О. Гуденаф, М. Дмитрієва, О. В. Квас, У. Квастоф, А. В. Кириліна, О. Кісь,

В. Ліпман, М. Маєрчик, З. А. Манзуліна, Х. Патнем, Е. Рош, Л. О. Ставицька, Т. М. Сукаленко, О. І. Семиколенова, О. В. Тищенко, І. П. Шевелєва, А. Г. Шиліна, Н. П. Шихірев та ін.

Однак вербалізація в контексті харчового коду гендерної маркованості як складника українського національного характеру розглядалася лише принагідно або зовсім не розглядалася, що й зумовило *актуальність* нашої розвідки, *метою* якої є виявлення гендерних складників українського національного характеру на матеріалі глютонічного дискурсу.

«Національний характер — це система ставлень конкретної етнічної спільності до різноманітних сторін навколишньої дійсності, що виявляється в стійких стереотипах мислення, емоційних реакціях і поведінці в цілому, а також сукупність рис, які склалися історично в представників тієї чи тієї нації, що визначають звичну манеру їхньої поведінки, типовий спосіб дій, що виявляються в побутовій сфері, оточенні, праці, ставленні до своєї та інших спільностей» [20].

Національний характер є поєднанням фізичних і духовних рис, які відрізняють одну націю від іншої. Кожна нація має свою специфічну культуру, систему знаків, символів, звичаїв тощо. У буденній свідомості помітні психологічні відмінності між народами.

Видатний історіограф української філософської думки Д. Чижевський зазначає: «Характеристика українського національного характеру, на яку дають нам право аналізу народнього світогляду, випадає так. По-перше, безумовною рисою психічного укладу українця є емоціоналізм і сентименталізм, чутливість та ліризм; найяскравіше виявляються ці риси в естетизмі українського народнього життя і обрядовості <...>; одним з боків емоціоналізму є і своєрідний український гумор, що є одним із найбільш глибоких виявів «артистизму» української вдачі. Поруч із цими рисами стоять індивідуалізм та стремління до «свободи» в різних розуміннях цього слова <...>. Поруч із цими двома основними рисами стоїть третя — неспокій і рухливість, більш психічні, ніж зовнішні неспокій і рухливість <...>. Емоціоналізм виявляється у високій оцінці життя й почуття. Почуття, емоція оцінюється навіть як шлях пізнання (Гоголь, Юркевич). «Філософія серця» (Юркевич) є характеристична для української думки <...>. З цим зв'язане і визнання, що людина є малий світ, «мікрокосмос», бо в «сердечній глибині», безодні криється все, що є в цілому світі» [26: 20–23].

З поняттям національного характеру тісно пов'язане поняття «ментальність» — національний тип світовідчуття, який ґрунтується на етнічних образах і символах (часто підсвідомих), що зумовлюють стереотипи поведінки, психічні реакції, оцінку певних подій чи осіб, ставлення до навколишньої дійсності. Ментальністю сьогодні прийнято називати, власне, те, що можна вважати «духом народу».

Характерною особливістю становлення рис українського менталітету є його автохтонність та зумовленість способу життя місцевим ландшафтом. Романтики говорили про те, що, якщо індивід не може утвердитися в суспільстві, у «великому світі», то він прагнутиме зробити це в побутово-локальних, «малих» соціальних формах: сім'ї, побуті тощо. Лише в цьому своєму «мікросвіті», відгородженому від інших людей і суспільства, він відчуває себе індивідуальністю, лише у «своїй хаті» українцю комфортно.

Житло, одяг і харчування є трьома повсякденними потребами людини, і в них відбивається не лише культура повсякденності, а й моральні виміри особистості, зокрема й гендерні. Усі ці особливості яскраво відображаються в глютонімах (від

лат. *gluttio* — ковтати, споживати) — лінгвістичних знаках з широким спектром плану вираження (від слова до тексту) та плану змісту, репрезентуючи харчову картину світу в складі кулінарного коду, а також прагмасемантичну аксіологічну категоризацію через домінуючі семи в складі антропоцентричного, анімастичного, зоолатричного, мантичного, гендерного та інших культурних кодів.

Гендерний аспект аналізу української глутонімії в етнолінгвістичному дискурсі зумовлює врахування «суттєвих характеристик мовленнєвої поведінки, формальні та/або змістові, що визначаються гендером адресата, адресанта або третьою особою... У разі недостатності маркерів у якійсь із зазначених зон констатується статево-гендерна невизначеність, яку можна усунути завдяки розгляду комунікативної ситуації або контексту» [16: 10]. У мові гендер маніфестується, маючи параметр змінної інтенсивності в комунікації, «... тобто фактор неоднакового вияву інтенсивності, аж до повного зникнення в низці комунікативних ситуацій» [11].

Як зазначає О. Селіванова, «гендер створюється суспільством як організована модель соціальних відносин між жінками й чоловіками, що визначає їхню роль і місце в суспільстві та його елементах (сім'ї, політиці, культурі, економіці, освіті, релігії тощо). Він будується шляхом соціалізації, розподілу праці, рольових статусів, прийнятих у суспільстві, а також на підставі свідомості членів спільноти (гендерної ідентифікації). Гендер є продуктом розвитку культури й соціуму, він має ознаки інституційності, ритуалізованості, релятивності й конвенційності» [21: 109]. «Оскільки гендерні стереотипи є складовою частиною нашого соціолінгвістичного життя, вони мають бути розглянуті не просто в ролі можливих фактів про використання мови, а в ролі компонентів гендерної ідеології. Наша мовна поведінка переплітається з ідеологією, а стереотипи не лише перекидають мову, а й перебільшують з певною метою. Ця мета є частиною того, що створює мовні мотиви» [29: 85].

Формування змісту терміна «гендер» пройшло кілька етапів: гендер як лексико-граматична категорія, гендер — синонім терміна «стать»; гендер — самостійний соціальний термін, що номінує соціальну стать; розширене розуміння терміна «гендер» як історико-культурологічної категорії; утворення складених термінів з компонентом «гендер» [27: 152], до яких належать і нерозривно пов'язані між собою словосполучення «гендерне маркування» та «гендерний стереотип», якими послуговуємося в цій розвідці, оскільки маркування спирається на стереотипи.

Поступове засвоєння індивідом відповідного гендерного стереотипу відбувається в процесі соціалізації: він набуває особистісного змісту, утілюючи гендерну програму всього подальшого життя, унаслідок чого перетворюється на усвідомлені та неусвідомлені мотиви поведінки, зумовлюючи та впорядковуючи її. «Гендерний стереотип — соціальне явище, що має об'єктивну природу виникнення, є нейтральним за своїм характером, а конкретного змісту набуває залежно від домінуючих соціальних норм, цінностей та суспільних запитів і через відповідність/невідповідність їм та залежно від наслідків впливу на носіїв гендерних стереотипів і може змінювати характер своїх функцій у межах від конструктивного до деструктивного» [7: 4].

Ця гендерно-стереотипна категоризація має 2 рівні вияву: макро- і мікрорівень.

Гендерні стереотипи макрорівня — ментальний продукт тривалого культурно-історичного розвитку людства загалом і конкретної етнічної спільноти зокрема,

тобто за своєю структурою тяжіє до полістадіального вияву, містить часові напашарування та елементи різних епох, тобто має глобальний характер.

Мікрорівень складається зі стереотипів повсякденної свідомості, які зазнають щоденного впливу різноманітних чинників, трансформуючись під їхньою дією, вбираючи нові елементи та змінюючи сенс, семантику або значущість інших. Усе це зумовлює синкретичний, мозаїчний, неоднорідний характер стереотипів.

Гендерні стереотипи можуть містити не лише позитивний досвід, відповідаючи дійсності, а й хибні уявлення. Однак, як зазначив П. Н. Шихирєв, «стереотип — знання стандартне, у чому, напевне, полягає його головна особливість. При цьому неважливо, істинне воно чи хибне, оскільки в стереотипі головне — не сама істинність, а переконаність у ній, а особливістю переконаності є її стійкість, міцність» [28: 116].

«Для етнолінгвіста найперше й найважливіше розмежування стосується ознак, що мають соціально закріпленій статус, та ознак індивідуальних. Нижню межу соціальної закріпленості виражає повторюваність зв'язку ознаки з предметом. Повторюваність відкриває шлях до стереотипізації» [4, 30], стереотипи закріплюються в мові та культурі завдяки характеристикам, що співвідносяться з самими предметами, а їхні «дефініції відтворюють культурно-мовний портрет описуваного предмета й показують, як бачить цей об'єкт типовий представник певної культури» [4: 47].

Пронизуючи практично всі ланки життєдіяльності етносу, стереотипи фемінності/маскулінності є стійким комплексом уявлень, що включають:

- 1) культурні канони (ідеальні образи) чоловіка та жінки;
- 2) уявлення про притаманні кожній статі риси вдачі;
- 3) сфери, способи, стиль самореалізації чоловіка та жінки (у межах конкретного етнокультурного середовища);
- 4) особливості процесів соціалізації хлопчиків та дівчаток;
- 5) поведінкові моделі (норми, приписи, очікування щодо поведінки особи певної статі у стандартній ситуації та соціальні санкції за їх порушення);
- 6) гендерну стратифікацію (градацію соціальних статусів та ролей чоловіків та жінок, що визначає суспільний престиж статі) [12: 27–28].

Як було встановлено під час комплексного аналізу мовних знаків глютонії, їхнє гендерне маркування досить чітко ідентифікується за двома напрямками та чотирма ракурсами функціонування:

- 1) семантичний напрям:
  - а) антропоцентричний ракурс (глютонімам приписують якості жінок/чоловіків);
  - б) метафоричний (номінування жінок/чоловіків та їхніх якостей відбувається за допомогою глютонімів);
  - в) екзистенційний (констатація на комунікативному рівні гендерного стереотипізованого розподілу жіночих/чоловічих ролей у межах харчового коду);
- 2) граматичні напрям і ракурс (гендерний аспект сприйняття дійсності виявляється через морфологічні форманти або аналіз семантики складників слова).

Гендерне маркування глютонімів в антропоцентричній площині семантичного напрямку спостерігаємо під час аналізу номінацій харчової сировини, страв, напоїв, інструментів, процесів приготування їжі. Наприклад, *гриби* бувають чоловічі та жіночі, залежно від того, випукла чи ввігнута в них шляпка [22: 550], *кваша* — жіноча їжа [1: 72], *самогон*, *горілка* — чоловічі напої; *вино* — жіночий [13, 145] тощо. «Подекуди в Україні, зокрема на Кіровоградщині, за принципом чоловічі/

жіночі розрізнялися ложки, що залежало від величини кута між держаком та черпаком. «Чоловічі» ложки були з горбиком, а «жіночі» — рівні. Жінка ніколи не брала «чоловічу» ложку і навпаки» [5: 76]. Цей розподіл зберігався й під час обрядового використання ложок. Наприклад, на Поліссі «чоловічу» ложку мати затикала дитині за пояс під час замовлянь від різних хвороб. Однак «чоловічою» ложкою заборонялося розмішувати їжу (щоб чоловік не сварився з дружиною, не ліз у жіночі справи) [25: 67–136].

Гендерну маркованість глютонімів-реалем можна розглянути також на прикладі етноспецифічних конотацій глютоніма «кваша», який на сьогодні практично став архаїзмом («кваша зовсім вийшла з ужитку з ХХ ст.» [1: 72]), однак, будучи актуальним складником текстів багатьох фольклорних жанрів, дійшов до нас у їхньому складі.

«Кваша — страва з гречаного або житнього борошна з солодом, подібна до густого киселю» [8: 240], «солодове борошно робили із пророслого зерна, яке, перш ніж молоти, добре висушували, майже підсмажували» [1: 72].

Глютонім *кваша* в деяких фразеологізмах та пареміях дає можливість охарактеризувати стереотипне чоловіче ставлення до десертної їжі й до жінок, які її виготовляють: «чоловіки, які взагалі не любили кваші, вважаючи її жіночими «витребеньками», злосливо-жартівливо приказували: *Солодись, солодись, щоб маленькі поросята напились; Бігла кваша через винницю і впала у помийницю; Ходив винник по винниці, носив квашу в помийницю!*» [1: 72]. Ця кулінарна номінація набувала конотації зневаги, коли йшлося «про нерішучу, кволу, безхарактерну людину» [8: 240], але передусім чоловічої статі, про що свідчать форми займенника *він* та дієслова чоловічого роду *замазався*: «*Він* і квашею зуби поламає» [15: 680], «*Куди тобі кисіль їсти: ти й квашею замазався*» [15: 703]. Однак фразеологізм *показати, почому лікоть кваші* означає «довести свою здатність, спроможність» [8: 240], тобто має позитивну оцінність.

Екзистенційний рівень семантичного напрямку сприйняття гендерної маркованості глютонімів виокремлюється завдяки тому, що українські агентивно-гендерні глютонічні стереотипи мають архетипне підґрунтя сприйняття жінки як березини хатнього вогнища та чоловіка, що приносить у дім харчову сировину, яку жінка перетворює на їжу. Таким чином, процеси *приготування їжі, хатня робота* посідають чітке місце в гендерно-агентивній опозиції й маркуються як жіночі.

Жартівлива приказка *Поки бабуся пече книші, в дідуся не стане душі* [15: 264], що кодує темпоративність та характеристики агентів, імпліцитно вербалізує також гендерний код у побутовій сфері, зокрема в універсумі української патріархальної сім'ї: *дідусь не допоможе бабусі врятувати себе від голодної смерті так само, як бабуся не допоможе дідусеві колоти дрова або орати землю. «Особливості харчової поведінки в українській родині сучасні етнографи пов'язують з особливостями розподілу праці й характером статево-вікових ролей»* [18: 8–9]. Контекст реалізації концепту «патріархальна сім'я» передбачає зв'язок процесивів *приготування їжі та подавання їжі* з агенсами *мати сімейства* (найвища частотність), *невістка, доросла дочка, наймичка*, які супроводжувалися етнічно маркованими контекстами: «Подавали на стіл також невістка, якщо вона була, або ж головна хазяйка. У великій сім'ї ніколи було присісти з усіма до столу, і вона часто була напівголодною. Існувало повір'я, що хазяйка, яка варить їжу, повинна стояти біля печі впроголодь — інакше буцімто вся сім'я залишиться голодною» [2: 65].

Трапеза, споживання їжі, що має повсякденний або святковий план, у слов'ян, як і багатьох інших народів, відбувалася у формі своєрідного ритуалу.

«На верхньому кінці стола сідав господар, по обидва боки від нього — старші чоловіки, за ними — молодші, на нижчому кінці стола — жінки. Ті з жінок, кому не вистачало місця за столом, їли «з посуду» на лавці або біля печі. Відомий і інший спосіб розсаджування: з одного боку — за старшинством чоловіки, з іншого, напроти них, — жінки» [3: 133–160].

Їсти ситну й густу їжу — привілей чоловіка. Вхідження хлопчика в доросле життя відзначається правом на додаткову порцію й відповідно при визначенні «гарної» їжі домінує чоловічий стандарт, акцент робиться на важких, жирних стравах, парадигмою яких є свинина, жирна й солоня, і міцних напоях. Їжа функціональна як реальна матерія, як живильна субстанція, що зміцнює тіло. Стиль їжі теж обумовлений уявленнями про мужнє тіло. Риба й фрукти відкидаються не тільки через свою непоживність, а ще й тому, що обережність, пов'язана з необхідністю виймати кістки, не дозволяє їсти з повним ротом; така їжа не може енергійно пережовуватися й повинна затримуватися в передній частині рота, ближче до губ. Така манера їсти — так само як і подібна манера говорити — маркована як жіноча й не сполучається із задоволенням, прийнятим в аспекті мужності» [10: 103].

Любовна магія здебільшого вербалізується у сфері глютонімії або в формі дескриптора-процесива, що показує послідовність дій з харчовою реальією, або у формі вербального комплексу процесив + замовляння з рівноцінними за силою впливу складниками, що збігаються в певному часовому проміжку. У В. П. Милорадовича в етнографічному нарисі «Украинские тайные знания и чары» (1913) зазначено, що «серед способів впливу на особистість любовні чари посідають одне з перших місць, і вони є добутком жінок» [14: 10]. Однак насправді до чар зрідка вдавалися й чоловіки. Наприклад, неодружені хлопці постували на Катерину, щоб доля послала їм добру дружину [9: кн. I, 72]. (Тоді можемо говорити не лише про жіночу, а й про чоловічу любовну магію. — *Зауваження наше* — С. Р).

В. П. Милорадович зазначає, що жінка могла привабити чоловіка через їжу та питво за допомогою волосся, крові, поту, рослин, тварин, землі, попелу, диму тощо: «Купить дівка яблуко і з-під правого плеча візьме в себе поту платочком і вмаже те яблучко; вкачає — і дасть парубку з'їсти, і тоді він її полюбить. <...>. Треба купити яблуко, розрізати і пустити крові з мезинного пальця і дати з'їсти парубку — улюбиться. <...> Проти святої неділі уріза дівка чуба у парубка і палить на припічку волоссячко, пече пшеничний корж, обводить сволок, несе той попільць і хусточку в садок, розложить, положить копійчку, з'їсть корж з парнем, і тоді він її возьме» [14: 10].

Гендерну прагматику жіночого магічного впливу в архаїчному світогляді українців вербалізували реаліями рослинного світу. Вони додавалися до питва, їжі, вшивалися в одяг, підкладалися в ліжку, під подушку з метою причарувати чоловіка. Їхні номінації (наприклад, *терлич, любисток, глід, ленець* тощо з родовою назвою *зілля*) входили до складу замовлянь, пояснень та настанов. «Заради міцного кохання радили пити *чай із квіток глуду*» [8: 139]. «Дівчата намагалися напоїти хлопців *любистком* (наприклад додати його до молока), щоб привернути їхню любов» [8: 345]. Крім того, «один шматок хліба дозволяється їсти лише чоловікові й дружині або іншим близьким людям; якщо жінка доїсть хліб за чоловіком, то він буде за нею бігати, а якщо чоловік за жінкою — то навпаки» [3: 150].

Отже, вербально-невербальні дії мають прагматику гедоністичного впливу з векторами *жінка* — *чоловік* для задоволення особистих потреб у коханні, сексі, здоров'ї, спілкуванні, забезпеченості тощо.

Метафоричний ракурс гендерної маркованості глютонімів

З позицій лінгвістичного аналізу гендеру, як зауважує А. В. Кириліна, його культурно-символічний характер зумовлює виникнення гендерної метафори, що функціонує так само, як інші види метафор, а дослідженню гендерного аспекту відповідних мовних утворень має передувати аналіз їх як одиниць мови [11].

Гендерне сприйняття мовних знаків глютонії в метафоричній площині маніфестується через аксіологічні параметри сприйняття номінацій жінок/чоловіків, осмислення ставлення до них представників протилежної статі, ідентифікації та самоідентифікації. Традиційним є метафоричне звертання чоловіка до жінки у формі кулінаризму-демінутива: *моя пампушечко; булочко; галушечко*; глютоніма-органолептива *моя солоденька*, що сприяє позитивним емоціям під час спілкування. Номінування рис характеру та вдачі з використанням мовних знаків глютонії є досить органічним в українському мовленні. «Смак ягід асоціюється з дівочою красою, як у піснях: *Ой дівчино-вишенько, Буде тобі лишенько; А Ганночко-вишенько, вишенько, Присунься до мене близенько, близенько*» [8: 91]. «З грушею в народній творчості асоціюється нещасливе кохання й нещасливе подружнє життя: *Ось коли мене не любив, Було мене не брати, Бо я тобі не грушечка в саду куштувати*» [8: 160].

У «Словнику метафор на позначення жінки», що ввійшов до монографії Т. М. Сукаленко [24: 198–215], зафіксовано глютонічні номінації (реалеми, локативи, інструментативи), що мають як негативну, так і позитивну конотацію у вербалізованні переважно чоловічого погляду на жінку. (У табл. 1 нами збережено авторську модель словникових статей — С. Р.).

Таблиця 1

Позитивна конотація	Негативна конотація
<p>Кулінаризми-артефакти: <i>Крашанка:</i> Крашанка на Паску. Святкова крашанка. Красива, приваблива жінка. <i>Пампушка</i> перен., діал. Пишна жінка. <i>Пасочка</i>, розм. Пишнотіла жінка. <i>Писанка.</i> 1) Занадто яскраво вбрана жінка, дівчина. 2) Дуже вродлива. <i>Пишка.</i> Вродлива, приваблива, принадна жінка. <i>Сметана:</i> Смачна, як сметана. Апетитна, звабна жінка. <i>Тістечко.</i> Товста жінка. Кулінаризми-натурфакти: <i>Грушечка:</i> Солодка грушечка. Сексуально приваблива для чоловіка жінка. <i>Яблуко.</i> Вродлива жінка: Рум'яне яблуко. Здорова, свіжа жінка. <i>Ягідка, ягода.</i> Вживається у звертанні до жінки</p>	<p>Кулінаризми-артефакти: <i>Булочка:</i> Булочка за три копійки. Чванлива жінка. <i>Сушениця</i>, діал. Худа жінка. Кулінаризми-натурфакти: <i>Курка випотрошена.</i> Жінка, готова до злягання. <i>Морква</i>, діал. Гуляща жінка. <i>Ріпа.</i> Неповоротка жінка. <i>Свіжина</i>, жарг. Жінка як нова сексуальна партнерка // Цнотливиця. <i>Опеньок.</i> Струнка, худа жінка. <i>Печериця</i>, діал., перен. Дуже низька зростом дівчина або жінка. Інструментативи: <i>Духовка:</i> Стара духовка. Стара жінка. <i>Помийниця</i>, діал. Жінка легкої поведінки. Локативи: <i>Піч:</i> Баба як піч. Товста жінка</p>

Звертання до чоловіка у формі кулінарної метафори має в українському мовленні здебільшого негативний або іронічний характер у складі словосполучень: *старий хрін, крутий перець, міцний горішок*; у стійких порівняннях на позначення зовнішності: *будеш як огірок; гладкий мов печений; круглий як ковбичка (галушка); виглядає*

як змерзла диня, паремій здоровий, як малий горіх [15: 538], був колись горіх, а тепер — свистун; був колись горіх, та звівся на сміх [15: 82].

Про крутий норів дівчини говорять: *то дівчина з перцем* [8, 444]; про хлопця іронічно зауважують: *завзятий, як перець, поки не вийде на герець* (двобій) [17: 87].

Граматичні напрям і ракурс гендерної маркованості глютонімів

Фольклорний дискурс фіксує переважно «чоловічий» погляд на їжу, меншою кількістю — уніфікований, що стосується осіб і жіночої, і чоловічої статі, і лише зрідка в міні-текстах простежуються граматичні форми, що ідентифікують або уособлюють осіб жіночої статі. Наприклад, у розділі «Їжа. Пиття» українських прислів'їв [19: 52–58] із 186 міні-текстів у 68 фігурує граматична категорія роду. У табл. 2 в дужках після позначення частини мови показано статистичне співвідношення належності до чоловічого/жіночого роду:

Таблиця 2

Чоловічий рід	Жіночий рід
Іменники (24/3)	
Не для <i>Гриця</i> паляниця. <i>Циган</i> помер з голоду межі двома хлібами. <i>Хапай, Петре</i> , поки тепле. <i>Кухар</i> з голоду не вмирає. На любов і смак <i>товариш</i> не всяк. <i>Ситий голодного</i> не розуміє. Не вчи <i>вченого</i> їсти хліба печеного	Голод — не <i>тітка</i> . Голод — не <i>тітка</i> , <i>пиріжка</i> не дасть. <i>Голодній кумі</i> лиш хліб на умі
Прикметники (1/0)	
Не будь <i>гірким</i> , бо виплюнуть, не будь <i>солодким</i> , бо злижуть	
Займенники (4/0)	
Хто з собою хліб носить, <i>той</i> їсти не просить. У <i>нього</i> і сволок молоко дає. <i>Всяк</i> ласий на чужі ковбаси. <i>Кожний</i> горне вугляр до свого горщика. <i>Такий</i> з нього ідець, як горобець	
Дієслова (34/1)	
Із нехочу <i>з'їв</i> три миски борщу. Як <i>пішов</i> по масло, то й в печі погасло. Де кисіль, там і <i>сів</i> , де пиріг, там і <i>ліг</i> . <i>Із'їв</i> , як за себе кинув. <i>Варив</i> псам, а <i>з'їв</i> сам	<i>Уміла</i> варити, та не <i>вміла</i> подавати

Хотілося б також звернути увагу на лінгвістичний параметр агенса «*п'яниця* ч. і ж. — той, хто п'є багато спиртних напоїв, постійно напивається» [6]. Цей іменник, як видно зі словникової статті, належить в українській мові до спільного роду. Однак синонімічний ряд з ключовим словом *п'яниця*, містячи конотації негативу та позитиву, зневаги та іронії, співчуття та роздратування, фіксує іменники, прикметники, дієприкметники, що мають або чоловічий рід, або спільний рід з яскраво вираженою семантикою маскулітності: *гульвіса* розм., *гуляка* розм., *байда* розм., *ярига* розм., заст., *ярижка* розм., заст., *ярижник* розм., заст., *гультяй* зневажл., *гольтіпака* [гультіпака], *алкоголік*, *питущий*, *питець*, *пняк* [пняка] розм.,

випива́ка розм., *опія́ка* розм., *пропья́ка* зневажл., *п'яни́чка* зневажл., *п'яни́ченька* зневажл., *п'янчу́жка* зневажл., *п'яню́га* лайл., *п'янчу́га* лайл., *п'янди́га* лайл., *запья́ка* розм. рідше, *пиворі́з* заст., *пропій* заст., *безпу́тник*, *леда́р*, *неро́ба*, *обідренець* [6].

На гендерну належність лексеми *п'яниця* вказують й українські паремії [15], маскулінна маркованість яких вербалізується у формі:

- чоловічого роду дієслів минулого часу: **допався** до браги та й п'є, не маючи спраги; **пішов** за ділом, а повернувся з пивом; **прощай**, розуме, як з горілкою зустрівся; перше — що я горілки і в рот не беру, друге — що й день не такий, а третє — що я вже дві випив;
- чоловічого роду умовного способу дієслова: **пив** би пиво, та в кишені диво;
- займенників чоловічого роду: хто горілку п'є, **той** довго не живе; хто з горілкою рідний, **той** землі не потрібний; не **той** пиво п'є, хто його варить; **сам** пий вино, а не щоб воно тебе дудлило; кажуть, що п'яниця, але то брехня: **він** не п'є, а просто ковтає; хвалить шинкара п'яницю, а дочку за **нього** не віддасть;
- іменників чоловічого роду: бригадиру **гріш** ціна, як **любитель** він вина; як п'ян, то **капітан**, а проспиться, то й свині боїться; з вовка — кепський пастух, а з п'яниці — **війт**; **осел** вино носить, а воду п'є; пішов **Василь** по горілку та й забув про дівку; розумний **чоловік** і на скелі житиме, і вино питиме;
- прикметників чоловічого роду: **старий**, як світ, а горілку, як воду, дудлить; хто з горілкою рідний, **той** землі не потрібний;
- субстантивованих прикметників чоловічого роду: на **п'яному** шапки не наопрямляеш; далеко **п'яному** до Києва; **п'яний** — гірше скаженого пса; **п'яному** гори немає — усе рівне; **п'яному** й калюжа по вука; **п'яному** море по коліна; у **п'яного** кулаки дроба рубають, а як прохмелиться, то й сокира не бере.

Імпліцитно гендерна маркованість може виражатися через лексему жінка як об'єкт, на який спрямована дія: *Господи, за що ти мене караєш: чи я горілки не п'ю, чи я жінки не б'ю, чи я церкви не минаю, чи я в корчмі не буваю?* або через лексему чоловік як об'єкт, на який спрямована дія: *Не їж у шапці, бо твоя дружина буде мати дурного чоловіка* [17: 245].

Лінгвістичний аналіз фразеологічного й паремійного фондів з лексемою *п'яниця* дає підстави говорити про відсутність лінгвістичних указівок на її гендерну належність до жіночої статі у фольклорних текстах.

Гендерні складники українського національного характеру мають вияв у текстах, що вербалізують харчову картину світу у фольклорних, історико-етнографічних і науково-популярних джерелах, та фокусуються у двох напрямках (семантичному й граматичному) та в чотирьох ракурсах функціонування (антропоцентричному, метафоричному, екзистенційному та граматичному). Взаємозв'язок формування, розвитку, вербального кодування і взаємовплив гендерного та глютонічного кодів в українській мові свідчать про те, що гендерні стереотипи буквально пронизують усі рівні функціонування мовних знаків глютонії і концептуалізують такі риси українського національного характеру, як:

- емоційність;
- сентиментальність;
- чуттєвість і ліризм;
- працелюбність;
- гостинність;
- статичність у сімейних взаєминах;
- прагнення до духовного життя;

- повага до старших;
- мужність;
- гумор;
- оптимізм;
- мрійливість;
- імпульсивність та індивідуалізм.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Артюх Л. Ф.* Традиційна українська кухня в народному календарі / Л. Ф. Артюх. — К. : Балтія-Друк, 2006. — 232 с.
2. *Артюх Л. Ф.* Українська народна кулінарія (історико-етнографічне дослідження) / Л. Ф. Артюх. — К. : Наук. думка, 1977. — 153 с.
3. *Байбурин А. К.* У истоков этикета : этнографические очерки / А. К. Байбурин, А. Л. Топорков. — Л. : Наука, 1990. — 165 с.
4. *Бартминьский Е.* Языковой образ мира : очерки по этнолингвистике [пер. с польского] / Е. Бартминьский. — М. : Индрик, 2005. — 528 с.
5. *Богомазова Т. Г.* Кустарные деревообрабатывающие промыслы украинцев в конце XIX — начале XX вв. (Производство деревянной утвари) / Т. Г. Богомазова. — СПб. : Вести, 1999. — 164 с.
6. *Великий* тлумачний словник сучасної української мови / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К. : Ірпінь, 2002. — 1440 с.
7. *Вілкова О. Ю.* Конструктивні та деструктивні функції гендерних стереотипів : автореферат ... дис. канд. соціол. наук: 22.00.04 / О. Ю. Вілкова. — К., 2005. — 18 с.
8. *Жайворонок В.* Знаки української етнокультури : словник-довідник / В. Жайворонок. — К. : Довіра, 2006. — 703 с.
9. *Килимник С.* Український рік у народних звичаях в історичному освітленні : в 3 кн., 6 т. / С. Килимник. — К. : Обереги, 1994. — Кн. I. — Т. 1–2. — 328 с.
10. *Кириленко С. А.* Наслаждение вкусом // *Studia culturae*. Альманах кафедри філософії культури та культурології і Центра изучения культуры философского факультета Санкт-Петербургского государственного университета. — СПб. : Санкт-Петербургское философское общество, 2001. — Вып. 1. — С. 93–106.
11. *Кирилина А.* Исследование гендера в лингвистических научных дисциплинах / А. Кирилина // *Общество и гендер*. — Рязань, 2003 // [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://www.gender-cent.ryazan.ru/kirilina.htm> (15.05.2013).
12. *Кісь О.* Етнічні гендерні стереотипи та джерела їх конструювання / О. Кісь // *Український жіночий рух : здобутки і проблеми*. — 2002. — Вип. 1. — С. 27–28.
13. *М'яка Є.* Кухня як чинник української національної культури / Є. М'яка // *Березілля*. — 1997. — № 9. — С. 140–153.
14. *Милорадович В.* Украинские тайные знания и чары / В. Милорадович // *Українські чари*. — К. : Либідь, 1994. — С. 3–8.
15. *Міщенко Н.* Слово батьків з усіх віків / Н. Міщенко Н., М. Міщенко. — К. : Богдана, 1998. — 1136 с.
16. *Назарова Е. Д.* Гендер адресата как прагматический фактор коммуникации : автореф. дис. ... канд. филол. н. : спец. 10.02.01 «Русский язык» / Е. Д. Назарова. — М., 2009. — 18 с.
17. *Номис М.* Українські приказки, прислів'я і таке інше / М. Номис. — К. : Либідь, 2004. — 352 с. — (Пам'ятки історичної думки України).
18. *Паньків М.* Народна їжа на Покутті / М. Паньків. — Івано-Франківськ : Облполіграфвидав, 1991. — 20 с.
19. *Прислів'я та приказки* / Упоряд., передмова М. К. Дмитренка. — К. : Видавець Микола Дмитренко, 2008. — 176 с.
20. *Савицька О. В., Снівак Л. М.* Етнопсихологія. — К. : Каравела, 2011. — 264 с. // <http://www.twirpx.com/file/969760/>

21. Селіванова О. Сучасна лінгвістика: термінологічна енциклопедія / О. Селіванова. — Полтава : Довкілля, 2006. — 716 с.
22. *Славянские древности : этнолингвистический словарь* / под ред. Н. И. Толстого. — М. : Междунар. отношения, 1999. — Т. 2. — 687 с.
23. *Словники України* — інтегрована лексикографічна система [Електронний ресурс. — CD-диск]. — К., 2001.
24. Сукаленко Т. М. Метафоричне вираження концепту ЖІНКА в українській мові : [монографія] / Т. М. Сукаленко. — К. : Вид. дім Дмитра Бурого, 2010. — 240 с.
25. Топорков А. Л. Домашняя утварь в обрядах и поверьях Полесья // Этнокультурные традиции русского сельского населения XIX — начала XX в. / А. Л. Топорков. — М., 1990. — Вып. 2. — 214 с.
26. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні / Д. Чижевський. — К. : «Оріє» при УКСП «Кобза», 1992. — 230 с.
27. Шилина А. О содержании терминов «гендер», «феминизм», «феминность» / «маскулинность» / А. Шилина // Культура народов Причерноморья. — 1999. — № 8. — С. 148–152.
28. Шихирев П. Н. Современная социальная психология в США / П. Н. Шихирев. — М. : Наука, 1979. — 181 с.
29. Eckert P. Language and Gender / P. Eckert, S. McConnell-Ginet. — Cambridge: Cambridge University Press, 2003. — 366 p.

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Для етнолінгвістики й лінгвокультурології вельми важливим є не тільки етнічні аспекти функціонування мови, а й передусім погляд на мову як безпосередній й активний етнокультурний фактор.

Роман Кісь, український етнолог XXI ст.

УДК 811.161.2'37

Лілія Петрова Озель, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ОПОВІДАННЯ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «САЛДАЦЬКИЙ ПАТРЕТ»: ЕТНОМЕНТАЛЬНИЙ АСПЕКТ

У статті подано спробу лінгвостилістичного аналізу одного з оповідань Г. Ф. Квітки-Основ'яненка («Салдацький патрет») щодо особливостей функціонування етномаркованої лексики.

Ключові слова: *лексико-семантичні особливості, етноментальність, етнонім, топонім, антропонім.*

В статье представлена попытка лингвистического анализа одного из рассказов Г. Ф. Квитки-Основьяненко («Салдацкий патрет») с точки зрения особенностей функционирования этномаркированной лексики.

Ключевые слова: *лексико-семантические особенности, этноментальность, этноним, топоним, антропоним.*

The article contains the analysis of one of the works by the Ukrainian writer H. F. Kvitka-Osnovianenko («Portrait of a soldier») in the view of its vocabulary which reflects ethnic mentality and national character.

Key words: *vocabulary, semantics, national character, toponym, antroponym, language of bells letters.*

Сучасний етап розвитку науково-дослідницької думки в царині україністики характеризується посиленою увагою до проблем формування етнонаціональної свідомості та самобутності на тлі одночасного прогресування модерних глобалізаційних та уніфікаційних процесів. Особливо привабливим і плідним ґрунтом для дослідження національно-ментального компонента виявляються фольклорні та літературно-художні тексти з усією різноманітністю їхніх лексико-семантичних та стилістичних засобів.

Спроби здійснити аналіз особливостей національного характеру в художніх творах простежуються в статтях Л. Ставицької, Н. Железняк, О. Вертія, О. Черемської, Л. Куценка, Н. Шумило, С. Богдан та ін., проте досі не здійснено цілісного дослідження лексико-семантичних засобів характеротворення народу в українському художньому дискурсі. Актуальність означеного підходу до художньої спадщини Г. Квітки-Основ'яненка зумовлена тим, що творчість письменника

орієнтована на показ поліфонії етноментального буття, відзначається прагненням висвітлити самотність етнічних ознак українців у колі народів, близьких культурно, територіально, історично.

Початки дослідження проблем ментальності на Слобожанщині сягають кінця XVIII — першої половини XIX ст., коли в колі харківських інтелектуалів (І. Воронов, В. Каразін, А. Метлинський, І. Срезневський, М. Сумцов, Г. Успенський) з'являються праці, присвячені вивченню особливостей національного характеру українців. Водночас із появою так званих «довільних портретів» набуває поширення більш складна форма етнопсихологічних характеристик — порівняльна, для якої Харківщина як прикордонний регіон, межа співжиття двох етносів, дала багатий матеріал для зіставлення характерів українців і росіян.

Етнопсихологічними розробками, ґрунтованими на порівняльних засадах, переймався й Г. Квітка-Основ'яненко. На початку XIX ст. виходить у світ низка прозових творів видатного харків'янина, що відзначаються глибиною осмислення самотніх рис характеру народу, висвітлюють етноментальний потенціал нації. 1841 року опубліковано статтю «Українці», у якій автор намагався відтворити образ-портрет народу, описати особливості його психічної діяльності. Наголошуючи на визначальній ролі Г. Квітки-Основ'яненка як народознавця, М. Сумцов писав, що Квітка був одним із найвидатніших етнографів, котрий не міг видавати своїх записів у вигляді «сирого» етнографічного матеріалу, а піддавав його літературній обробці та випускав у вигляді романічної фабули» [цитуюмо за: 4: 29].

Спираючись на досвід функціонування понять *душа народу*, *ментальність етносу*, *національний характер* в українознавстві, лінгвістиці, літературознавстві, психології, що сконцентровані здебільшого навколо визначення ментальності як глибинного рівня колективної та індивідуальної свідомості, стійкої й водночас динамічної сукупності світоглядних настанов особистості, народу залежно від етнічної пам'яті, культури [4; 5], доходимо висновку про те, що поняття ментальності етносу багатоаспектне, поліфункційне, може включати також низку інших, не менш важливих складників, як-то: специфіка етногенетичного розвитку, особливості прадавнього й сучасного світогляду народу, ступінь його активності в державницьких та націєтворчих процесах, характерні риси громадського самоврядування, морально-етичні підвалини сімейних відносин, економічний, правовий, соціально-культурний статус окремого представника й усього етносу в колі інших народів, а з огляду на останні події в Україні та світі, ще й спроможність до самозбереження і самозахисту, врахування терміновості напруження і втілення в життя сучасної й ґрунтовної програми національної безпеки.

Усвідомлення необхідності збереження національно-етнічної самотності, державно-політичної цілісності та очевидність потреби формування прогресивного ментального портрету українців цілком логічно викликає зростання наукового інтересу до художньо-естетичного образу захисника в різних його проявах (богатиря, козака, гетьмана, гайдамаки, рекрута, офіцера, солдата тощо). Зокрема популярність образу солдата в художньо-мовній тканині народних казок («Про солдата, вовка, ведмеда і сокола», «Солдатські сини-богатири (Котигорошки)», «Як солдат із зуба борони юшку варив», «Як солдат царя обдурив», «Солдат та смерть»), літературно-художніх текстах української та світової літератури засвідчує його яскравість, виразність, значущість у плані представлення етносоціуму, до якого належить представник військового звання.

Колоритність образу солдата на тлі строкатої панорами етнонаціонального буття в оповіданні Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет» засвідчена

характерними лексико-семантичними засобами й художньо-стилістичними прийомами, дослідження й опис яких і складає мету цієї статті.

Лексичні одиниці з виразним етнонаціональним компонентом їхньої семантики функціонують на тлі оригінального художнього прийому, коли виставлений на ярмарку портрет солдата знаходить різнобічну оцінку в устах народу, та й сам народ бачить на портреті ніби своє дзеркальне відображення, адже між цими двома репрезентантами націєтворення (солдат — народ) завжди спостерігалась взаємозалежність: справжнє призначення солдата (військового) — бути зразком доблесті, гідності, захищати народ, до якого належить і якому служить, а право й обов'язок народу — шанувати захисника, мати за взірєць, допомагати.

Лексеми *салдат*, *москаль* у контексті оповідання сприймаються як синоніми, незважаючи на те, що перша з них називає особу за родом діяльності, служби, інша — дещо стилістично знижену назву особи як представника етносу, внаслідок чого лексема *москаль* набула значення певного соціального типу зі специфічними нехарактерними для традиційної етнокультури ознаками світогляду, неусталеними в народному середовищі нормами поведінки. Обидві ці одиниці постають як алюзія російської армії чи й Російської імперії загалом, фіксують об'єктивно-критичний погляд на солдатчину як основний чинник асиміляції українців, що призвів до втрати справжніх морально-етнічних цінностей за умов відсутності державно-політичної самостійності та власної армії, адже «москалями» змушені були ставати й українці за походженням. Солдатчина для українського народу в період бездержавності стала справжнім злом, звідси й відповідні одиниці, що гіперболізують зовнішні негативні риси солдата-москаля — *пикатий*, *мордатий*, *та ще з здоровенними усами, що не тільки горобцеві, та й чоловікові страшний* [2: 27].

Ще один яскравий епізод Квітчиного оповідання, у якому присутній уже не мальований, а справжній солдат, низкою лексем народно-розмовного характеру (*стягнув*, *вчистив* — украв; *запакував* — сховав; *чкурнув* — утік; *преть його*, *мов своє* — несе вкрадене) промовисто ілюструє таку неприпустиму з точки зору народної моралі характеристику цього етносоціального типу, як схильність до крадіжок (...і вже один рушничок у молодички з купи і вчистив, і у кишеню запакував; *стягнув у чугуївської перекупки бумажну хустку таку, що гривень шість стоїть*); порівнянням *очі вивалив*, *мов баран* передано хитрість москаля, його вдавене нерозуміння власних негативних вчинків.

В оповіданні простежується погляд на солдатчину як чинник деморалізації суспільства, адже крадіжки ставали способом прожиття солдат російської армії: потягнувши в наших хлопців, що *роти пороззявляли і дивляться на ведмедів мішок груш, тих же таки хлопців і звинуватив, що зівають, а він, буцімто з їх вини, амуницю патьор, мундер запачкал. Наші не відхрестяться, не відмоляться*, проте відповідають чемно, прохають ввічливо з використанням етикетних звертань (*батецьку, господу служба*), готові задобрити, навіть поступитися своїм майном із метою якнайшвидшого виходу з конфлікту: *Цур тобі, — кажуть, батечку! Зділай милость, господу служба, озми собі і груші з мішком, тільки цур тобі! Відчепись і пусти!* [2: 36]. Для москаля ж лайка та бруднослів'я є звичайним способом спілкування, отже, свідченням його обмеженості, неповаги до співрозмовника: *А він як крикне на них: Ах ви, хахли безмозглії... (А зараз лаяться, щоб то перше розпитати, та тоді б вже лаявся скільки хотів)* [2: 36]. Сприйняття солдата молодичками-бублейницями задеклароване лексикою, у якій основне смислове навантаження пов'язане із невизнанням москаля, баченням його як носія розладу, лиха, тому-то вони й не хочуть на ярмарку

розташовуватись зі своїм крамом біля салдацького патрета: *Як таки біля москаля сідати? Він нам такого лиха наробить, що не то що! Ув одної щипне, у другої хватне... та тут таке буде, що й коробок не позбираємо...* [2: 31].

Характер лексичного вживання у відповідних контекстах демонструють одиниці, що характеризують аналізований етнічно-соціальний тип солдата-москаля як непередбачуваний, непоступливий, що представників інших етносів вважає за нижчих, має чітку настанову за жодних умов не визнавати своєї провини.

Етноніми *росіяни* та *українці* відсутні в оповіданні, натомість на означення перших функціонують такі одиниці як *москва, москаль, москальча, сердека, служба*, других — *наші, хазяйство, наше хазяйство, наш братчик, сердешна* (про Домаху), *неборак Охрім*. Одиничним слововживанням представлена назва країни *Расея*. Представники російського етносу, зокрема маляр Кузьма Трохимович, родом з Борисівки Курської губернії, постають як здатні до ремесел, торгівлі: *І таки нігде правди діти, що вже ніхто лучче не намалює, ні розмалює, як богомаз з Борисівки; вже не жалко і грошей! Як же москаль озьметься за сее діло, — ну! — тільки почухайся та й відійди; практичні, наполегливі, навіть уперті та надміру непоступливі в комерційних справах: Торгується і требує багацько: дай йому і кошту, і грошей, скільки забажа, а як удереть! Гай-гай! Йому кажеш: «Блакитна», а він товче: «Синя-ста». Йому кажеш: «Не годиться», а він чухається та каже: «Нічаво-ста; для хахлов і такий бог бряде* [2: 27].

Схильність до порушення елементарних норм ведення торгівлі передано лексемою *підтовкачка*, що називає спеціально призначену людину (в оповіданні це *москальча, чортя*), завдання якої не тільки закликати до кабака відвідувачів, а й, що найбільше обурює оповідача, підштовхувати в їх руках чарку, щоб горілка полилась назад у джку.

З вказівкою на знання ворожінь, магії, психологічних прийомів впливу (умовляння, заохочення, відвертання уваги), успішність у веденні комерційних справ, почасти схильність до крадіжок, обману зображені цигани (*циганське навожденіє, мара*): *Та як обступлять нашого брата циганське навожденіє, так не знаєш, що й робить. Як напустять мару, так і сам бачиш, що шапа трьох денешок не стоїть, та тільки дивишся, та лупаєш очима, і не знаєш, куди від них дітись. Той божитьься, другий суне тобі у руку оброт з шапою, третій тягне з твоєї кишені хустку, де гаманець з грошами зав'язаний...* [2: 35].

Як свідчить аналіз лексико-семантичного матеріалу, українці у Квітки-Основ'яненка непомірно щедрі аж до нераціонального, безглузлого марнування заробленого, надмірного витрачання часу на розваги, іноді схильні до пияцтва, як-от це виявляється в низці лексем, що представляють Максима Шпоня: *...сіль продав, розщитавсь і грошики вчистив, та й найняв троїсту, і водиться з нею по ярмарку, та вже на добрячому підпитку, забризкавшись і захлюставшись, викидав дігтяреві з кишені повнісіньку жменю грошей* [2: 34].

Питомі етнічні риси задекларовані в лексичних засобах характеристики Охріма Супоні, *парня звичайенького*, котрий і до москаля звертається миролюбиво, з повагою, використовуючи форми ввічливості (*господа служивий, господа москаль, а скажіть, будьте ласкаві*), товар дешево віддає, відміряє чесно, пригощає, на почин дає понюхати тютюну, поступливий, обачний, готовий до компромісу: *Щоб це по пиці не дав, бо він на те салдат...* [2: 31]. Позитивні характеристики набувають виразності на тлі критичної оцінки представників сусідніх етносів: брат-москаль у шинку *хоч трохи заслухайся або задивись, то й не долле повної міри* [2: 29]. Зважаючи на це, відзначаємо, що в зображенні Максима й Охріма переважають лексичні одиниці, спрямовані на формування об'єктивного сприйняття

героїв як натур компанійських, відкритих, щедрих, толерантних, але з браком вольового та раціонального-практичного начала.

«Наші» схильні наслідувати інші народи (до того ж, не кращі риси), їх побут, звичаї, відмовляючись від власних: *Общество так нас прикрутило, щоб, бач, відкупщик за нас, хто не здужа, зносив гроші у подушне; так узявсь не з справжніх відкупщиків, а таки нічого гріха таїти — знайшовсь із наших, хрещених людей, що уступив у їх віру та, як той Юда, узявсь держать і Липці, і другії слободи на московський лад; і вже в них не шинок зоветься, а кабақ, і там вже уся московська натура, і там усе москаль наголо, як у Туреччині турок; та усе народ проворний: ні доїсть, ні доспить, усе об тім тільки й дума, щоб заробить копійку. Така вже їх московська поведенція!* [2: 29].

На противагу домінанті матеріального, практичного в представників російського етносу українцям характерна деяка ідеалізація, мрійливість, неквапливість, неповоротливість, а то й лінкватість: *Наш братчик не бабак; він жеде пори. Слава тобі господи! Він, нехай бог боронить, не москаль, щоб йому, покинувши жінку, діточок і худобоньку, за тією бідною копійчиною шляться по усім усюдам і швандяти аж на край світу та кровавим потом її заробляти. Та чого тут і вередувать? Коли вродив бог хлібця та дав його зібрати, то й дожидай, поки прийде нужда, що як десяцькі у волость потягнуть за подушне і за общественне, а тут і жінка забажа льону, щоб на сорочки прясти, та нового очіпка, та дочкам плахит або свит, та й усяка напасть постигне, що притьмом треба грошей; тогді вже нігде дітись...* [2: 30].

Великий тлумачний словник сучасної української мови фіксує два основні значення лексеми *бабак* (великий гризун, товстий і незграбний, що живе у степу в норах; з ранньої осені до весни впадає в сплячку; цінний хутром і шкірою; перен. про неповоротливу, ледачу людину) [1]. В оповіданні актуалізовано значення, пов'язане з календарно-побутовою обрядовістю: *посвист байбака* вважався однією з перших ознак весни. Отже, вислів *наш братчик не бабак* свідчить про розважливість, поміркованість, відсутність поспіху та прагнення будь-що бути першим. Лексичний матеріал фіксує традиційно властиве українцям глибинне відчуття сім'ї, дому, землі, включеність у річний землеробський цикл.

Етнонаціональний компонент яскраво представлений у лексиці, що характеризує жінок (*бублейниць, полянишниць*) як метких, проворних, веселих, підприємливих, здатних постояти за себе. Явдоха Колупайчиха, їх ватажок, комунікабельна, знає всі торгові звичаї та заботони, справжній організатор цеху. Менталітет слобожанки письменник точно фіксує характерною лексевою — *козир* (перше значення якого, за Великим тлумачним словником сучасної української мови, у картярській грі — карта тієї масті, що оголошується старшою та б'є будь-яку карту інших мастей; друге — *козир-дівка* (розм.) — про сміливу, спритну, гостру на язик дівчину), що передає життєву енергію, здатність знайти вихід із будь-якої ситуації, зорієнтуватися в обстановці, хитрість і спритність [1: 552]: *О, та баба ж козир була! Одно вже те, що харківська родом, а цокотуха та й цокотуха... Узялася над усіма перекупками отаманувати і від десяцьких, від голови та й від самого писаря оборонять; тільки щоб усі перекупки її слухали, і, що скаже, щоб сповняли, і, чого потребує, щоб поставляли* [2: 32]. Дівчата — сміливі, спостережливі, кмітливі, веселі («дещо собі вигадують і регочуться»), здатні будь-кому «пришви пришити», проворні й жартівливі, як їх подруга Домаха (*Ну-ну! І проворна, і жартовлива була, та таки і світу видала: аж два годи у Харкові по мойкам заробляла, так її вже не вчти: усе знала* [2: 38]).

Топонім *Харків* на тлі інших онімних назв, що позначають навколишні населені пункти (*Липці, Водолага, Деркачі, Вільшана, Коломак*), постає як макролексема, що

набуває значення центру етнобуття Слобожанського краю, зокрема герой, котрий мав відношення до Харкова, жив хоча б деякий час, працював, сприймається як досвідчений, обізнаний, долучений до активної життєдіяльності.

З-поміж лексичних одиниць на означення предметів побуту й матеріальної культури привертають увагу назви одягу як вираження етноестетичних уявлень, смаків, звичок. Часто поряд із бажанням запозичити певні іншоетнічні риси спостерігається несприйняття одного народу іншим, його іміджу, колористичних уподобань, манери одягатися, триматися: *Вибігло чорта і озирється... Подивіться на нього: на що воно похоче? Що б то йому голову гарненько під чубчик підстригти, як і в людей? А то патлатий-патлатий! Спереду аж у вічі йому волосся лізе, уха закриває, по потилиці шльопається; аж, сердєка, усе, знай, головою потряхує, щоб тії патли не мотались. І сорочка на ньому — не як у людей: замість білої, як закон повеліва, вона в нього або червона, або синя, та без коміра, а з запліком, та на плечі і зацібне; так що хто зроду москаля уперше побаче, то не вгада, що воно і є [2: 29].*

Як свідчить аналіз лексичного матеріалу з виразним етнонаціональним компонентом, в оповіданні Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет» найбільш вживаними групами лексики, що відповідно до традицій сентименталізму відображають особливості характеру народу, є етноніми розмовно-просторічного характеру: *москва з лаптями та з ликами, суздальці з книжками завалящими, москальча; назви осіб за родом занять: розливальщик, підтовкачка, сластьонниця, богомаз, бублейниці, полянишниця, перекупка, іконописці, дїгтярі; відкупщик; лексеми, що передають світоглядні уявлення та вірування: навожденіє, мара, чорт, нашлеть; дух свят при нашій хаті; нечистий; назви, що репрезентують особливості харчування народу: пірїжки, варені хляки, горохвяники, сластьони, стовпці, гречаники; номінації національного одягу: каламайковий пояс, китаєва черкеска, шапові чоботи, очіпки, серпанки, кораблики, баєві юпки, ляхівки, плахти, скіндячки; одиниці на означення предметів побуту, що пов'язані з традиційними промислами й ремеслами: підкови, сокири, ухналі, підіски, гребні, днища, веретена, шерітваси; топоніми, що окреслюють етноментальний простір: Харків, Липці, Деркачі, Вільшана, Водолога, Борисівка, Курської губернії; антропоніми, які засвідчують етнічну приналежність: Охрім Супоня, Максим Шпонь, Домаха, Явдоха Колупайчиха, Терешко; лексеми народно-розмовного, фольклорного характеру на означення антропологічних ознак: пузатий добре; чорнява, мордата, трошки кирпатенька; конструкції для творення ментально-психічного портрету: козир, цокотуха, наше хазяйство, сердешна, не хитрий же й москаль, з чорта ж хитра й Домаха, народ проворний, московська натура, московська поведенція, московський лад.*

Серед художніх прийомів увиразнення лексико-семантичного потенціалу означених груп найбільшою частотністю відзначаються порівняння (*ярмарок, що неначе у Харкові об пречистій; рум'яна, як рожа; протиставлення (і вже в них не шинок зовється, а кабак; він, нехай Бог боронить, не москаль)*), епітети (*парень звичайненький; одна від другої чорнявіша*), приказки та прислів'я (*ні пари з уст; язик прикусив; Кабака гарна, терла жінка Гапка, стара мати вчила її мняти, дочки розтирала, у ріжки насипали*).

Мовотворчість Г. Квітки-Основ'яненка засвідчує вагомий внесок у скарбницю лексико-семантичних засобів, що віддзеркалюють специфіку сприйняття народом навколишнього світу, характеризують його ментальність, самобутність у колі інших народів. Поряд із функціонуванням у тексті системи одиниць — репрезентантів різних соціальних та етнічних груп населення тогочасної України, своєрідним семантичним центром постає лексичний матеріал, що представляє образ солдата та його індивідуально-психічні, морально-етнічні та суспільно-політичні характеристики.

Аналіз специфіки ментальних рис етносу в художніх текстах потребує подальшого поглиблення, оскільки сприяє процесам самовизначення, самоусвідомлення, формуванню об'єктивного та критичного погляду, культивуванню кращих ментальних рис і відмову від гальмівних для поступального розвитку рудиментів та атавізмів, зрештою створенню програми загальнонаціонального прогресу.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Великий тлумачний словник української мови* / Укладач В. Бусел. — К. : Перун, 2009. — 1736 с.
2. *Квітка-Основ'яненко Г.* Вибрані твори / Г. Квітка-Основ'яненко. — К. : Дніпро, 1987. — 312 с.
3. *Муромцев І. В., Муромцева О. Г. Г. Ф. Квітка-Основ'яненко — мініатюрист (лінгвостилістичний аспект)* // Муромцева О. Г. *З історії української літературної мови. Вибрані праці.* — Х., 2008. — 229 с.
4. *Павленко В. М., Таглін С. О.* Етнопсихологія / В. М. Павленко. — К. : Сфера, 1999. — 407 с.
5. *Психологічна енциклопедія* / Автор-упорядник О. М. Степанов. — К. : Академвидав, 2006. — 424 с.

УДК 811.161.2'37

Любов Умрихіна, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЛІНГВОКУЛЬТУРОЛОГІЧНА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ПОВІСТІ Г. КВІТКИ-ОСНОВ'ЯНЕНКА «МАРУСЯ» (НА ОСНОВІ ДЕМІНУТИВНОЇ ЛЕКСИКИ ТВОРУ)

Статтю присвячено виявленню етноментальних рис українців у мові твору першого українського прозаїка Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Маруся» на основі аналізу демінутивів.

Ключові слова: *демінутиви, емоційно-оцінні демінутивні форми, деривати, ментальність.*

Статья посвящена выявлению этноментальных черт украинцев в языке произведения первого украинского прозаика Г. Ф. Квитки-Основ'яненко «Маруся» на основе анализа деминутивов.

Ключевые слова: *деминутив, эмоционально-оценочные деминутивные формы, дериваты, ментальность.*

The article focuses on ethnic and mental traits of Ukrainians in the language of the first Ukrainian writer H. F. Kvitka-Osnovyanenko's work «Marusia» by analyzing diminutives.

Keywords: *diminutive, emotional and evaluative diminutive forms, derivatives, mentality.*

Повість Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Маруся» є визначальною в історії розвитку і становлення української літературної мови, оскільки є першим прозовим твором, мова якого увібрала особливості слобожанських говірок першої половини ХІХ ст., і серед них такі, що лягли в основу української літературної мови. Як засвідчив сам письменник, повість написано з метою довести зрілість і художню досконалість рідної мови. Сформована на основі народно-розмовної живої мови з виразною наявністю фольклорних компонентів, вона інтегрувала в себе ментальні аспекти етнобуття українців, об'єктивуючи їх соціальні, інтелектуальні, етичні, духовно-моральні домінанти.

Метою статті є аналіз лінгвістичної складової повісті та покладення її на проєкцію ментальних особливостей українців. *Актуальність* розвідки полягає в тому, що лінгвокультурологічний аспект першої україномовної повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» досі не дістав достатнього висвітлення в мовознавстві. Виявлення специфічних етноментальних рис українців, утілених у мові повісті, стане черговим ключем до пізнання національного менталітету як ідеологічного поняття в умовах сучасної незалежності.

Дослідженню мови творів Г. Квітки-Основ'яненка, особливостям її фонетичної, морфологічної, лексичної, фразеологічної організації присвячені роботи І. Бородій, О. Левченко, О. Олексенко, О. Ходоковської, А. Ярещенка та ін. Вагомим внеском у вивченні лексичного рівня прозового доробку митця став Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка в трьох томах, виданий за редакцією М. А. Жовтобрюха. Проте поза увагою науковців перебуває етноментальна характеристика використаних у першій українській повісті мовних одиниць.

Мовна палітра повісті вражає багатобарвністю лексичного складу. Перш за все привертає увагу наявність емоційно-оцінних демінутивних форм. Йдеться про зменшувально-пестливі суфіксальні утворення в українській мові, демінутиви (від латинського *deminutivum* — зменшувальне слово) — похідні іменники та прикметники, що спочатку виражали значення об'єктивної зменшеності предметів, істот та явищ, а з часом стали передавати ще й значення суб'єктивної оцінки, напр.: *подруженьки* (1: 63), *очиці* (1: 63), *жилочка* (1: 59), *ясенок* (1: 61), *молоденька* (1: 63), *рум'янька* (1: 112), *веселенькі* (1: 54).

Характерною особливістю є те, що серед демінутивних утворень трапляються також дієслова, прислівники, займенники, числівники, які першочергово мають високий ступінь узагальненості абстрактних значень, тому їм не повинна бути властива здрібніло-пестлива суфіксація. Проте фактичний матеріал засвідчує, що вони вживані в народно-розмовній мові та діалектах, звідки й потрапляють у мову художньої літератури, напр.: *нічогісінько* (1: 53), *довгенько* (1: 113), *теперечки* (1: 114), *тутечки* (1: 69), *укупочці* (1: 66), *підбігцем* (1: 106), *небагацько* (1: 70), *разків двадцять* (1: 52).

Демінутиви як формальні показники експресивності, що слугують для вияву емотивних оцінок, найтонших людських почуттів, передаючи інформацію про пізнавально-оцінне ставлення до фактів дійсності, визнано багатьма науковцями (Н. Бабич, К. Городенська, І. Ковалик, В. Товстенко, В. Чабаненко, О. Шевчук та ін.) При цьому характер емоційної інформації демінутивів є принципово позитивним. Така позитивна суб'єктивна оцінка реалій дійсності знаходить виявлення в почуттях схвалення, прихильності, симпатії, захоплення, ніжності. Наявність демінутивних форм в українській мові пов'язують не тільки з лінгвістичними особливостями мови, а й особливостями національно-психологічного складу її носіїв.

Демінутивність як специфічне мовне явище демонструє втілення в мові такої невід'ємної риси українського психотипу, як емоційність. На переважанні чуттєвого, сенсорного начала у свідомості українця наголошували М. Костомаров, О. Кульчицький, В. Липинський, Є. Онацький. Про унікальну традицію способу мислення, а саме кордоцентризм, або «філософію серця» зазначали Г. Сковорода, П. Юркевич. Чуйність, вразливість, щирість українців тісно пов'язані з естетичною домінантою світосприйняття. Естетизм українців, їхнє почуття прекрасного, потяг до всього гармонійного виховані самою природою, умотивовані кліматично-географічними факторами існування. Усесвіт для українця — найближче, естетично привабливе довкілля, яке відображає його власну емоційність. За влучним спостереженням М. Костомарова, «українська поезія не розлучається з природою: природа оживляє її, поділяє з нею радість й журбу людської душі; трави, дерева, птаство, звірята, світища неба, ранок і вечір, весна і сніг — усе дише, думає, відчуває разом із людиною, все відгукується до неї чарівничим голосом, голосом то співчуття, то надії, то присуду» [6: 23]. Мальовничі пейзажі України, її живописна природа пробуджують поетичне натхнення і ваблять уяву митця: *Соловейко стих біля своєї самочки, щоб виспалась хорошенько, не жахаючись; вітерець заснув, і гілочки по садках, дримаючи, ледве-ледве колишуться; тільки ї чути, що через греблю по лотках водиця цідиться і мов хтось нищечком казку каже, що так і дримається, а то усюди тихесенько... А ось — недовго: зірочка покотилась... далі друга... третя — і поховались у синьому небі, мов у море канули; а прощаючись з землею, трошки сплакнули... от від їх слізеньок пала роса на землю. Канула її крапелька, зашелестіла у аері — і прокинувся вітерець та й поколихав тихенько гілочки по садкам та по ліскам... От і попрокидалися птичі самочки, лупнули очима, зацмокали носиками... тут зараз їх самчики [...] попрокурувались [...] (1: 66–67).*

Демінутивізацією позначені й описи людської зовнішності у творі, передусім зображення краси головної героїні відповідно до народних уявлень про ідеал дівочої вроди. Багатство народно-поетичних пестливих форм підкреслює особливу ліричність, чутливість, прихильність та захоплення, що межують з іконопоклонінням. Ось як змальовує письменник портрет Марусі: *...прямесенька, як стрілочка, чорнявенька, очиці, як тернові ягідки, бровоньки, як на шнурочку, личком червона [...] носочок так собі пряменький з горбочком, а губоньки як цвіточку розцвітають, і меж ними зубоньки, неначе жарнівки, як одна, на ниточці нанизані [...] та й шия білесенька-білесенька, от якби з крейди чепурненько вистругана [...] (1: 52).*

Зовнішність Марусі повністю відповідає уявленням українського народу про вроду, однак на цьому не закінчується її привабливість. Досить пильну увагу акцентовано й на вбранні української дівчини. Причому, лексеми на позначення певних елементів одягу та прикрас теж постають у вигляді зменшено-оцінних форм, що додає їм ознак поетичності, ніжності, естетичної привабливості: *сорочка на ній біленька, тоненька; хусточка у пояса [...] вимережована й з китичками; панчішки сині, суконні і червоні черевички; у кольці зверху камінець червоненький; пов'язала які були луччі скиндячки (1: 53).* Народний одяг є частиною душі людей, він відображає широкий спектр духовних традицій народу, його світоглядних уявлень та норм обрядової поведінки. З давніх часів одяг задовольняє не лише матеріальні потреби людини, а й духовні, виконуючи необхідні внутрішні, соціальні і церемоніальні функції. Її високий естетичний рівень, емоційна насиченість відбиває світогляд і психологію українського народу.

Схвальної емоційної оцінки набувають і моральні якості героїні. Опоетизуючи красу внутрішнього світу ідеальної української дівчини, митець вдається

до вище згаданого лексико-морфологічного прийому, що надає емоційно-притягальної сили мовному зображенню дівочої вдачі. Однією із найбільших чеснот молодої українки завжди вважалась скромність: *А щоб який парубок та посмів би її зайняти? [...] Вона тільки подивиться на нього [...] буцім і жалібно, і сердитенько; і очиці опустила у землю, а рученятами усе хусточку крутила [...] і словця не сказала* (1: 53). Обов'язковою схвальною оцінкою набувала працьовитість дівчини: *до роботи проворненька* (1: 106). В українській сім'ї плакалася повага до матері й батька, заснована на заповідях Святого Писання, про що красномовно засвідчують використані в повісті апелювати-гоноративи, наскрізь пронизані шанобою, любов'ю та ніжністю до батьків з боку героїні: *матінко моя ріднесенька!* (1: 84); *матіночко моя ріднесенька!* (1: 86); *утінко моя, перепілочко, голубочко!* (1: 84); *таточку* (1: 91); *таточку, мій сизий голубочку!* (1: 86); *панотченьку* (1: 86); *таточку, батечку, і ти, матінко ріднесенька!*; *батеньку, матінко, мої ріднесенькі!* (1: 112); *таточку, голубчику, соколику, лебедю!* (1: 84); *батіночку рідненький, матіночко моя, голубочко!* (1: 108)

Емоційно-чуттєві українці здатні щиро і по-справжньому кохати. Кохання від серця — це така українська традиція, яку спостерігаємо і в історії, і в щоденному житті, яка попри нинішню небачену прагматизацію не втрачає здатності до виживання. Визначальним критерієм українського сімейного щастя і далі залишається любов. Демінутивізація вживаних письменником апелювативів, використання гіпокористичних форм (зменшено-пестливих дериватів власних імен) надає особливо ліричного звучання діалогам закоханих, дозволяє читачеві відчутти себе невимушеним спостерігачем прояву найпотаємніших почуттів героїв. Уся щирість, чуттєвість, відданість ніби зібрані в одному звертанні: *Василечку, голубчику, соколику мій!* (1: 72); *мій сизий голубоньку!* (1: 73); *мій соколику милий!* (1: 75); *мій лебедю!* (1: 74); *Василечку, мій козаченьку!* (1: 77); *Марусенько, моя лебідочко, зірочко моя, рибочко, перепілочко!* (1: 72); *моя кришечко* (1: 74); *моя паняночко* (1: 77); *моє серденько* (1: 76).

Окрім наведених прикладів демінутивізації, до мовної тканини повісті залучено емотивно-пестливі деривати на позначення окремих деталей зображуваної любовної картини, що ілюструє своєрідне емоційно-оцінне відношення мовця до денотатів, демонструючи вияв сентиментальності мовного носія: *Маруся себе не тямила від радощів. Василь прийде, то вона вже знайде місечечко, де з ним обо всім тихенько переговорить і намілується [...]* (1: 81–82). Відповідно до канонів народної моралі закохані проявляють скромність та обережність, оберігаючи свої почуття від стороннього ока. Ось як зворушливо це описує письменник: *Зараз і розрізнилися, неначе і не вони: Василь став, буцім мала дитина, пісочком пересипатись, а Маруся тут же знайшла черепочки та давай у креймахи грати, а самі і не зирнутья меж собою* (1: 74). Та й філософське висновування щодо однієї із значущих людських цінностей не позбавлене ознак сентиментальності: *коли будеш укупці з тим, кого любиш, то день так швидко пробіжить, як часиночка* (1: 76).

Емоційна домінанта української душі знаходить своє втілення й у співчутті до ближнього, що корелює з дотримуваними народом християнськими моральними цінностями. Ілюстративним підтвердженням цьому є використані в повісті емоційно-пестливі утворення з конотативним значенням емпатії: *от зберуться діти на вулицю грати та будуть про меж ними шалісливі [...] а меж ними буде дитина плохенька, смирна, покірна і що усяк її може зобідити* (1: 50).

Ще одну ментально-характерологічну рису українського психотипу, індивідуалізм, про що зазначали М. Грушевський, М. Костомаров, І. Мірчук, В. Янів, засвідчують приклади демінутивів із напашаруванням значення інтимізації щодо

об'єктів господарської діяльності. Вони виражають прихильність мовця до всього «свого», потрібного, корисного: *що є у нас, хоч скотинка, хоч хлібець на току, худобонька, у скриньці* (1: 49); *був собі заможненький: було і воликів пар з п'ять, була й шкапа, були й батраки* (1: 51).

Хазяйновиті та працюючі українці завжди прагнули спокійного комфортно-го життя на власному терені, що й лягло в основу розвитку індивідуалізму. Цю ментальну особливість вважають своєрідною іманентною настановою українського духу, про що в різні часи зазначали М. Грушевський, М. Костомаров, І. Мірчук, В. Янів. Турботливість «господаря» відчувається в особливо чуттєвому зображенні побутових дрібниць, буденних домашніх справ через використання відповідних демінутивів, зокрема побутовізмів: *Маруся [...] мерщій вхопила глечичок та й каже: — Піду ж я, мамо, назбираю вам суниць; там таких багацько було, і наші дівчата горщечками так і носять* (1: 76); *напала на рижики [...] назбирала їх повнісіньке відро* (1: 106).

Домовитість українського господаря виявляється також в емоційно-шанобливому ставленні до національних страв. Доказом цьому є виявлені у тексті демінутиви-глутоніми — лексичні одиниці харчової картини світу: *борщик з живою рибкою* (1: 81); *солоня тараня з пшеничними галушечками* (1: 81); *квасок* (1: 118); *положила туди яечок* (1: 92); *понесла [...] баранця печеного* (1: 92). Демінутивний арсенал досліджуваного мовного простору фіксує також позитивну кваліфікацію самого процесу споживання їжі як одного із проявів комфортного непотурбованого життя: *пообідали гарненько* (1: 81). Українська кухня є частиною нашої культури, нашої історії. Вона багата на традиції, вирізняється розмаїттям страв та їх високими смаковими й поживними якостями. Серед факторів, що сприяють її стабільності, можна виділити направлення господарчої діяльності людей, пов'язане з особливостями географічних умов, а саме землеробський спосіб життя українців.

Почуттям особливого благоговійного трепету позначені демінутиви, виокремлені серед мовного пласту релігійного спрямування, як-от: *У Бога усе готово, його свята воленька!* (1: 111); *От так і небесний наш Отець з нами робить: бережить нас від усякої біди і береть нас прями́нінько до себе, де є таке добро...* (1: 50). Будучи неодмінним складником української національної свідомості, християнська релігія визначає й моделює систему християнської моралі, яка у свою чергу керує системою моралі загальнолюдської. Відтак кращими духовними цінностями українців завжди були ті, що корелюють із триєдністю християнських цінностей істини, добра, краси. Це вже вище згадувані любов до ближнього, шанування батьків, взаємоповага, щирість, вірність, відданість, скромність. І досі релігійна віра сприймається українцями як головний регулятор сучасних моральних та етичних цінностей.

Характеризуючи релігійність як специфічну рису української ментальності, М. Костомаров писав: «Український народ — глибоко релігійний народ у якнайширшому розумінні цього слова. Чи так, чи інакше склалися обставини його життя, чи таке, чи інше було його виховання, він берегтиме в собі релігійні основи доти, доки існуватиме сума головних ознак, що становлять його народність: це неминуче виходить із його поетичного настрою, яким відрізняється його духовний склад» [6: 26]. Релігійність українців виявляється не тільки на рівні світогляду та психології, а й у культурно-обрядовій сфері взаємодії людини з навколишнім світом. Так, підсилено сакрального значення набуває слово, що є номінацією найголовнішого християнського свята — Великодня. Підкресленню такого

емоційно-експресивного відтінку значення сприяє відповідна деривація: *Приходь, Василю, коли хоч, до нас завтра обідати; неділенька свята, іще наговоримось* (1: 80).

У фактичному матеріалі зафіксована особлива група емоційно-чуттєвих демінутивів, значення пестливості в яких конкурує із потенційно закладеною в їх семантиці негативною конотацією, на зразок: *Ох, мені лишенько тяжке!* (1: 65); *Ох, бідонька моя!.. Ох, горечко моє!..* (1: 66); *Ох, горечко мені тяжке!..* (1: 66); *Ох, лишечко!* (1: 108); *Ох, доленько моя лихая!..* (1: 62). Подібні мовленнєві акції тужіння експлікують концептуальне для українців поняття *лихо/біда* як непобориму злу світову силу, сприйняття й усвідомлення якої сягає ще часів східнослов'янської міфології. До того ж історичні геополітичні обставини існування українського етносу протягом століть, пов'язані із постійною загрозою винищення, спричинили відповідну реакцію української психіки, її «екзистенціально-межовий стан» [12: 12]. У свідомості більшості українців виникли страждальницькі установки світосприйняття, розуміння неподоланності нещастя, несправедливості.

Аналіз лексичної складової повісті Г. Ф. Квітки-Основ'яненка «Маруся» дозволяє висновувати про виявлений взаємозв'язок ментального простору українського народу із особливостями використання демінутивних форм вираження думок і почуттів українців. Явище чималої продуктивності зменшувально-пестливих суфіксальних дериватів цілком відповідає особливостям українського психотипу. «Немає потреби доводити, що ці суфікси відповідають певним струнам української душі, бо як би такі словотвірні елементи могли без цього виникнути в мові і вживатися в мовленні?» — так схарактеризував демінутивні суфікси Я. Радевич-Винницький, із думкою якого не можна не погодитись [9: 216].

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. *Бабич Н.* Українська експресивна лексика : семантичний, лексикографічний і функціональний аспекти : монографія / Н. Бабич. — Ніжин : ТОВ Вид-во «Аспект-Поліграф», 2005. — 552 с.
2. *Бабій М.* Індивідуальні вияви релігійності українця [Електронний ресурс] / М. Бабій. — Режим доступу : <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/15982/07-Kulagina.pdf?sequence=1>
3. *Духовні цінності українського народу* / [ред. В. І. Кононенко]. — Івано-Франківськ : Плай. — 1999. — 294 с.
4. *Левченко О.* Національно-культурна специфіка фразеологічних символів (на матеріалі творів Г. Квітки-Основ'яненка) [Електронний ресурс] / Олена Левченко. — Режим доступу : <http://levchenko.eu/uk/2012-05-30-16-47-18/8-dorobek/34-2013-04-05-13-12-36.html?showall=&start=1>.
5. *Махній М.* Етноеволюція : наук.-пізнавальні нариси [Електронний ресурс] / Микола Махній. — Режим доступу : <http://makhniy.blox.ua/2009/10/Ukrayinskij-mentalitet.html>
6. *Костомаров М.* Дві руські народності [Електронний ресурс] / Микола Костомаров. — Режим доступу : <http://169129.ukrlit.web.hosting-test.net/katalog/k/kostomarov-mikola/1656-mikola-kostomarov-dvi-ruski-narodnosti?start=25>.
7. *Олексенко О. А., Микитюк М. В.* Деякі семантико-граматичні особливості вияву міри якості в мові творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка / О. А. Олексенко, М. В. Микитюк // Лінгвістичні дослідження: Збірник наукових праць / [за ред. проф. Л. А. Лисиченко]. — Х., 2003. — Вип. 11. — Частина II. — С. 6–10.
8. *Павленко Л.* Стилiстичнi функцiї засобiв словотвору в українській мові [Електронний ресурс] / Лариса Павленко. — Режим доступу : <http://esnuir.eenu.edu.ua/bitstream/123456789/883/1/slovotvir.pdf>.

9. *Радевич-Винницький Я.* Україна : від мови до нації / Ярослав Радевич-Винницький. — Дрогобич : Видавнича фірма «Відродження», 1997. — 360 с.
10. *Ткаченко О. Б.* Мова і національна ментальність (Спроба сучасного синтезу) / Орест Ткаченко. — К. : Грамота, 2006. — 240 с.
11. *Словник мови творів Г. Ф. Квітки-Основ'яненка* : в 3-х т. / [ред. М. А. Жовтобрюх]. — Х., 1978. — 1979. — Т. 1–3.
12. *Храмова В.* До проблеми української ментальності / Вікторія Храмова // Українська душа. — К. : Фенікс, 1992. — С. 3–35.
13. *Янів В.* Нариси до історії української етнопсихології [Текст] : методичний матеріал / В. Янів. — Мюнхен, 1993. — 217 с.
14. *Яреценко А. П.* «...Я на сторожі коло них поставлю слово...» / А. П. Яреценко // Лінгвістичні дослідження : Збірник наукових праць / [за ред. проф. Л. А. Лисиченко]. — Х., 2003. — Вип.: 11. — Частина II. — С. 10–14.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. *Квітка-Основ'яненко Г. Ф.* Маруся : повісті та оповідання, драматичні твори / Г. Ф. Квітка-Основ'яненко; передм., прим. та комент. Л. В. Ушкалова. — Х. : Фоліо, 2013. — 602 с.

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІЄТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА

В основу концептуальної й мовної картин світу покладено антропоцентричність й етноцентричність. Антропоцентричність характеризується більшою мінливістю й виявлена насамперед у концептуальній картині.

Етносфера ж вербалізується в національній мовній картині світу.

Петро Мацьків, український мовознавець XXI ст.

НАЦІОНАЛЬНИЙ КОНЦЕПТ НАРОД У МОВНІЙ КАРТИНІ СВІТУ ОЛЕКСАНДРА ОЛЕСЯ

У статті подано опис художньо-семантичних рівнів мовної картини світу Олександра Олеся, у яких репрезентовано національний концепт НАРОД; виявлено особливості авторського лінгвостилістичного втілення концепту в поетичних текстах.

Ключові слова: *концепт, мовна картина світу, поетичне мислення, народ.*

В статье представлено описание художественно-семантических уровней языковой картины мира Александра Олеся, в которых репрезентирован национальный концепт НАРОД; выявлены особенности авторского лингвостилистического воплощения концепта в поэтических текстах.

Ключевые слова: *концепт, языковая картина мира, поэтическое мышление, народ.*

The article deals with the description of artistic semantic levels of Olexander Oles' lingual world mapping which represent the national concept PEOPLE; features of author's lingual stylistic objectization of the concept in poetry are determined.

Key words: *concept, lingual world mapping, poetic thinking, people.*

Увага до проблем і долі народу традиційно перебуває в полі зору діячів української культури та національного руху. Ця тема була провідною в класичній українській літературі. Письменники шукали нових тем, ідей, аспектів, засобів висвітлення життєдіяльності рідного народу, окремих його представників. «Особливий інтерес, — стверджує Л. Г. Голомб, — становить вивчення концепцій людини в літературі переломних, насичених революційними змінами історичних епох. Саме такою була епоха кінця XIX — початку XX століть, яка формувала новий тип соціально активної особистості, що починала усвідомлювати себе невід'ємною часткою прогресивних сил суспільства» [1: 3].

Процес оновлення української літератури в цей період базувався на переосмисленні концепції людини і суспільства, людини і природи. Художнє життя на зламі століть характеризується новою інтерпретацією людини, новими людинознавчими параметрами. Людина й народ все більше осмислюються як центр певної системи, постаючи виразниками найважливіших соціально-політичних і морально-етичних категорій. Розробка критеріїв вивчення назв людей, їхніх груп,

структурно-семантичних параметрів, функціонування, здійснювалася на матеріалі української та російської мов у працях П. І. Білоусенка, В. В. Виноградова, Т. П. Вільчинської, І. І. Ковалика та ін.

Національне відродження суспільства, яке мало б розпочатися з душі кожної людини, репрезентував у своїй поетичній творчості Олександр Олесь. Письменник проникає через серцевину життя суспільства в сенс буття народу і всього людства. Олександр Олесь — поет, який здатний крізь вселюдське бачити національне, а крізь національне вселюдське. У першій збірці, зауважує М. Я. Неврлий, «поет поки що йде в руслі загальноросійського визвольного руху, але дедалі помітніше зосереджується на долі рідного поневоленого народу» [4: 58].

Метою статті є опис художньо-семантичних площин мовної картини світу Олександра Олеся, у яких репрезентовано національний концепт НАРОД; виявлено особливості авторського мовностилістичного відтворення концепту.

Духовне багатство народу зберігається в художніх текстах, мовний простір яких відображає внутрішній світ автора і заломлений у його свідомості світ зовнішній. Саме категоріями мови виражаються інтелектуальні, духовні й вольові якості національного характеру. Можна стверджувати, що О. Олесь прийшов у поезію зі своїми героями, зі своїм світом думок, проблем, зі своїм самотнім письмом.

У «Словнику української мови» в 11-ти томах наведено чотири значення слова народ: «1) населення держави, жителі країни; 2) форма національної та етнічної єдності (нація, народність, іноді плем'я); 3) трудящі маси експлуаторського суспільства — більшість населення країни; 4) взагалі люди, переважно у великій кількості» [9: 174]. Ці значення відбиті в семантичній площині Олесевих творів.

Індивідуальне світорозуміння свого життя й народу створюють унікальну картину світу О. Олеся. Він як поет розвивається всередині конкретного культурного простору, він з дитинства засвоює досвід, накопичений народом, досвід певного світосприйняття, світобачення й світорозуміння і формує на цій основі власні індивідуальні смисли, які й утворюють художню картину світу митця. Олександр Олесь — поет української лінгвокультури з її фольклорною стихією, народним підґрунтям, емоційністю, душевною відкритістю, який присвятив і окремі рядки, і цілі поезії своєму народові. Упродовж 1918–1919 років, згадує сестра поета М. І. Голубєва, Олесь готує свою нову книжку «Тобі співаю», присвячену народові (книга «загинула під час трагічних подій») [7: 16]. Ставлення до народу в Олеся-людини й Олеся-поета було однозначним. Н. В. Суровцева підкреслює: «Уся його поезія просякнута вогненною, пристрасною любов'ю до народу» [7: 16].

Поетичне Олесеве мовомислення репрезентує концепт народ у різних художньо-семантичних площинах. Іще в ранній період творчості в Олесевих віршах реалізується семантична сфера народ — раб, страдник: *Поглянь: народ твій — раб з рабів // Чужими й рідними забутий, // Гниє віки в недолі лютий // І віру в долю загубив* [6: I, 74]; *Глухі і німі // Раби закричали в ярмі* [6: I, 80]. Як зазначає О. Олесь, український народ, обдурений, помиляється в життєвих цінностях й орієнтирах: *Сам раб заковував других* [6: I, 679]. Рабський стан народу підкреслюється словами «в кайданах», «в ярмі», «в пеклі». У вірші «Я більше не плачу» (1905) поет відзначає, що народ не знав свободи, був увесь поранений, поневолений: *Народ мій закутий в кайдани, // Горять його рани* [6: I, 79]. Мовомислення ліричного героя періоду першої збірки сповнено образно-тропеїчних знаків: *В небі мла, а сонце стане, — // Мла розтане вмиць... // ... й мій народ повстане, // Морем зашумить!* [6: I, 54]. Український

народ не лише «терпіння грізно жде», він «гримить кайданами»: *Народ терпіння грізно жде, // Гримить кайданами, шумує* [6: I, 771].

Словесне вираження стану народ у ярмі властиве поезіям О. Олеся періоду революцій 1905–1907 років та 1917 року: *Народ одкинула негода // В ярмо закутого раба* [6: I, 216]; *Биймо у дзвони, кличмо до зброї, // Скиньмо з народу гнітюче ярмо! Пригнічений стан народу вербально передається в рядках про можновладців, «коли народ же їх годує пельки», а під час голоду 1921–1922 років «народ вмирає»* [6: I, 423]. Смісловий акцент на поневоленому стані народу посилюється повторення слів «І знову народ наш» і римуванням «у владі катів в сітках павуків»: *І знову народ наш у владі катів // І знову народ наш в сітках павуків* [6: I, 109]. Художньо-семантичне наповнення народ — людина відбувається в результаті порівняння народу то зі старцем, то з дитиною, то з сиротою: *Мій народ смішний безкрає... // Сліпий, горбатий і чудний, // Він старцем з лірою блукає, // І навіть хто він — сам не знає, // Такий... безпам'ятний такий...* [6: I, 164]. Про ці рядки С. О. Єфремов писав: «У символічній формі Олесь передає і захоплення боротьбою, і передчуття трагедії; він тверезо сприймає народ, любить його, але докоряє йому за рабство та інертність, трагедію, рану народу сприймає, як власну рану» [3: 154]. Свій народ О. Олесь називає «самотнім, німим сиротою», «без ім'я, без кутка, на грудях без хреста» [6: I, 623].

Про поезії із таким смисловим наповненням в Олєсовому поетичному мовленні М. С. Грушевський писав: «Виливались у нього сумні жалі і докори на адресу і ближнього оточення, і його народу, що в переважній більшості тільки «стояв і безмолвствував» [2: 262]. У текстах віршів О. Олеся трапляються характеристики «бідний народ» [6: I, 159], «убогий наш народ» [6: I, 851]. Порівнюючи народ із дитиною («я радію тобі, як дитині» [6: I, 623]), поет сповнений віри, що він буде зігрітий після боротьби і негод, коли зогріють, як дитину, «Просвіти» наші весь народ [6: I, 519].

Частотною в мовосвіті поета є вербалізація стану народ — спить: *Коли ще спить народ ледащий // Без мрій, без прагнень, без мети* [6: I, 861]. Звернення до самого себе як поета-борця виправдовує позицію митця відносно долі народу: *Не винен ти, що пізно так родився, // коли народ віки вже спав байдужим сном* [6: I, 613]. Посилюється семантика бездіяльності народу словами «без снів», і порівнянням «як мертвий»: *Народ як мертвий, спить без снів* [6: I, 123]. Поет докоряє самому собі «Ганьба мені, ганьба мені!» за те, що він «нудьгуючих панів» «піснями розважає», бо в цей час «цілий край кона в багні, // І скрізь мерці і труни» [6: I, 123]. Трапляється і стан народу не — смерть і не — сон в словах «мій народ в задумі» [6: I, 61].

Імперативні заклики «прокиньтесь ви!» [6: I, 511] з часом переходять у констатацію революційних подій: *Народ прокинувся. Скрізь повстання, // Нові народні ватаги* [6: I, 304]; *Упав тиран — прокинувся народ* [6: I, 529]. Сміслова парадигма «народ — спить — прокинувся» трансформується в семантичну сферу народ — борець — визволення. Обнадійливими для поета є сподівання, що «минуть літа, минуть віки», і згодом «прийде літо для народу» [6: I, 543]. Навіть після розгрому національної революції О. Олесь життєствердно маніфестує в теперішньому часі: *народ не вмер, народ живе* [6: I, 165]. Тема визволення виражена предикативними формулами «народ повстане» [6: I, 744], закличками «І гей, на бій за волю».

Нерідко вербалізований образ народу складає художньо-семантичний епіцентр подій і визначає структурно-композиційну своєрідність поезії. У вірші «Ваші брехні і знущання» (1917), написаному під час потужних народних рухів, ліричний герой, послуговуючись патетично маркованою лексикою, пафосною стилістикою, цілком свідомо, програмово утверджує концепцію народу як

провідного чинника історичного розвитку: *Бо народ, скажу, повстане, // Змиє кров'ю власну честь. // О народе! О титане // В заповіті крик свій єсть* [6: I, 743]. Значення боротьби за визволення актуалізується в реченнєвих конструкціях: *Боровся народ наш за волю і світ, // Стояв коло них на сторожі... // Піднявся народ наш* [6: I, 606]. У процесі становлення соціодуховних пріоритетів і цінностей мова ліричного суб'єкта стає більш насиченою публіцистичною й суспільно-політичною лексикою.

Концепт народ потрактовується усвідомленіше, ширше, багатоаспектніше. О. Олесь вдається до образних паралелей і прозорих порівнянь для вираження власних поглядів при характеристиці українського народу: *як вулкан, стоїш ти згаслий* [6: I, 55]. Поет замислюється над феноменом і місією народу, чому підпорядковується й художньо-семантичне наповнення віршів. Вербально-поетичні конструкції відрізняються цілісністю, концептуальною єдністю, мисленнєвою сполученістю: *Як довго ждали ми своєї волі слова... // Як довго ждали ми... // Уклін чолом народу* [6: I, 667].

Український народ О. Олесь називає великим, уявляє його потоком: *Народ великий іде за нами, // Ми всі злилися в один поток* [6: I, 780]. Епітетне словосполучення «вільний народ» поет уводить у поетичний контекст разом із порівнянням: *Живе Україна і вільний народ, // Як з попелу Фенікс ожив і злетів // І зорями зміряв простори степів* [6: I, 275–276]. З метою актуалізації звільненого статусу народу О. Олесь використовує позицію єдинопочатку рядка в межах однієї строфи: *Тільки вільний народ своє щастя кує, // Тільки вільний народ і бере, і дає* [6: I, 801]. Актуалізація концепту народ в Олесевій художній семантиці відбувається разом із посиленням соціоментальних домінант, коли від поезій камерно-інтимного звучання поет і його ліричний герой переходять до соціумної проблематики. У вірші «Народ, як мертвий, спить без слів...» [6: I, 123] поет розмірковує над долею української нації, у «Жалібній пісні» він сповнений патетичних почуттів і стверджує в публіцистичному осмисленні, що ми «народ розкуєм, // Всі здійсним святі заповіти» [6: I, 77]. Поезія О. Олесь не відрізняється надзвичайно активною вербалізацією концепту народ, наприклад, у поемі «Щороку», у третій збірці «Поезії». У поетичних творах еміграційного періоду, цей концепт трапляється не вельми часто.

Семантична сфера народ — титан актуалізує велич українців. Поет створює окличні речення-звертання: *О народе! О титане! В заповіті крик твій єсть* [6: I, 744]. Слово «титан» на позначення потужного українського народу з'являється у віршах 1917 року під впливом активізацій національно-визвольного руху й соціологічних змін, до яких мовна свідомість О. Олесь була дуже чутлива. Уперше це найменування постає в поезії публіцистичного звучання «Ваші брехні і знущання» (7.VI.1917), а згодом й у вірші «Він ждав і все не вірив крику ран...» (27.VI.1917), у якому концепт народ репрезентує іменник «титан» і займенник «він». Спочатку для характеристики народу поет застосовує такі лінгвальні формули, як «оганьблений, осміяний титан», який «не вірив крику ран» і «зуби зціпивши, сміявся», терпів, коли «вампіри ссали кров», який «мовчав в ярмі під батогами, коли знущались діти-хами». О. Олесь підкреслює, що неначе «Бог його прокляв», «кинув на наругу», дав «невільну тугу», «найменшу честь одняв» [6: I, 746].

Поступово в цьому вірші з'являються вербальні ресурси більш життєствердної семантики, які наголошують на тому, що народ ішов уперед, творив, не терпів більш, озвався громами, що він і «кинув в груди блискавки». Слово «титан» переосмислюється у пафосному сенсі й наповнюється значенням сили, могутності, справедливості: *І встав титан! О, встав титан, // Облитий потом, слізьми, кров'ю, // І руки з ніжною любов'ю // Протяг в небесний океан* [6: I, 746]. Повсталій

народ асоціюється з джерелом — потужним потоком і стихією землі, що в поетичних рядках символізують революційний час і настання змін: *Натхненні прочани ідуть і ідуть, // І чують, як б'є і шумить джерело, // Що цілі століття вже мертве було* [6: I, 510].

Слово «натовп», що також належить до приядерної частини концепту народ, вживається в поетичних контекстах О. Олесь, де розробляється проблема взаємин особистості та юрби. Здебільшого слово «натовп» сповнене негативно забарвленої семантики зі значенням стихійної, деструктивної та руйнівної сили. Проте далеко не завжди це слово подається в критичному емотивному й семантичному контексті. В одному з віршів, написаному на еміграції 1929 року, О. Олесь не лише вживає слово «натовп» у значенні «широкі народні маси», а й посилює масштабність її текстуального звучання прикметником «великі»: *Готові будьмо! Це не сон — // Я бачу натовпи великі. // Обійми, сльози на очах. // І теплі стиски рук і крики* [6: I, 548].

Концепт народ вербалізується за допомогою словосполучень із числівниками, що виражають велику або надзвичайну кількість. Передаючи енергетику народу, готового до повстання, до «січі», О. Олесь обирає числівникову форму «мільйони», посилюючи її дієсловом із семантикою стрімкості дій («злетяться») і займенником «нас» із смисловим наповненням я і народ: *І тільки січі приїде час, // Злетяться враз мільйони нас* [6: I, 214].

Поетичний цикл «З щоденника р. 1917» завершується віршем-гімном «Він ждав і все не вірив крику ран», у якому в першій строфі «оганьблений народ-титан» кричав від ран, ждав волі, сміявся, «зуби зціпивши». У тексті цієї поезії вербалізовано страждання, боротьбу і перемогу народу-титана: *І встав народ... // О, встав народ-титан, // Обмитий потом, сльїзми, кров'ю* (6; I, 276).

У структурі парадигми концепту народ О. Олесь називає його лицарем, велетнем прекрасним, лицарем-титаном, великим переможцем: *Творчий дух народу із могил встане, // І здивують всесвіт лицарі-титани* [6: I, 262]; *О лицарі прекрасні! // Життя вінки сплело для вас* [6: I, 803]; *Народе мій ... // мій велетню крилатий, // О лицарю, покараній за сон!..* [6: I, 117]. Поетичне мовомислення О. Олесь пропонує чимало самобутніх вербалізацій, що урізноманітнюють смислово наповненість концепту народ. Це насамперед зумовлено тим, що поет постійно шукає нові образні формули й оцінні характеристики, для того щоб висловити всі семантичні складники й відтінки, які він укладає в репрезентований концепт. У його мовній свідомості відбувається уточнення цього концепту. Так, у вірші «Нове життя, світи і сонце!» концепт народ виражений власною назвою «Великий переможець». Цей антропонім позначений патетичною узагальненістю та персоналізованістю і є цілком органічним для публіцистичної образності, тональності, якими пройняті рядки ліричного твору: *Нове життя, світи і сонце! // Ось він іде, не йде, а сходе. // Він наш Великий переможець. // А я ... засну ... нехай іде і сходе* [6: I, 425].

Близькою до смислового наповнення народ — титан є семантична сфера народ — орел, сокіл: *Народе мій! // І ти — орел, вночі підтятий // О орле мій* [6: I, 170]. Питальна Олесева конструкція «Де ж то гордість твого духа — вільного орла?» [6: I, 55] звернена до пасивного народу й активізує його людську гідність і національну свідомість. Український народ у процесі визвольних змагань «прагне широкої дороги», а поет уявляє, як блисне він крилами орла прудкого, *// Щоб світ орлом його назвав* [6: I, 766]. Художньо-семантична площина мікроконтексту *народ з орлячою душею // І з арфою Еола не умре* [6: I, 771] свідчить про впевненість О. Олесь в піднесенні духовних сил українського народу.

Співвіднесення народу з орлом є традиційним для української фольклорної традиції, як і порівняння його з вільнолюбивим соколом: *Народе мій! Ясний сокол // В борні схвильований, як поле* [6: I, 807]. У художній семантиці Олесевої поезії концепт народ здебільшого усвідомлюється в значенні «український народ» і постає насамперед як форма національної та етнічної єдності. У процесі вербалізації концепту поет послуговується як лексикою, що передає позитивні риси народного характеру, так і словами, що засвідчують його негативні риси, причому чисельними є негативно конотовані символи, що стосуються оцінки вразливих якостей народу, з-поміж яких виділяються образні характеристики «хробак», «коти», «пси», «свині», «жаби», «черви». У символічних значеннях цих слів актуалізуються семи емпіричного компонента й конотативного макрокомпонента за такими основними критеріями — загальною оцінкою зовнішності, емоційним станом, настроєм, характером, темпераментом.

Лінгвоментально осмислюючи концепт народ, О. Олесь має на увазі народ своєї батьківщини. Цей концепт здебільшого відрізняється етнічною визначеністю, проте трапляються й художньо-семантичні наповнення, коли слово «народ» уміщує в себе значення відчутно ширше, ніж лише означення українського народу. Наприклад, описуючи Царгород у «Княжій Україні» поет під словом народ розуміє представників не просто інших, а багатьох народностей: *І з усіх країн до його // Летять хвилями народ. // Наші теж торговці-люди // Їздять в славі Царгород* [6: I, 324].

Репрезентована в Олесевому поетичному мовомисленні й художньо-семантична сфера народ — водна стихія. Бойова, рушійна сила народу актуалізується за допомогою порівняння з океаном (*Як океан, схвильований народ* [6: I, 771]), морем (*мій народ повстане, // Морем зашумить* [6: I, 54]), хвилями (*летять хвилями народ* [6: I, 324]).

У поезії еміграційного періоду незгасна любов поета-вигнанця до рідного народу і свого краю вербалізована в перших рядках поетичного тексту, що є переспівом 137 псалма Давидового: *Народе-страднику, навчи і нас в вигнанні // Любити свій Єрусалим* [6: I, 279]. Раніше в українській літературі цю тему розгортали Т. Г. Шевченко, І. Я. Франко, Леся Українка. Тих, кого доля вже кинула на чужину, поет морально підтримує, даючи їм за взірць палку любов до батьківщини. Звернення до цього повторюються двічі в першій і останній строфах цього вірша. Як стверджує І. В. Чернова, «єгипетський і вавілонський полон для українців — символ влади російської імперії, а страшні муки і випробування, що випали на долю єврейського народу, асоціюються із поневірянням українців» [10: 42].

Аналізуючи інший Олесевий контекст, дослідниця наголошує на думці, що «загальна трагедія єврейського народу, який протягом століть йшов до своєї землі обітваної, повинна стати джерелом сподівань для українців — вигнанців на рідній землі» [10: 43]: *Мов над річками Вавилону // Тепер ми журно сидимо, // І з уст залізного закону // Страшного вироку ждемо* [6: I, 475]. Влучно зазначає Р. П. Радішевський, що «поет стає ніби українським Овідієм, який оплакує свою долю й долю свого народу-страдника» [8: 28]. У поетичному мовомисленні еміграційного періоду О. Олесь активно послуговується словами народ і «юрба», що вступають між собою в складну семантичну взаємодію.

Рельєфно постає концепт народ крізь призму семантичної сфери народ — людина. Художньо-семантичне наповнення концепту народ відзначено певною абстрагованістю, пройнято родинною асоціативністю. В одному з поетичних контекстів поет вибудовує вербальні пари «народ — сирота» і «народ — дитина»,

доповнюючи їх іще словесною парою «Україна — мати»: *О народо! Самотній, цілий сирота // Без ім'я, без кутка, на грудях без хреста, // Я радію тобі, як дитині, — // «Мати» й ти проказав Україні* [6: I, 623].

«Олюдження» народу досягається вживанням слів на позначення рис людини. Художньо-семантичні контексти Олесеєвих поезій репрезентують обличчя народу (*на обличчі рабство, туга* [6: I, 54]), руки народу (*народ простягне руку знов до волі* [6: I, 785], *народ до жертвенника йде // І на руках несе в офіру // Життя прекрасне й молоде* [6: I, 295]), тіло народу (*народу тіло розпинають* [6: I, 107]). Частотними є словесні репрезентації душі й серця народу: *Але чую я, // Що в душі твоїй прекрасній // Море ще огня* [6: I, 55]; *І згасло сяєво мети, // І важко спить душа народна* [6: I, 213]; *Привіт тобі сонце! // Привіт, тобі Воле, // від серця мого і народу!* [6: I, 201]; *Серце його в ранах* [6: I, 61]; *І росами радості бризнуть пісні // В серця безнадійні народу* [6: I, 252]. Актуалізація народної душі здійснюється уведенням відповідного словосполучення до звертань: *Благословенна будь, народна душе, // Що знов вернулась з небуття // До повноводого життя // Ой скажи, народна душе, // Де живий твій дух?* [6: I, 54].

До приядерної частини концепту народ можна віднести й деякі індивідуально-авторські осмислення займенника «мій», серед яких Олесеєв «ми» усвідомлюється як «я і народ». Слову «ми» нерідко протиставлена займенникова форма «вони», що має світоглядний характер і реалізується в поезіях публіцистичного спрямування, написаних у доеміграційний період. У віршових контекстах «ми» здебільшого осмислюється як ми — народ, ми — подвижники, ми — борці за волю народу, а вони як вони — байдужі громадяни, вони — ворони — кати, вони — зрадники.

Трансформованого осмислення займенник «ми» набуває у віршах еміграційного періоду. Починаючи зі збірки «Чужиною», займенники «ми», «нас» починають означати не стільки ми — народ, скільки ми — вигнанці, емігранти, представники українського народу. Навіть коли навкруги *«зелений ліс, і май, і сонце, і солов'ї в кущах, // А в нас, в нас сльози на очах...»*, О. Олесь рефлексує: *Чи вгледіли ми і ліс, і май, і сонце в коханому краю* [6: I, 159]. Художньо-поетичну еволюцію займенника «ми» в Олесеєвому мовомисленні спричинено перипетіями долі й свідомості його ліричного суб'єкта.

Словесне «олюдження» народу широко представлено в межах периферійної частини концепту народ словосполученнями типу «іменник + народний». Стрижневим словом здебільшого виступають іменники з семою «страждання» — «крик», «жах», «голосіння»: *Це вже не горе особисте, // А всенародний крик і жаж* [6: I, 497]; *Тобі в народнім голосінні // Не чути крику власних мук* [6: I, 667]. На позначення фізичних страждань вживаються слова «рани», «сльози», «кров» з прикметником «народний»: *На кобзах розбитих заграємо ми // Про скарги і сльози народні...* [6: I, 251]; *Тихше, тихше: ходять звірі, // П'ють народну кров вампіри* [6: I, 105]. Своїми словами-співами, зусиллями душі, засвідчує П. В. Одарченко, «поет хоче уйняти “народний біль”», прагне лікувати народні рани: *Хай кожний спів уйме народний біль* [5: 88]. Звертає увагу на відчуття болю, репрезентоване у мовосвіті О. Олесеєва, і М. Я. Неврлий: «Часом біль поета за гірку долю свого народу переходить у якийсь Weltschmerz (світовий біль — прим. М. Я. Неврлого), біль за увесь світ, за всіх, що також свідчить про глибокий гуманізм українського поета» [4: 65].

До периферійної частини концепту народ належить така низка словосполучень, серед яких: «сміх народний», «суд народний», «меч народний», «дух народний». Вони виражають зосередженість поета на аспектах, що стосуються сьогодення і майбуття рідного народу. Такі вербальні формули спроможні відігравати

ключову, текстово-організуючу роль у будові вірша. Словосполучення «дух народний» стало інтонаційною та концептуальною основою вірша, лексико-образний характер якого утверджує силу і неабияку перспективність української нації: *Дух наш пречистий, дух наш народний, // Над нами сходить всю мить сьогодні. // На крилах в'ється, // В сльозах сміється* [6: I, 782].

У вірші «Життя» концепт народ реалізовано словосполученням «дух народу», що виступає ключовим конструентом художньої семантики й основою архітекtonіки твору.

Концепт народ у поетичному ідіостилі О. Олеся демонструє свою художньо-семантичну суміжність із концептами рідна земля, батьківщина, держава. У своїй єдності всі ці концепти утворюють одну смислову макроструктуру — Україну. Лінгвальний макрообраз України в Олесевому мовомисленні набуває ознак і властивостей живої істоти, найчастіше — людини, причому неприкаяної, знедоленої, подекуди, користуючись лексикою Т. Г. Шевченка, причинної. Цьому існує пояснення: ліричні твори О. Олеся своєю лексико-синтаксичною напругою виражають невпорядкованість внутрішньої системи України як соціодуховної реальності.

Аналіз лінгвальних засобів вираження концепту *народ* дозволяє встановити основні семантичні сфери його інтерпретації в Олесевому мовомисленні. Поет репрезентує смислові наповнення народ — раб, страдник, народ — людина, народ — титан, народ — борець, народ — вигнанець, народ — стихія. Розгалуження периферійної частини концепту *народ* відбувається в результаті розширення сфери народ — людина за допомогою використання назв на позначення рис людини.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Голомб Л. Г.* Особа і суспільство в українській ліриці кінця XIX — початку XX ст. / Л. Г. Голомб. — Львів, 1988.
2. *Грушевський М.* Поезія О. Олеся / М. Грушевський // Українське слово. Хрестоматія української літератури та літературної критики XX ст.: У 3-х книгах. — К.: Рось, 1994. — Кн. 1. — С. 257–299.
3. *Єфремов С.* Муза гніву та зневір'я / С. Єфремов // Літературно-критичні статті. — К.: Дніпро, 1993. — С. 153–171.
4. *Неврлий М.* Олександр Олесь: Життя і творчість / Асоціація українців Словаччини / Мікулаш Неврлий. — К.: Дніпро, 1994. — 173 с.
5. *Одарченко П.* Співець українського відродження (Олександр Олесь) / П. Одарченко // Одарченко П. Видатні українські діячі: Статті, нариси. — К., 1999. — С. 83–100.
6. *Олесь О.* Твори: В 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радішевський. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1: Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. — 959 с.
7. *Поет з душею вогняною.* Олександр Олесь у спогадах, листах і матеріалах. — К.: Дніпро, 1999. — 224 с.
8. *Радішевський Р. П.* Журба і радість Олександра Олеся / Р. П. Радішевський // Олесь О. Твори: В 2 т. / Упоряд., авт. передм. та приміт. Р. П. Радішевський. — К.: Дніпро, 1990. — Т. 1: Поетичні твори. Лірика. Поза збірками. З неопублікованого. Сатира. — С. 5–47.
9. *Словник української мови: В 11 т.* / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні / [редкол.: акад. І. К. Білодід та ін.] — К.: Наукова думка, 1970–1980. — К.: Наукова думка, 1971. — Т. 6. — С. 535.
10. *Чернова І.* Трансформація та інтерпретація старозаповітних мотивів і образів у поезіях Олександра Олеся / І. В. Чернова // Біблія і культура: Збірник наукових праць. — Чернівці, 2000. — Вип. 2. — С. 42–46.

УДК 811.161.2' 38

Лариса Кравець, Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

КОНЦЕПТ ВОДА ЯК ДОНОРСЬКА ЗОНА МЕТАФОР УКРАЇНСЬКОЇ ПОЕЗІЇ

У статті схарактеризовано основні властивості концепту вода й простежено закономірності їхнього проектування на різні реципієнтні зони в мові української поезії ХХ ст. Виявлено усталені метафоричні моделі з донорською зоною вода, з'ясовано їхнє походження та схарактеризовано напрями розгортання в досліджуваних джерелах. Розкрито мотиваційну основу й наслідки метафоричних проєкцій.

Ключові слова: *метафора, концепт, донорська зона, реципієнтна зона, проектування, мова української поезії.*

В статье рассмотрены основные свойства концепта вода и прослежены закономерности их проектирования на различные реципиентные зоны в языке украинской поэзии ХХ в. Определены устоявшиеся метафорические модели с донорской зоной вода, установлено их происхождение, описаны направления развертывания в исследуемых источниках. Раскрыто мотивационную основу и последствия метафорических проєкций.

Ключевые слова: *метафора, концепт, донорская зона, реципиентная зона, проектирование, язык украинской поэзии.*

The article describes the basic properties of the concept of the water and traced the patterns of their design for various recipient zone in Ukrainian language poetry of the twentieth century. Determined established metaphorical model of donor area water, found their origin, are described in the direction of deployment of the investigated sources. Opened motivational basis and the effects of metaphorical projections.

Keywords: *metaphor, concept, source domain, target domain, mapping, language of Ukrainian poetry.*

Механізм метафори в когнітивній лінгвістиці розглядають як взаємодію двох структур знань: когнітивної структури донорської зони (donor domain or source domain) і когнітивної структури реципієнтної зони (recipient domain or target domain) (Дж. Лакофф, М. Джонсон).

Донорська зона — це структура знань, властивості якої проєктуються на властивості іншої структури. Відповідно вона надає мовні знаки на позначення властивостей іншої зони. Когнітивна структура донорської зони представляє узагальнений фізичний і культурний досвід життя людини й організована як «схема образу». Це те, з чим зіставляється осмислюваний предмет (явище, дія, ознака). Донорська зона відносно проста, зрозуміла та постійно відтворюється в процесі фізичної взаємодії людини з дійсністю.

Донорською зоною є уже концептуалізовані й зафіксовані в значеннях слів сутності об'єктів навколишнього світу, тому метафора «завжди дає нам можливість розглядати менш відому систему в термінах більш відомої» [2: 85]. Її властивості проєктуються на реципієнтну сферу, в результаті чого висвічуються одні аспекти і затемнюються інші. Відповідно саме донорська зона визначає сприйняття, розуміння й оцінку мовцем певної реципієнтної зони.

Мета статті — виявити специфіку метафоричних проєкцій з донорської зони *вода* на різні реципієнтні зони та з'ясувати наслідки проєктування.

Когнітивна структура знань *вода* сформувалась на основі архетипу й характеризується складністю, багатозначністю й амбівалентністю. Міфологічну, релігійну, філософську, наукову та мистецьку сфери об'єднує осмислення води як першоелемента світу, першостихії. В «Іліаді» Гомера йдеться про океан, із якого випливають «і ріки, і море широке, води потоків, джерел, і струмків, і криниці глибокі» [4: пісня 21]. Роль води у творенні світу описана в Біблії: «На початку створив Бог небо і землю. Земля ж була безвидна і порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий носився над водою. (...) І сказав Бог: нехай буде твердь посеред води, і нехай відділяє вона воду від води. [І стало так.] І створив Бог твердь, і відокремив воду, що під твердю, від води, що над твердю. І стало так. І назвав Бог твердь небом» [3: 5]. Вода також є основою життя людини. С. С. Аверінцев наголошує, що вода «як “волога” взагалі, як найпростіший вид рідини», уявлялась в давнину «еквівалентом усіх “соків” людини — не тільки тих, які мають відношення до сфери статі і материнства, але передусім крові» [1: 240].

Вода як природний об'єкт характеризується плинністю, мінливістю, динамізмом, нестримністю, стихійністю, циклічністю (замерзати — танути — випаровуватися), що відображено в структурі відповідного концепту. Ці властивості проєктують на різні реципієнтні зони, профілюючи ті чи ті ознаки в них.

Однією з найчастотніших в українській поезії ХХ ст. є аналогізація *води* (*водного простору*) та *життя*, що з одного боку, реалізує та утврджує традиційне розуміння води як першостихії, джерела життя, а з другого — закріплює й посилює поетичність образу. Архетипні концептуальні схеми (*вода — зародження життя, вода — відновлення, вода — очищення, вода — рух, зміна тощо*) реалізовані в численних поетичних метафорах: *океан / море — життя: пінить океан кипучого життя* (М. Драй-Хмара), *житечне море* (П. Тичина), *океан житейський клекотить* (М. Луків), *життя шуміло море* (В. Сосюра), *Все правда. Так було на морі серед хвиль, // отак було і на житейськім морі* (Л. Первомайський); *ріка — життя: так вільно і просторо // розлилася ріка життя, змагань, стремлінь* (П. Карманський), *ріка життя біжить, хлюпоче, грається* (П. Тичина), *аж колись похилився в задумі // над рікою життя, що минуло, // та погляну в німім, тихім сумі // на русло, що покрите намулом* (Б.-І. Антонич), *життя — це річка: вміло не веслуєш — // у першій хвилі втопить без жалю* (Г. Чубач). Проєктування властивостей океану, моря як неприборканої стихії, що може мати протилежні вияви, та ріки, що має постійну течію, й асоціюється з минущистю і необоротністю, а також розливами, на реципієнтну зону життя дало змогу профілювати у метафорах бурхливість, емоційну насиченість життя соціуму і окремої людини. Аналогізація життя із океаном і морем акцентує його масштабність, а з рікою — певну обмеженість та рух у певному напрямку.

Рідше українські поети аналогізують *життя* з *озером*: *лебідонько, що плаваєш в пустині, // кричиш на озері життя, // чи чуєш ти з безодні голос, // мій крик жалю і каюття?* (О. Олесь), *ставом: твоє життя — холодний світлий став — // без темних вирів і дзвінких прибоїв* (О. Теліга) та *криницею: заглядаючи в криницю свого життя, // я не бачу маленького дзеркальця води, // так далеко воно від моїх очей* (Д. Павличко). Якщо в метафорах із донорськими зонами *озеро* і *став* профільовано спокій, просторову обмеженість життя, то в метафорі *криниця життя* — його джерело.

Фіксуємо в українській поезії також аналогізацію *життя* із *болотом*: *а зажене тебе недолі сила // там, де життя грязюка бездорожня, // то розпістреш душі сріблесті крила // й перелетиш, куди пройти не можна* (Б. Лепкий), *ненавиджу темне // життєве*

болото (П. Тичина), *поете, поринай у вир буття, // у будні, в хащі днів, у твань життя, // і ти здобудеш дивні самороди* (М. Драй-Хмара). У метафорах профільовано застій, відсутність активної діяльності, складні умови.

Розгалуженість структури донорської зони вода визначила її високу продуктивність у метафоризаційних процесах та уможливила метафоричний динамізм, свідченням якого є численні оригінальні метафори. Зокрема, вода як рідка субстанція може текти невеликим потоком, утворюючи струмки. Проектування цієї властивості на реципієнтну зону дало змогу профілювати постійний рух життя: *переливними струмками // в вічне море забуття // разом з ясними думками // тихо котиться життя* (Г. Чупринка), *дивлюся й слухаю: прозоро // співає струмисько биття* (М. Драй-Хмара). Вода може витекти, її можна вичерпати. Такі властивості води, спроектовані на реципієнтну зону, профілюють кінечність життя: *з їх витеклих життів, дочерпаних до дна, // спливають і джурчать гіркі таємні смисли, // не вгадані ніким — лиш видні їм самим* (О. Забужко). Вода може текти дуже швидко, іноді утворюючи хвилі або вир (нурт), викликаючи потоп, а може й стояти. Проектування цих властивостей на реципієнтну зону життя акцентує бурхливість, стрімкість життя, іноді — життєві труднощі або рутинність: *і їм назустріч не летять // вже більш життя бурхливі хвилі* (О. Олесь), *із потоку життя я знімав рамена // і благав на колінах підмоги* (П. Карманський), *забурлить життя стояче плесо* (Є. Маланюк), *знов життя, надовго чи на мить, // розколихалось хвилею припливу* (О. Теліга), *люблю я бистрини життя, // прозору, поривну, глибоку* (Д. Павличко), *круте житейське нуртище // нас чорторіями несе* (І. Світличний).

Будь-який водний простір обмежений берегами, тому логічно вмотивованим є залучення до метафоризації життя донорської зони *беріг: їх винесе бурун Запомин-океана // на береги життя, мов перли світляні* (М. Зеров), *між житейськими берегами* (А. Малишко).

Не з обмеженим, а із замкненим водним простором, а саме з величезним акваріумом, аналогізує життя І. Калинець: *у цім величезнім акваріумі // пропливають примарні створіння // хитаються німі водорості // дно виростає на скелетах // давно потоплених кораблів // а серед них найостанніший // недолугий ноєвий ковчег // припадаємо очима до шиб // адже у цім величезнім акваріумі // що називався вулицею або майданом // що називався трамваем або тополею // що називався пам'яткою архітектури // затоплено наш ковчег. М. Ільницький, аналізуючи цю розгорнуту метафору, зазначає, що «для поета поняття “акваріум” стало поштовхом для розширення його смислового поля, градації рівнів від мікробразу до макросвіту» [6: 217]. Митець асоціативно переходить від індивідуального споглядання сучасного йому життя до історичного минулого суспільства і міфології. У ланцюгу таких асоціацій «Ноїв ковчег постає як архетип людської культури, хисткий ненадійний човен, що вже затонув, перетворився на модерний ерзац сучасної цивілізації — акваріум» [6: 218].*

Однією із найбільш експлікованих в українській поезії ХХ ст. реципієнтних зон є душа. У цій когнітивній структурі знань відобразилися національно-культурна, ментально-психологічна специфіка і ціннісна орієнтація українського народу. Формування цієї структури знань почалося ще в язичницькій культурі і пов'язане з анімістичними віруваннями слов'ян. Уявлення про душу, даровану Богом, про її безсмертя є основою християнської релігії (*нащо людині сам Творець вложив // безсмертну душу в тіло смертне?* (І. Калинець)). Водночас душа як непросторова, нематеріальна субстанція є науково нез'ясованим фактом. Філософія представляє душу як відмінність між внутрішнім і зовнішнім, як щось невидиме, а поезія інтерпретує її і в міфопоетичному, і в християнському руслі.

Аналогізація душі з водою мотивована міфопоетичними уявленнями. К. Г. Юнг вважає, що «Вода — це життєвий символ душі, яка перебуває у темі» [7: 139]. Проектуючи на реципієнтну зону душа властивості води, митці використовують мовні знаки *море: в темную ніч я до моря душі // прислухаюсь* (М. Семенко); *річка: моя душа підземна річенька* (М. Семенко), *річка душі* (Д. Павличко); *струмок: душе моя мала, стоустий мій ручаю* (А. Малишко); *озеро: душа ласкава, наче озеро, // і трюхи синім віддає* (В. Стус); *затон: до тих затонів своєї душі прислухаюсь* (М. Семенко); а також *криниця: так і душа твоя — криниця, // з якої я кохання п'ю* (В. Сосюра), *у нас душа — криниця* (О. Теліга); а також *плесо: тремтить душі дзвінке, роздерте плесо* (О. Теліга); *дно: на дні тривожної і тоскної душі* (П. Филипович), *На дні душі, немов на дні ріки, // Каміння споминів лежить роки* (Д. Павличко); *береги: О не стенайся, душе! Уходь у береги* (В. Стус). Про ототожнення душі з водою свідчать також дієслова: *пий мою душу* (В. Пачовський). Профільовані властивості у кожному з наведених прикладів різні, проте як спільні можна виділити життєдайність, плинність, мінливість, просторову виокремленість.

Близьким до концепту *душа*, але не тотожним йому є концепт *думка*. Назва цієї дії розуму у поетичних текстах є експонентом мислення як психічного процесу. *Думку* аналогізують з водною стихією, використовуючи мовні знаки *природних водойм: над бурним морем дум* (В. Сосюра), *затоки роздуму* (М. Бажан), *ваших дум голубі озера // переллються в душу мою* (А. Малишко), *в ріку моїх думок* (Д. Павличко). Такі метафоричні проекцію дають змогу профілювати значну кількість думок, їх мінливість або динамізм. Результатом деталізації моделі *вода* → *думка* та водночас асоціативного ускладнення (випущена ланка *вода*) є метафора *тоді вдаряють спінені думки // у таємничість непочатих років* (О. Теліга). Конвенційна метафора *течія думки (думок моїх течія* (В. Симоненко) акцентує плинність, проте в ширшому контексті може набувати додаткових імплікацій.

У міфології, релігії, філософії, науці констатовано й інтерпретовано взаємозв'язок і взаємодію води з іншими стихіями. У поезії великою притягальною силою володіють образи, побудовані на поєднанні води і вогню. Несумісність стихій і водночас містичність, магічність, таємничість цього зв'язку є джерелом художньої творчості та предметом естетичної насолоди. Аналогізація води й вогню частотна в українській поезії ХХ ст.: *здаду плещуть вогнища веселі* (О. Ольжич), *лється струм вогню густо* (В.-І. Антонич), *потойбіч вогненної ріки* (Д. Павличко), *лилась пожежі вулканічна лава* (Л. Костенко).

Поєднання води і вогню — це також поєднання води і світла, води і небесних світил, насамперед сонця. Аналогізація понять *світло* і *вода* відбувається в руслі фольклорно-літературної традиції із вживанням слів *річка: землі і неба сяють береги // понад рікою сонця золотою* (Д. Павличко); *текти, спливати: текло вечірне сонце* (В. Свідзінський), *світло, що на голову сплива* (О. Ольжич), *за крутою хвилею, за океаном, // задимлене сонце в хмарах тече* (А. Малишко); *литися: каскади злотні сонце ллє* (О. Олесь), *і сонце летється скупо і нечасто* (Є. Плужник), *скільки сонця летється на землю* (О. Ольжич), *і сонце нам лило цілющий плин // на місто муз, на перелітний дім* (В. Вовк), *які сонця гіркові розілляті* (І. Драч); а також *кипіти: і сонце в ключ кипить* (В. Свідзінський). Сонячне світло, промені аналогізують також із зливою, дощем, профілюючи велику кількість світла: *і я до вас, і я сюди // в багряній сонця зливі* (В. Сосюра); *дощ променів* (В. Голобородько).

Як стихія вода перебуває у тісному зв'язку із небом та землею. До того ж у тріаді *небо — вода — земля* вона є ланкою, яка з'єднує небо і землю. Цей зв'язок репрезентують численні метафори, багато з яких мають міфологічне

походження. Аналогізація *води й неба* високопродуктивна в українській поезії ХХ ст. е. У процесі метафоризації митці використовують мовні знаки природних і штучних водойм та їх частин (*океан, море, озеро, річка, джерело, колодязь, криниця, струмок, болото, ставок, канал, берег, русло, дно* та ін.), форм переміщення води (*течія, потік, розлив, повінь, хвиля, прибій, водоспад, фонтан, каскад, вир, крапля, струмисько* та ін.), особливостей руху води (*вирувати, бризкати, витікати, литися, розтікатися, хлюпати, пінитися* та ін.), властивостей води і її станів (*купити, парувати, замерзати, пара, лід*), характерних дій, пов'язаних з водою (*пити, зачерпувати, купатися, мити, змивати, плавати, занурюватися* та ін.), профілюючи тим різні властивості реципієнтних зон.

Небо, осмислене за аналогією до моря (океану або озера), зумовило актуалізацію сфери *судноплавання* та появу акціональної проекції *політ* → *плавання*. Ця концептуальна метафора «розгорнута у словах, професійній і книжній фразеології типу повітроплавання, аеронавігація, повітряне судно, повітряний флот, на борту літака, аеронавтика, космонавтика, астронавтика (де другий компонент сполуки — від грецьк. *ναυτης* «моряк, мореплавець»), космічне плавання, космічний корабель, пілот (через франц. *pilote* і італ. *piloto* «лоцман» < *pedoto до грецьк. *πηδότης* «кермовий» від *πηδον* «весло»; власне лопать весла), аеропорт, космічна гавань та ін. з численними аналогами в інших європейських мовах» [5: 275]. Актуалізація згаданих метафор у поетичних текстах ХХ ст. спричинена другою хвилею космізму: *зореподібні кораблі // пірнули в зорепадні далі // і приземлились на землі* (І. Муратов). Водночас в українській поезії ХХ ст. з човном або кораблем аналогізують зорю (*а в неба синім океані, // що над тобою, гаю мій, // уже зорі човни багряні // плывуть на захід золотий* (В. Сосюра), *місяць (на човнах золотих // заплива молодик // за тополлю* (Б. Олійник), *хмари (сісти на корабель хмар, // попливти* (В. Вовк). Мотиваційною основою цих метафор є зовнішня подібність об'єктів.

Одна із найчастотніших в українській поезії ХХ ст. метафора міфологічного походження *море (океан або озеро) → небо* мотиваційною основою її є подібність за просторовою ознакою («безмежний простір»), що підтверджує подальший розвиток значення із ослабленням елемента «простір» і посиленням «неохопності» [там само]. Варто зауважити, що в сучасній українській мові закріпилися і сприймаються як прями значення слів глибина — «простір, що знаходиться на великій відстані від поверхні вгору (про небесний простір, космос)» [СУМ, II: 82] та безодня — «безмежний простір, безмірна глибина» [СУМ, I: 136]. Наведені тлумачення засвідчують зв'язок саме з просторовими характеристиками неба.

Метафора *море (океан або озеро) → небо* двоспрямована, проте метафоричні проекції із зворотним вектором малопродуктивні — трапляються лише поодинокі випадки їх вживання: *небесним плесом // розцвівсь океан* (Т. Осьмачка). У цій метафорі наявний «семантичний розвиток, який полягає в оберненні вертикалі «земля» — «небо, відкритий повітряний простір» горизонталлю «земля (суша, берег) — відкритий водний простір» [5: 275–276].

Аналогізують *небо* і з іншими водними об'єктами, зокрема з *річкою*: *лиш неба річка // заледве тліла в вишині* (П. Тичина), *напливає неба синь-ріка* (А. Малишко); *затonom*: *вгорі — небес прозірчасті затони* (В. Свідзінський); *озером*: *і птиці летять // в небесних озерах // повз острови хмар* (М. Йогансен); *ставом*: *а над борами синіми не небо — заплаканий став* (Д. Фальківський); *криницею*: *з криниці неба не пив води* (В. Свідзінський).

Небо осмислюють також як водну поверхню — *плесо*: *в синім плесі неба* (М. Йогансен), *і прозорість стигне у небеснім плесі* (Т. Осьмачка), *в небеснім плесі — білі лебеди*

(В. Вовк), *а наді мною листя, як знамена, // палало в глибині небесних плес* (Д. Павличко); та як *дно: невиразне дно зблоченого неба* (М. Семенко).

В українській поезії ХХ ст. на реципієнтну зону *небо* проєктують різні властивості води, використовуючи мовні знаки *тексти*: *течуть небес зелені й сині води* (В. Вінграновський); *течія: небес глибока течія* (А. Малишко), *його вхопила неба течія // і занесла в глибини темно-сині* (Д. Павличко); *литися, проливатися: синє небо летється безупинно* (В. Свідзінський), *сиве небо обрієм пролилося* (В. Стус); *розлив: небес ясний розлив* (В. Свідзінський), *у розливі дзвінкої просині* (А. Малишко); *повінь: а нас у човені любові // вколусує блакитна повінь // в міжзоряних морях* (Є. Маланюк); *прибій: неба світлого прибій* (І. Жиленко).

Аналогізуючи *небо* з водою, окремі автори залучають нові, але сумісні з основою, донорські зони, про що свідчить використання, наприклад, мовних знаків *гідротехнічних споруд та навігації*: *відчинилися небесні шлюзи, // день і ніч дрібонький дощ паде* (Б. Лепкий), *небес сіяє гать* (В. Сосюра); *фарватер неба — чітко — сонця бакен* (Е. Андієвська).

Плинність як одна з основних властивостей води визначає аналогізацію *води і часу*. Уявлення про постійний рух, мінливість води як конкретно-чуттєвий вияв часу характеризують міфологічний світогляд, відображені вони і в філософських концепціях (образ ріки як метафори часу ввів у філософію Геракліт). В українській поезії ХХ ст. метафорична модель *вода (ріка, потік) → час* представлена досить широко: *зупиниться // часу бездонні ріки!* (Б. Лепкий), *мої пісні — над рікою часу калиновий міст* (Б.-І. Антонич), *і час твій берег ще не миє* (М. Вінграновський), *на березі часу незаймана свічка // чекає возню* (І. Драч), *давай попливемо у ніч коротку // назад по ріці незворотнього часу* (Л. Костенко), *і знову повертаєшся // із суденцями наших сердець // на омелодійненім потоці часу // із Нагірних Мрій // у сипкі спогадання Незабутньою Репризою — // щоденною Ностальгією* (І. Калинець), *і нуртує часу течія* (М. Луків), *тасую час на краплини // рятую кожну пацьорку* (В. Вовк), *в'язкі краплі часу* (Ю. Тарнавський), *краплі часу — лунко — серед тиші // повз рурки мозку* (Е. Андієвська), *неспокійний і глибокий // час тече між берегами* (С. Майданська), *п'ятоки часу* (Ю. Покальчук). Для всіх наведених метафор спільним є профілювання постійного руху, необоротності.

Концептуалізовані властивості природного об'єкта *вода*, спроектовані на різні реципієнтні зони, породжують нові значення, продукують новий поетичний зміст або утверджують традиційний. Уможлиблює цей процес сумісність властивостей донорської зони із властивостями реципієнтної зони. Визначальними у цій взаємодії є метафоричні архетипи та логіка уяви.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверинцев С. С.* Вода / С. С. Аверинцев // Мифы народов мира : Энциклопедия : [гл. ред. С. А. Токарев]. — М. : Советская энциклопедия, 1980. — Т. 1. — С. 240.
2. *Анкерсмит Ф. Р.* История и тропология: взлёт и падение метафоры / Ф. Р. Анкерсмит. — М. : Прогресс — Традиция, 2003. — 496 с.
3. *Біблія*. — К. : Видання Київської Патріархії УПЦ Київського Патріархату, 2004. — 1415 с.
4. *Гомер*. Іліада / Пер. Б. Тена. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : — http://www.ae-lib.org.ua/texts/homer_iliad_ua.htm.
5. *Журавлєв А. Ф.* Язык и миф. Лингвистический комментарий к труду А. Н. Афанасьева «Поэтические воззрения славян на природу» / А. Ф. Журавлєв. — М. : Индрик, 2005. — 1004 с.
6. *Ільницький М.* На перехрестях віку : у 3 кн. / М. Ільницький. — К. : Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2008. — Кн. II. — 2008. — 703 с.

7. Юнг К. Г. Об архетипах коллективного бессознательного / К. Г. Юнг // Вопросы филологии. — 1989. — № 1. — С. 133–152.

ЛЕКСИКОГРАФІЧНІ ДЖЕРЕЛА

Словник української мови : в 11 т. — К. : Наукова думка, 1970–1980.

УДК 81.373.72

Олена Маленко, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГЕРОЇ Й ЧАС В УКРАЇНСЬКІЙ ПОЕЗІЇ (СПРОБА ЛІНГВОПОЕТИЧНОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ)

У статті відстежено динаміку лінгвопоетичної репрезентації героїв українського художнього хронотопу в широкому контексті (від романтизму, реалізму, модернізму, постмодерну до сьогодення). Прокоментовано світоглядно-естетичні орієнтири формування образу героя залежно від часу й потреб суспільства в героїці.

Ключові слова: *герой, нація, хронотоп, дискурс, українська поезія, лінгвопоетична інтерпретація.*

В статье отслежено динаміку лінгвопоетической репрезентации героев украинского художественного хронотопа в широком контексте (от романтизма, реализма, модернизма, постмодерна до современности). Прокомментированы мировоззренческие и эстетические ориентиры формирования образа героя в зависимости от времени и потребностей общества в героике.

Ключевые слова: *герой, нация, хронотоп, дискурс, украинская поэзия, лінгвопоетическая интерпретация.*

The article traces the dynamics of lingual poetic presentation of heroes of Ukrainian artistic chronotope within a broad context (from Romanticism, Realism, Modernism up to the present). The author comments on the Ideological and aesthetic guidelines of a hero's image formation depending on time and social needs in heroics.

Key words: *hero, nation, chronotope, discourse, Ukrainian poetry, lingual poetic interpretation.*

Нації прагнуть героїв. Бажано канонічних, непорушних і відданих тим ідеалам, які формують іміджеве, суспільно-історичне обличчя цієї нації. У цьому разі герой стає тим ідеалом, що «приводить у рух цілі маси суспільства і є концентрованим вираженням його життя і його характеру» [8: 95]. Образ цього героя-ідеалу формується насамперед у літературі й, більше того, організовує зміст її художнього часопростору, найчастіше дворівневого, складниками якого є історичний хронотоп (ушлявлений бойовими подвигами) і синхронний часові, подекуди бідний на героїчні чесноти. Саме такі акценти було розставлено в українському літературному контексті доби романтизму початку ХІХ ст., коли ідеалізації зазнали «вольності козацького народу» як втілення свободи й демократичних форм

національного життя в минулому» [15: 238], що були протиставлені тогочасному стану — «обростанню мохом» бездіяльності, забуття національно-громадянських інтересів [2: 208].

З того часу героїка української художньої діяхронії/синхронії перебуває в певному протиставленні національно й суспільно значущих пріоритетів: кожна доба формує свій пантеон героїв, які по-різному втілюють саме поняття героїства й забезпечують його відповідну дискурсивну реалізацію. Тож *метою* поданої розвідки є спроба відстежити динаміку лінгвопоетичної репрезентації героїв в українському художньому хронотопі від часів романтизму до сьогодення.

Національно вагомим складником української героїки, її історичним підґрунтям й світоглядним орієнтиром стало козацтво, що як суспільно-історичне явище трансформувалося в когнітивній картині світу українців в один із основних національних концептів — *козаччина*. Романтична концептуалізація козацтва насамперед як носія національної ідеї здійснювалася в широкому лінгвальному форматі, охоплюючи сфери лексичної репрезентації об'єкта (парадигма лексичних одиниць, об'єднана смисловою домінантою «козаччина»), площину словесного образотворення, аспект формування вербальних еталонів відповідного концепту.

Номінативно-семантична домінанта концепту *козаччина* найпотужніше була актуалізована в таких лексико-семантичних групах: «козак» (лексеми на позначення козака як суб'єкта національного історіофакту), «герої козацтва» (персоналії національних героїв козацького руху); «ворог» (лексеми на позначення поневолювачів України); «козацька зброя, клейноди». Образ козака як національного героя, сформований фольклорною практикою і закріплений романтиками, став фрагментом національного коду українців, найбільшим пріоритетом для яких довгий час була воля та суспільно-політична незалежність.

Реалізація в романтичному контексті національної ідеї зумовила не лише створення узагальненого образу національного героя-козака, а й кодифікацію персонального реєстру реальних героїв — лідерів козацтва, які загинули за славу й волю України. Макротекст поезії романтиків репрезентує штат персоналій, найбільш зафіксованих народною пам'яттю й канонізованих народом як національні герої: *Виговський, Гаркуша, Дзюба, Дорошенко, Кальніш (Калнишевський), Лизогуб, Мазепа, Морозенко, Наливайко, Ничай (Нечай), Павлюк, Полуботок, Пушкар, Розумовський, Сірко, Сомко, Тетеря, Хмель, Хмельницький (Богдан)*. Не кожен із зазначених антропонімів характеризується рівнозначною закріпленістю в пам'яті читача-реципієнта, оскільки будь-яка персоналія є фактом історії певного часового формату, який (факт) із тих чи тих причин не відомий реципієнтові.

А. Мойсієнко, вивчаючи апперцепційний потенціал антропонімичного слова в художньому контексті, коментує, що «лише на основі вертикального контексту (знань, що охоплюють крім конкретного художнього твору, історико-біографічні, суспільно-культурні параметри, критичну і джерельну літературу) стає можливим адекватне сприймання певного антропоніма, яким у свою чергу апперцептований цілий ряд образно-композиційних реалій твору» [9: 208]. Із відстані діяхронії пам'ять читача реагує лише на ті антропоніми, які достатньо опрацьовані вертикальним контекстом, певною мірою стали символами своєї епохи чи фрагментом національного культурно-історичного простору. До речі, цьому сприяють й факти художньо-дискурсивного (образно-вербального) кодування потрібної інформації — почасти не рівнозначною за мірою текстової презентації, що впливає на рівень закріпленості антропоніма у свідомості читача.

У романтичному макротексті персоналії українського козацтва презентовані саме так нерівнозначно: подекуди є ситуативне використання антропоніма як маркера національної героїки: *Є в нас Сірко і Дорошенко, / І з Бруховецьким Лизогуб, / І з Пушкарем Лінчай Кравченко. / Мазепа в нас ганчірки пре, / Лантає кунтуші Виговський, / Тетерю Полубіток тре, / А кашоваром Розумовський (Срезневський, [11: 92]); На бандурах своїх вигравують, / Та з Ничаєм, з Сомком, / З Кальнашем, з Павлюком / Одного козака не згадають (Щоголів, [11: 322]); окремим сюжетним фактом відзначені ті персоналії козацтва, які засвідчилися в пам'яті сучасників своєю хоробрістю, відчайдушністю, героїчною смертю (Дорошенко, Сірко, Дзюба, Наливайко): *А сердешний Дорошенко / Уляхів конає (Корсун, [11: 316]); / Бачать і Сірка на валах Січі (Падура, [11: 340]); Тоді молод Наливайко до коня говорить: / «Ступай, ступай, ворон коню, бистрими ногами...» (Шашкевич, [11: 344]).**

Найбільшій номінативній варіативності зазнав словесний образ Богдана Хмельницького, який у текстах представлений як *Богдан, Богдан-сокіл, Богданко, Богданко-сіромаха, Богдась, Хмель, Хмельницький, батько, гетьман* [11]. Ці антропоніми та їх образно-лексичні еквіваленти були привнесені в контекст романтичної поезії із фольклорної (народнопісенної, епічної) практики, зберігши при такому дискурсивному переміщенні свій апперцепційний фон, умотивований як екстралінгвальними факторами (історична роль Хмельницького), так і лінгвальними, закріпленими народнопоетичним текстом, а відтак і мовною картиною: ряд дериваційних варіантів імені Богдан — *Богдась, Богдасьо, Богданко, Богданчику*, семантична структура яких актуалізує позитивний емотивно-оцінний компонент як рецептивну доміную антропоніма Богдан; ознаки-прикладки *Богданко-Сіромаха, Богдан-сокіл*, що зумовлені загальнонародним психоемоційним сприйманням Хмельницького (шкала чуттєвих рефлексій різнорівнева: гордість, повага, схвалення, захоплення, співчуття тощо); заміщення імені Богдан перифразовими моделями *батько, гетьман*, семантичним центром яких виступають ознаки Хмельницького як головної особи, організатора визвольного руху та найвидатнішого гетьмана.

Допомагає реалізувати програму творення культового образу Хмельницького й контекстний декор — сукупність лексичних засобів, націлених на лінгвопоетичне відтворення всіх героїко-патріотичних та особистісних характеристик постаті Хмельницького: *верховодить, махне булавою, шаблею звив, кіньми наверх, посли посилав; Україну визволяв; Україна, свобода; сумував, страждав* тощо [11]. Таке образно-словесне моделювання романтиками образу Хмельницького сприяло формуванню й подальшому закріпленню у свідомості українського реципієнта високого аксіологічного рейтингу Хмельницького як суб'єкта національної історії та об'єкта художньої інтерпретації.

Загалом вербальний комплекс репрезентації концепту *козаччина* у форматі поетичної практики початку XIX ст. був підпорядкований світоглядним і художнім інтенціям романтичного дискурсу сформувати образ національного героя, яким і став український козак — патріот, захисник, воїн, лицар, із розвиненим поняттям честі й гідності, сміливий, мужній, відданий Україні. Козацтво як лицарство, що виборює право людини й народу на вільне, гармонійне існування в часопросторових координатах, стало історичним джерелом творення національного ідеалу, активно продукованого в літературних та історіографічних практиках.

Козак від «вільної людини» піднявся до найвищого щабля національного шанування як народний герой, визволитель, борець проти національного та соціального утиску. В українській мовній картині було сформувано й закріплено

вербальні стереотипи образу козака, які у свою чергу стали чинниками формування національних пріоритетів українців у культурно-історичному та суспільно-світоглядному вимірі.

Пафос козацької героїки розвинув і закріпив у своїх романтично наснажених творах Т. Шевченко, волелюбний дух якого прагнув ідеалізації козацтва й козаків як послідовних виборювачів свободи для України. Розуміння того, що часи «славних гетьманів» пройшли, а воля так і не здобута, зумовлює драматизацію, мінорність контексту з фрагментами-алюзіями козацької теми: *Не вернуться запорожці, / Не встануть гетьмани, / Не покрийть Україну / Червоні жупани* (Шевченко [13: 27]); *Було колись — запорожці / Вміли пановати. / Пановали, добували / І славу, і волю; / Минулося — осталися / Могили на полі* (Шевченко [13: 27]).

Психологічна тональність ностальгії за втраченими ілюзіями у виборюванні волі змінюється в соціально орієнтованих поетичних текстах Шевченка, що світоглядно й художньо об'єктивують ціннісні доміанти естетики реалізму. Емоція плачу, суму трансформується в емоцію гніву, віри, імперативу, заклику: *Кати знущайуться над нами, / А правда наша н'яна спить <...> Встане правда! Встане воля! <...> Боріться — поборете!* (Шевченко [13: 119]). При цьому змін зазнає й образ героя: це — скривджена соціумом людина, буття якої перебігає в тяжкій праці.

Образ козака (як національного героя) поступається в поетичному контексті II пол. XIX ст. образу трударя, спочатку лише хлібороба, далі — працівника, ремісника, учителя. Це зумовило активне входження в художньомовну картину лексики на позначення людей за сферою виробничої, службової або сільськогосподарської діяльності: *каменяр, кондуктор, косар, машиніст, орач, пряха, ріпник (ріпняк), сіяч, ткач, трудівниця, хлібороб, швачка* та ін. Образну семантику цих номенів формує текстоситуція, яка актуалізує дві моделі: реалістична картина життя (номінативна фіксація дійсності) й поетичний образ боротьби/борців за досконале суспільство (символізація). У першому випадку наведені слова вживаються в номінативних значеннях об'єктивних реалій: *Тне косар, не спочиває / Й ні на кого не вважає* (Шевченко [13: 141]); *Колись в Бориславі були землею / Два ріпняки присипані* (Франко [12: 153]); *Мертва трудівниця-пані / Біла, як віск, на столі* (Грабовський [3: 62]); *Тяжко стогнуть хлібороби: / Брак насущного шматка* (Грабовський [3: 222]).

Інше смислове навантаження цих слів реалізується в тропеїчних моделях — поетичних образах борців або боротьби за ідеали, де відбувається трансформація прямого значення в символічне: *Де ви, правди всенародної / Та братерства сіячі* (Грабовський [3: 28]); *Встань, орачу! Вже прогули вітри, / ... / Сій в щасливий час золоте зерно* (Франко [12: 26–27]); *Нам, хліборобам, що з мечем почати? / Прийдець нову зробити перекову* (Франко [12: 203]).

Асоціативно-смысловим підґрунтям словесного образу *борець за правду* є загальне символічне отождоження боротьби із хліборобською працею, зокрема сівбою, що й формує конкретні смисли-символи: *борець* — *орач* (що готує ниву, пробуджує колективну свідомість народу) — *сіяч* (правди, справедливості, що організовує народ, декларує суспільно вагомі ідеали й цінності) — *хлібороб* (що на відміну від воїна прагне досягти мети миролюбно, шляхом суспільних реорганізацій, громадською працею; ідея суспільного перетворення через систему реформ).

Уособленням сили, що виборює загальнолюдські права або маніфестує революційні ідеї, стали художні образи *борець, громада, народ, побратим, поет, революціонер*, які впродовж тривалого часу закріпилися як домінантні в художньому довіді реалізму.

З оновленням суспільного буття й естетичних програм в 20-30 роках ХХ ст. (від реалізму до модернізму (авангардизму) й соцреалізму) змінюється парадигма героїв в українському поетичному дискурсі: урбаністичний футуризм поставив у центр художнього споглядання людину міста, робітничо-селянський соцреалізм — людину-трудівника загалом, чия праця і є найвищою поезією. Національний компонент у смисловій і вербальній структурі такого образу не зазнав актуалізації, оскільки поняття національно значущого поступилося в ті часи поняттю соціально значущого.

Динамічність нової, урбаністичної свідомості, активний характер міського буття текстуально втілилися у творенні художнього футуристичного концепту *людина-в-місті*, який відтворював специфіку існування індивідуума в мегаполісі, визначав його буттєві цінності й проблеми. Людину у великому місті розчиняє натовп, який стає функціонально вагомим героєм міського сюжету, зумовлюючи його текстове розгортання: *Йшли натовпи пожарами до знайомої мети / І зупинивсь індивідуум — на розі пранучий кохання / І загуркотів камінь і придавив: / не ти* (Семенко [10: 425]). М. Семенко створює смислову антиномію на рівні семантичної актуалізації вербативів *йшли* (натовпи) — *зупинивсь* (індивідуум), виголошуючи закон урбаністичного буття: *життя — рух, герой — юрба*.

Буттєвий синкретизм натовпу й індивіда як ознака урбаністичної ментальності й поведінкової домінанти (індивід підкорений тиску (як зовнішньому, так і внутрішньому) юрми, він інколи безсилий протистояти натовпу, і, підхоплений його течією, втрачає власну самість) ілюструється у футуристів, зокрема в М. Семенка змістовою заданістю і напередвизначеністю смислових паралелей вузького контексту, у якому натовпу — *безжурному, веселому, гомінкому* — протистоїть людина — *самотня, втрачена, розгублена*. На думку літературознавця Вяч. Іванова, Михайлю Семенкові, як нікому іншому з його сучасників в українській ліриці 20-их років ХХ ст., вдалося передати фон високої трагедії особистості, загубленої й знівельованої в просторі великого міста, байдужого до особистісного й індивідуального в людині [6: 408]. Подібну емоційно-смислову тональність маємо й текстах Гео Шкурупія, який так само загострено відтворив почуття самотності й розгубленості людини в мегаполісі, що розчиняє в надрах натовпу її самість.

Соцреалізм кардинально змінив тональність образу героя — сильна, вольова, працелюбна, творча людина, упевнена в майбутньому. Індивідуалізм поступився колективізму, почуттю братерства, інтернаціоналізму. Національний герой втратив інтенційну й дискурсивну актуальність, що в подальшому позначилося на нівеляції національного антропоцентричного коду українського поетичного тексту. Цю ситуацію почали виправляти шістдесятники, зокрема Ліна Костенко, яка знову повернулася до національної героїки часів гетьманства. «Берестечко», «Маруся Чурай» реанімували забутий пафос козацької звитяги, спроектований на національно-етичні й духовні проблеми тогочасного українського суспільства.

Перехід української літератури в координати постмодернізму кінця ХХ ст. зумовив нове прочитання або й перечитування національної літератури, історії, культури. Під сумнів поставлені створені українським суспільством цінності, їхня значущість для повсякденного буття людини; пафос трансформується в іронію, яка знищує культовість в усіх її іпостасях, навіть канонічних, пов'язаних із національною героїкою.

Так, українські національні герої, вживлені в етносвідомість реципієнтів прецедентними антропонімами (наприклад, *Богдан Хмельницький, Мазепа, Сірко,*

Орлик, Богун) зазнають у постмодерністів іронічної ревізії саме як етнознаки, маркери національної ідентичності.

Іронія сигналізує про зміну оцінного модусу цих знакових кодів, що протиставляються звичайним буденним реаліям (універсальним), які мають для людини найбільшу життєву вагу. У тексті таке відчуження попередніх цінностей реалізується насамперед на тезаурусному рівні, зокрема в наборі відповідних лінгвальних компонентів, які актуалізують певний фрейм (той обсяг знань, що містить інформацію про суттєві ознаки поняття) [14: 5].

Саме так іронізує О. Ірванець, вводячи у вузький контекст поетичного твору лексичні одиниці різного семантичного та емотивно-оцінного модусу, що є маркерами опозиційних ціннісних ординат (суспільних та житєвих): *патріоти, славне лицарство, манкурти, яничари, Батурин, Почаїв, Калнишевський, Мазепа* — вербалізація фрейму, що актуалізує суспільно-історичний аксіологічний рівень, і *кава, газета, клозет, театр, сигарети, «Ватра»* — лексеми, що асоціюються у свідомості з буденними, звичними цінностями:

Не маю позиції, навіть — і пози.
Отож баланую між віршів і прози.
Але не пишу я в них про патріотів,
<.....>.

Також не пишу я про гунів, про готів,
Ані про манкуртів, ні про яничарів,
Ані про Батурин, ані про Почаїв,
Ні про Калнишевського, ні про Мазепу.
Варю собі каву, читаю газету.
Ходжу до клозету. Ходжу до театру.
Палю сигарети. Здебільшого «Ватру»... (Ірванець [7: 85]).

Іронічно переосмислюючи культурні й суспільні цінності, ставлячи під сумнів попередні канони, стереотипи і пріоритети, постмодерністи створюють власний текстосвіт, у якому титульні персони, події, мовні коди і формули реального досвіду вживлюються у віртуальний простір, втрачаючи набуту вагу і вартість, натякаючи на умовність ціннісної парадигми, сформованої кожним конкретним (національним) хронотопом.

Герої постмодерних текстів, які, власне, актуалізують еґо самих поетів (авторів), не прагнуть побороти світ чи протиставити себе світові, оволодіти іншою територією чи колонізувати її, вони лише прагнуть показати різницю між собою та «іншим»; цей конформізм може бути іронічним, маніпулятивним, навіть демонічним, однак не пасивним:

ми не маски ми стигми тих масок що вже відійшли
ми не стіни ми стогін імен що об стіни розлучені
ідемо до людей у вінках недоспілих олив
у простертих долонях несемо гріхи як окрушини

ми останні пророки в країні вчорашніх богів
ми останні предтечі Великого Царства Диявола
ми зчиняємо галас і це називається гімн
ми сякаємось в руку і це називається правила (Андрусак [1: 226]).

Загалом, зазначає Т. Гундорова, в українському постмодерному форматі «зустріч з *іншим* виявилася досить травматичною подією» [4: 57], оскільки загальна

свідомість нації не була готова сприйняти *іншого* як героя, тим паче героя бездомного, безбачченка, вічного безпритульного, який «неприкаяний, чужий на святі європейського добробуту блукає вокзалами, поїздами, нічліжками, зустрічається з такими, як сам, маргіналами, художниками й артистами» [там само: 58].

Утрата постмодерним поетичним контекстом художнього пафосу, максимальне наближення до індивідуальної екзистенції, заміна героя — від героїчно маркованого образу до маргінала, що перебуває поза межами соціуму, або просто «малої» людини (аутсайтери, бісексуали, клерки, колаборанти, контрабандисти, мормони, оптовики, повії, трансвестити), — ті вектори, якими рухався постмодерний дискурс у художньому хронотопі. Для України цей шлях виявився суголосним тенденціям доби кінця ХХ — початку ХХІ ст., коли традиційна система буттєвих і художніх цінностей зазнала ревізії й перезавантаження: від національного до універсального, від суспільно (державно) значущого до приватно-інтимного, від зовнішнього до внутрішнього.

Переживання того, що відбувається з Україною зараз, знову навертає наших поетів на розуміння вартості України як держави, на розуміння того, що її треба захищати, аби не розчинитися в глобалізованому універсумі, без національних координат територіальної й особистісної ідентичності. Апокаліптичність долі України сприймається сучасниками вже як особиста проблема, від якої складно абстрагуватися:

Вітчизни пізня вокзальна облава,
теплі руки й грудневі дороги.
Країна болить, як перебита лапа
щеняти, що виривається з нічної облоги.

Виривайся, виривайся з ночі й туману,
вигрижай зневіру та безнадію.
Я потім лікуватиму твою рану,
наскільки встигну, наскільки зумію (Жадан).

І знову час обирає своїх героїв. Якими б політично завуальованими не були воєнні дії на сході України, але свідомість чітко фіксує їх як справжню війну з її жорсткою атрибутикою: руйнація, смерть, біженці, страх, відчай, невизначеність — з одного боку, і героїзм, стійкість, мужність, відповідальність, патріотичність — з другого. Пафос сьогоденних українських героїв (насамперед військових: *Надія Савченко, Тарас Сенюк, Павло Чорний, Сергій Кульчицький, Костянтин Могилко, Андрій Білецький* та ін.) знову окреслюється тими якостями, які традиційно визначалися ідеалами національної героїки, сформованої в умовах історичного виборювання Україною волі. Сучасний контекст дає й інших героїв: звичайних людей — волонтерів, бізнесменів, службовців, студентів, робітників, селян, капеланів, навіть маргіналів, які захищають і відстоюють українську територію в зоні АТО.

Одним із перших художньо осмислювати тему війни на сході почав Сергій Жадан, увівши до поетичного часопростору образи взятих із повсякдення людей, життя яких перервалосся або зламалосся війною: татуювальник Антон («Голка»): *Коли все почалося, багато говорив про / політику та історію, почав ходити на мітинги, / пересварився з друзями. <...> Хтось розповів, що його підстрелили на блок-посту, / вранці, зі зброєю в руках, яюсь випадково <...> Поховали в спільній могилі — їх там усіх так і ховали [5: 55]; музикант-гітарист («Пошуковик»): *Їх накрили <...> всіх разом, одним / залпом. Потім наші повернулись, хотіли / забрати загиблих. Вірніше — те, що**

від них лишилося [5: 57]; сектанти-адвентисти Андрій і Павло («Секта»): А їх обох схопили. Тримали в підвалі, / примушували ховати загиблих, копати могили. / Вони хотіли відкупитися, боялися, плакали. / Їх перевели до іншої ями. Потім просто забули [5: 58]; душевнохворий і його брат («Псих»): Хіба мало їх тут лишилось / тих, хто так і не вибрався, / тих, хто лежить на узбіччі, / ніби розірвана тварина [5: 63]; капелан Ігор, що відпускає гріхи бійців на сповіді («Капелан»): Розгнівані чоловіки кладуть йому ці камені в долоню / кожен свій теплий камінь, довго ношений у кишені. / В нього вже повні торби цього каміння [5: 70]; лікар-психолог Володя («Шпигун»): Два місяці тому потрапив у полон. / Знайшли камеру, звинуватили в шпигунстві. / Жодних шансів вийти, сидітиме / до Страшного Суду [5: 75].

Жаданівський нарратив ніби телеграфне повідомлення: лаконічний, стислий, а головне, натуралістичний, і від цього — розуміння справжності й невинності сюжету, його жорстокої реальності. Реальності без героїства. Така собі органіка деструктивного соціуму, яке відмовляється від пафосу героїки як нав'язливого штампі попередніх епох та ідеологій, але перебуває в стані розірваної, двоїстої свідомості: усе ж таки потрібні герої чи ні? Варто створювати пантеон героїв-сучасників чи можна обійтися без цього? І що брати за основу героїства, аби потім, пишучи підручники про сьогоденні українські події, не забути тих, хто вартий історичної пам'яті? Вирішувати не лише часові, а й суспільству, тобто людям.

Прийде час — і яка-небудь наволоч
 обов'язково буде писати про це героїчні вірші.
 Прийде час — і яка-небудь наволоч
 Скаже, що про це взагалі не треба писати (Жадан [5: 55]).

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусяк І. // Іменник. Антологія дев'яностих / Іван Андрусяк. — К. : Видавництво «Смолоскип», 1997. — С. 11–20.
2. Боровиковський Л. Повне зібрання творів / Л. Боровиковський. — К. : Наук. думка, 1967. — 280 с.
3. Грабовський П. А. Вибрані твори в двох томах / Павло Грабовський. — К. : Дніпро, 1985. — Т. 1. — 600 с.
4. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека : Український літературний постмодерн / Тамара Гундорова. — К. : Критика, 2005. — 324 с.
5. Жадан С. Життя Марії : Книга віршів і перекладів / Сергій Жадан. — Чернівці, 2015. — 184 с.
6. Иванов Вяч. Вс. Михайль Семенко : Украинская поэзия авангарда XX века / Вяч. Вс. Иванов // Избранные труды по семиотике и истории культуры. — М. : Языки русской культуры, 2000. — Т. 2. — С. 390-424.
7. Ірванець О. Турбація мас / Олександр Ірванець // БУ-БА-БУ. — Львів : Каменярь, 1995. — С. 80-142.
8. Комаринець Т. І. Ідейно-естетичні основи українського романтизму (проблема національного й інтернаціонального) / Т. І. Комаринець. — Львів : Вища школа, 1983. — 224 с.
9. Мойсієнко А. К. Слово в аперцепційній системі поетичного тексту : Декодування Шевченкового вірша / А. К. Мойсієнко. — К., 2006. — 304 с.
10. Семенко М. Кобзар / Михайль Семенко. — К., 1925. — 611 с.
11. Українські поети-романтики / Ред. тому М. Т. Яценко. — К. : Наукова думка, 1987. — 593 с.
12. Франко І. Я. Зібрання творів у п'ятдесяти томах / Іван Франко. — К. : Наукова думка, 1976. — Т. 1. — 502 с.

13. Шевченко Т. / Тарас Шевченко : Усі твори в одному томі. — К. : Ірпінь : ВТФ «Перун», 2006. — 824 с.
14. Яновська Г. В. Фреймова репрезентація іронії в пресі : дис. ... канд. філол. наук: 10.02.15 — загальне мовознавство / Г. В. Яновська. — Донецьк, 2006. — 213 с.
15. Яценко М. Т. Романтизм / М. Т. Яценко // Історія української літератури ХІХ ст. / За ред. акад. М. Жулинського. — К., 2005. — 230-286.

УДК 811.161.2'371

Анна Мартакова, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ГРАФІЧНІ ЗАСОБИ МОВНОЇ ГРИ В ПОЕЗІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПОСТМОДЕРНУ

У статті прокоментовано засоби реалізації мовної гри в поетичному постмодерному тексті на графічному рівні. Відзначено, що сучасне осмислення мовної гри характеризується поліаспектністю й різноміірністю. Особливого вираження на функційному рівні мовна гра набула в українській поезії постмодерну, що зумовлено зміною художньо-естетичних доміант, смисловим навантаженням тексту і, відповідно, ресурсами його творення на усіх можливих рівнях.

Ключові слова: мовна гра, ігрема, графіка, графічна ігрема.

В статье прокомментированы средства реализации языковой игры в поэтическом постмодерном тексте на графическом уровне. Отмечено, что современное осмысление языковой игры характеризуется полиаспектностью и различиями в измерении. Особого выражения на функциональном уровне языковая игра получила в поэзии постмодерна, что обусловлено сменой художественно-эстетических доминант, смысловой нагрузкой текста и, соответственно, ресурсами его создания на всех возможных уровнях.

Ключевые слова: языковая игра, игрема, графика, графическая игрема.

The article comments on the methods of realization the language game phenomenon in postmodern poetry text on the graphical level. It is emphasized that modern understanding of language games is characterized by its polyaspectuality and multi-measurability. Language game acquired special functionality in Ukrainian postmodern poetry, due to the change in artistic and aesthetic ideas, ideological meaning of the text and, naturally, the methods and resources of its creation on the all possible levels.

Key words: language game, igrema, graphics, graphical igrems.

Для постмодерного поетичного тексту основним засобом експресії, вираження й передачі закодованої автором інформації є мовна гра на всіх можливих рівнях будови тексту. Для більш чіткої конкретизації й опису використання прийому мовної гри в тексті, виділяють її складники, найменші одиниці — ігреми.

Саме ігрема становить важливу деталь творення постмодерного тексту, є головним маркером художнього ідіостилію поетів-постмодерністів. «Ігрема в єдності та різноманітності її формально-граматичного, когнітивно-семантичного та комунікативно-прагматичного аспектів складає базову одиницю мовної гри. Ігрема

є евристично значущою одиницею в дискурсивній діяльності мовної особистості й має лінгвокогнітивні та прагматичні параметри. Механізми творення ігреми демонструють нерозривний зв'язок когнітивно-семантичного, функційно-комунікативного та вербального планів» [9].

В українській постмодерній поезії значної ролі набуває саме графічна іграма, генеза якої вкорінена в давніх практиках барокового мистецтва, розвинена в естетичі футуризму початку ХХ ст. й текстотвірною закріплена в постмодерному дискурсі кінця ХХ — початку ХХІ ст., де графічна структура оформлення тексту є одним з потенційних експресивних засобів мови й має особливе естетичне навантаження: «Останнім часом через функційне послаблення ритмічного, інтонаційного, фонетичного рівнів значно зростає роль елементів графічного рівня в поетичних творах» [4: 70–71].

Метою поданої статті є аналіз й опис графічних засобів реалізації мовної гри як значущого текстотвірного елементу, виявлення їхніх функційних можливостей. Матеріалом для дослідження стали поетичні тексти українських поетів-постмодерністів Ю. Андруховича, О. Ірванця, Р. Мельникова, В. Неборака.

Серед мовознавців, чії праці присвячені вивченню елементів графіки, відзначені С. С. Аверінцев, І. Г. Бабенко, Н. С. Болотнова, О. О. Вялікова, М. І. Гаспаров, В. М. Жирмунский, А. П. Журавльов, Ю. В. Казарін, Ю. Н. Караулов, И. И. Ковтунова, Е. В. Кузнецова, Д. С. Ліхачов, Ю. М. Лотман, Л. Н. Мурзін, М. В. Панов, Д. О. Суховій, В. І. Чепурних, Л. П. Якубінський. Серед українських дослідників виділяємо В. В. Корольову, М. А. Жовтобрюха, Н. Я. Тишківську та ін. Однак лінгвістичних досліджень сучасної української поетичної графіки як однієї з видів ігреми поки що бракує, що й зумовлює актуальність запропонованої розвідки, її відповідність наявним тенденціям вивчення мовної організації художнього тексту.

Розглядаючи графіку сучасної поезії, можна помітити категорично нове ставлення авторів до графічної структури вірша, характеристика якої доречно запропонована мовознавцем Д. О. Суховієм: «Завдяки графічній структурі відбувається постійний процес актуалізації тексту, конденсації в словесних знаках кількох значень» [10]. Текстотвірна графема перебирає функції художньої деталі в поетичному творі. Про це говорить В. А. Кухаренко, зазначаючи: «Як відомо, важливим показником індивідуального авторського стилю слугує художня деталь — значущий виражальний елемент художнього твору, який має значне смислове та ідейно-емоційне навантаження» [3: 115]. Графічна деталь може стати маркером індивідуального почерку митця, а може формувати весь текст, виступаючи його текстотвірним візуальним стрижнем.

У проаналізованих текстах української постмодерної поезії основною тенденцією, пов'язаною з графікою, є відсутність розділових знаків та великих літер, що робить текст графічно нейтральним, надає форми внутрішнього монологу, ототожнюючи наратив із потоком свідомості. «Відсутність знаків пунктуації — популярний засіб графічного оформлення сучасних поетичних текстів, який називають «фірмовим знаком» автора чи літературної течії», — так коментує цю текстоситуацію Н. Рева [7: 90]. Наприклад: *білі клавіші наших білків / чорні клавіші наших зіниць* [2: 133]; *україна спить / і посміхається вві сні / хі / хі / хі* [2: 211]; *він дух святий міщанських стін / він вічний жид і вічний тлін / він порох зоряних країн / він поза-шлюбний царський син пан базьо* [1: 307]; *шабадабада шабадабада / мужчина і жінка / шабадабада шабадабада / двадцять років по тому / напевно і неодмінно / зустрінуться знову / і говоритимуть про / шабадабада шабадабада* [1: 238].

Поряд із повною чи частковою відсутністю пунктуації, цікавим прийомом, який поети-постмодерністи широко використовують для створення своїх текстів, є капіталізація, тобто написання слів великими літерами не за правилами орфографії, а в середині чи кінці тексту. Прийом капіталізації вживається для надання додаткового оцінного забарвлення й символічного значення. Наприклад: *Храм і хрін! / Фундамент і ДУ ФУ! / Пиво і право! / Рак і рука! [1: 310]; — Малюйте БАБУ голу БУ / зубАми дивиться доБа / БУ дифірамБАМ БУ таБУ / вам зуби вставить БУБАБУ[1: 304]; Вистрілила / Та поцілила тільки в напис НЕ ПРИТУЛЯТИСЯ [2: 192]; Молоді сім'ї вибігають з магазинів / І щоразу читають напис ДО СЕБЕ / Над цими сім'ями / Розлито посмішку [2:189]; Ми / йдемо / зустрічати / Сонце / ЕЛЬДОРАДО [5: 21]; листя / липне / ДО / пі- / ДО- / шов / моїх черевиків [6: 55]; і занурюються / в мул / голови / БО [6: 35].*

Відомий також прийом уживання віршів-каліграм – трансформації графічної структури вірша у форму малюнка. Такі візуально орієнтовані тексти маємо у творчому доробку поета-дев'яностника Р. Мельникова й молодших сучасників. Наприклад:

/
 в
 не-бо
 Я
 Щ
 /
 Р
 К
 А
 весни
 в
           п
 о
           в
 з
           л
 а
 . [6: 28];
 Плинність
   води
   зрошує
   ступні
   ніг
   тих
 хто витягує сіттю
   на берег
   СОНЦЕ
   Осені
 дерев'яний годинник
   змовчує
   мить
   усвідомлення
   ВСЕСВІТУ
 ПЕРЕКОТИПОЛЯ;
 [6: 32]

У фрикціях двох
променів
бльостки

новеньких

вуха
очі
руки
туфлі
кільця
джинси
джерпер
двічі
пальці
вгору
пауза [2: 203];
н
й
е
а
б р
о к
затулився

мокрим щитом [2: 167].

Аналізуючи графічне оформлення сучасної української поезії, можна зробити висновок, що значення пунктуації як графічного засобу, а також фігурного способу передавання змісту вірша на письмі в сучасній поетиці помітно зростає. Типи графічних засобів найрізноманітніші: дедалі більшої продуктивності набувають тенденції повної відсутності пунктуації, уживання великої та маленької літер не за правилами орфографії, фігурне оформлення тексту. Така креативність зумовлена як сучасними засадами й настановами поетичного текстотворення, так й індивідуальними прагненнями митців зробити власний текст оригінальним і нестандартним.

ЛІТЕРАТУРА

1. «Бу-Ба-Бу»: Вибрані твори: Поезія, проза, есеїстика / Авторський проект, упоряд., бібліограф. відомості та прим. Василя Габора. — Львів: ЛА «Піраміда», 2008. — 392 с.
2. Горобчук Богдан-Олег, Коробчук Павло, Коцарев Олег. Цілодобово!: Поезії. — К.: Факт, 2007. — 280 с.
3. Кухаренко В. А. Інтерпретація тексту: навч. пос. / В. А. Кухаренко. — Вінниця: НОВА КНИГА, 2004. — 272 с.
4. Лотман Ю. М. Аналіз поетического текста. Структура стиха / Ю. М. Лотман. — Л.: Просвещение, 1972. — 272 с.
5. Мельників Ростислав. Подорож Рівноденням / Ростислав Мельників; Післямова Леонід Ушкалов. — Харків: Акта, 2000. — 57 с.
6. Мельників Ростислав. Полювання на оленя: поезії / Ростислав Мельників; Вступ. слово А. Кокотюхи; Післямова І. Оржицького; іл. У. Мельникової. — К.: Смолоскип, 1996. — 66 с.
7. Рева Н. Засоби графічного оформлення тексту / Н. Рева // Наукові записки: Сер. «Філологічні науки (мовознавство)». — Кіровоград: РВВ Кіровоградського держ. педагогічного ун-ту, 2010. — Вип. 89 (5). — С. 88–92.
8. Тишківська Н. Пунктуаційні знаки як графічні засоби постмодерністської прози / Тишківська Надія // Семантика мови і тексту: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції. — Івано-Франківськ, 2012. — С. 612–614.
9. Лисоченко Л. В., Лисоченко О. В. Языковая игра на газетной полосе в свете металингвистики и теории коммуникации. Языковая игра как феномен современной русской речи. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://mydisser.com/ru/catalog/view/312/771/22386.html>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 23.09.2015.
10. Суховей Д. Графика современной русской поэзии [Електронний ресурс] / Дарья Суховей. — Режим доступу: <http://www.levin.rinet.ru/FRIENDS/SUHOVEI/disser/index.html>. — Назва з екрану. — Дата звернення: 22.10.2015.

УДК 811.161.2'42

Василь Терещенко, Інна Остренок,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ПОСТМОДЕРНА РЕЦЕПЦІЯ УКРАЇНЦЯ: АВТОЕТНОНІМНИЙ ВИМІР

У статті здійснено аналіз репрезентованих у текстах сучасних вітчизняних письменників-постмодерністів експресивних автоетнонімів на позначення українців, визначені провідні особливості вербалізації уявлень українців про себе крізь призму семантики й стилістики експресивних автоетнонімів.

Ключові слова: *постмодернізм, українець, експресивний автоетнонім, автономінація.*

В статье проанализированы экспрессивные автоэтнонимы украинцев, представленные в текстах современных украинских писателей-постмодернистов, определены основные особенности вербализации представлений украинцев о себе через призму семантики и стилистики автоэтнонимов.

Ключевые слова: *постмодернизм, украинец, экспрессивный автоэтноним, автономинация.*

In the article expressive ethnic autonomanation of Ukrainians, represented in the texts of contemporary Ukrainian postmodern writers, are analyzed; the basic special features of the verbalization of the ideas of Ukrainians about themselves through the prism of semantics and stylistics of ethnic autonomanation are determined.

Keywords: *postmodernism, Ukrainian, expressive ethnic autonomanation, selfnominaton.*

Спостереження над текстами вітчизняних письменників-постмодерністів 90-х — початку 2000-х років — часу ранньої української державності, періоду становлення незалежності — засвідчує достатньо високу частотність появи в цих текстах **етнонімів** — «назв етнічної групи людей: племені, племінного союзу, народності, нації (аранда, поляни, евенки, українці), а також етнографічного угруповання в складі цих одиниць (буковинці, подоляни, галичани у складі українців) та груп споріднених народів (слов'яни, германці, романці, кельти) [31: 225].

Із-поміж сукупності використаних постмодерністами у своїх текстах етнонімів левову частку становлять експресивні, що позначають представників того чи того етносу чи етнографічної групи з актуалізацією в семантиці певних конотативних елементів, наприклад, *азер, америкос, бульбаш, галиціяка, жид, кацап, москаль, нацик, хахол, чурка, янкі* тощо. Чимала частка цих етнічних найменувань уперше зафіксована у вітчизняному художньому дискурсі, що зумовлено, зрозуміло ж, тим, що ще до недавнього часу, власне до початку 90-х рр. XX ст., література як винятково важливий ідеологічний ресурс перебувала під пильним наглядом цензури, а отже, була ретельно фільтрована з погляду дотримання в ній закріпленого радянською державою принципу «інтернаціоналізму» — принципу, який передбачав рівність представників усіх націй, які населяли територію СРСР (питання про реальний стан речей тут не обговорюється. — *авт.*), навіть на рівні можливості їх номінування лише відповідно до офіційних канонів.

Унаслідок такої політики будь-які прояви національно своєрідного, не затвердженого «партією й урядом» етнономінування не мали шансів потрапити до текстів широкого вжитку, хоча, як відомо, усне мовлення ними майоріло,

починаючи від таких узуальних номінацій, як *кацап*, *хохол* (*хахол*), *жид*, до власне новотворів радянського періоду на зразок *нацмен* (у стосунку в основному лише до представників Кавказу), *західняки* (*западенці*), *східняки* (у стосунку до мешканців Заходу й Сходу України відповідно) тощо.

Попри активне функціонування в усному мовленні, етноніми виразно експресивного характеру донедавна становили той фрагмент лексики, який був майже не репрезентований у словниках української мови. Так, академічний 11-томний словник української мови (1970–1980 рр.) подав лише номінації *хохол* і *кацап* із поміткою «зневажливі», очевидно, зважаючи на те, що їх було не можна не подати внаслідок їхнього широкого побутування як у XIX ст., так і у XX ст., однак уникнув указівок на наявність у мовленні українців радянського періоду багатьох інших експресивних етнонімів або ж історичних етнонімів, семантика яких була перерозподілена в бік експресивізації (*жид*, *лях*, *москаль*). Цей лексикографічний феномен, крім іншого, може бути пояснений домінуванням у вітчизняному словникарстві ідеологічно заангажованого підходу до фіксації різних шарів лексики. За цих обставин лексеми, які свідчили про існування у свідомості українців на рівні етнонімікону чітких і досить жорстких уявлень як про «себе», так і про «інших, чужих», не могли потрапляти до фонду загальноновживаних і, так би мовити, дозволених.

Із відходом у минуле радянської епохи з її ідеологічною фільтрацією мови як такої і мовознавчих тенденцій проблема етнонімів привернула увагу лінгвістів. На сьогодні чимало табу знято, зокрема експресивні етноніми вже подаються в словниках, зокрема спеціалізованих. Так, Л. Ставицька в словнику жаргону [29] подає чимало експресивних етнонімів (азербайджанець — *азер*, *айзер*, *азербон*, *азік*; азіят — *чурка*, *урюк*; білорус — *бульбаш*, *зюзюк*, *сябр*, *сябрушка*; єврей — *абраша*, *айд*, *козак єрусалимський*, *маланець*, *паяльник*, *щирий українець*; кавказець — *абрек*, *азер*, *айзер*, *блек*, *носоріг*, *хач*, *хачик*, *чорножопий*, *чурбак*, *чурка*), причому більшість прикладів використання цих лексем запозичені укладачкою саме з текстів постмодерної літератури — літератури, яка взяла на себе сміливість усе «називати своїми іменами», долаючи в такий спосіб «інтернаціональний пуризм» радянського періоду в національній мовній картині світу. Поряд із цим з'явилася й ціла низка лінгвістичних (соціолінгвістичних, лінгвокультурологічних) праць, у яких значна увага відведена дослідженню проблеми експресивних етнонімів (А. І. Грищенко (на матеріалі російської мови) [10 — 13], Ю. В. Святюк (концепт іноземця, стратегії презентації «чужих» — на матеріалі англійської мови) [27], Р. А. Агєєва (на матеріалі російської мови) [1]). На жаль, такий аспект експресивної автоетнономінації українців ще не достатньо висвітлений у наукових студіях (про що, до речі, свідчить і словник Лесі Ставицької [29], де не репрезентовано експресивних автоетнонімів українців), що переконує в актуальності обраного в статті аспекту дослідження.

Мета статті — схарактеризувати семантико-стилістичну специфіку етнічних автономінацій українців у текстах вітчизняних письменників-постмодерністів 90-х — початку 2000-х років. Предметом дослідження є семантичні й стилістичні особливості експресивних етнонімів на позначення мешканців України та її окремих історико-етнографічних територій (Галичина, Волинь тощо). Об'єктом дослідження в роботі стали експресивні етноніми на позначення українця, актуалізовані в текстах таких вітчизняних письменників постмодерного напрямку, як Ю. Андрухович, Ю. Винничук, С. Жадан, Б. Жолдак, О. Забужко, І. Карпа, С. Пиркало, Н. Сняданко та ін.

Перш ніж підійти до безпосереднього аналізу експресивних автоетнонімів українців у текстах вітчизняної постмодерної літератури, варто визначитися з деякими термінологічними питаннями. Це зумовлено тим, що на сьогодні в науковій літературі спостерігається різнобіб у використанні терміноодиниць у галузі етнології. Так, в академічному енциклопедичному виданні «Українська мова» Ю. Карпенко поняття «етнонім» як родово деталізує у двох видових — *автоетноніми* (самоназви представників певної нації) й *ксеноетноніми* (назви, що дано представникам іншої нації) [31; 225], хоча поряд із цим в інших джерелах для першого виду етнічних назв використовують такі терміноодиниці, як *аутоетноніми*, *етноетноніми*, *етноніми*, а для другого — *екзоетноніми*, *алоетноніми*, *псевдоетноніми*. Крім цього, у науковій літературі широко побутують і такі споріднені прості й складні терміни, як *ендоетноніми*, *етнофолізи*, *експресивні етноніми*, *пейоративні етноніми* тощо.

Означена неусталеність у сфері використання терміноодиниць на позначення об'єкта лінгвістичної уваги є цілком закономірною вже хоча б з огляду на те, що в позалінгвістичних наукових колах немає чіткості у визначенні сутності тих об'єктів реальності, що отримують відповідні номінації (нація, народ, етнос, етнографічна група, плем'я, група племен, представник відповідної групи тощо) [11]. Зі сказаного випливає, що питання нормативної (прийнятної й загальноприйнятої) термінології для опису назв представників різних етнічних груп потребує спеціального наукового вивчення, яке, однак, виходить за межі пропонованої студії.

У цій роботі з огляду на те, що до аналізу взяті мовні одиниці з виразним експресивним компонентом у семантиці на позначення *лише українців* (мешканців України та її історико-етнографічних територій, представників української нації, народу) у контексті постмодерного дискурсу, виправданим видається вживання терміна «експресивний автоетнонім».

Щоправда, використання цього терміна можна вважати певною мірою умовним. Для цього є щонайменше дві підстави. По-перше, не всі етнічні номінації, які позначають українців, можуть беззастережно бути названі автоетнонімами з огляду на їх генезу. Серед розглядуваних експресивних номінацій українства є ті, що кваліфікуються як створені самими українцями на позначення себе або частини своїх співплемінників (наприклад, *православний*, *уніат*, *східняк*, *західняк*, *западенець*), а є й ті, поява яких свого часу була спровокована активною діяльністю зовнішніх номінаторів (імперська влада, радянська влада), але які (етноніми) потім стали сприйматися багатьма українцями як самоназви нації або певної її частини (*малоросіянин*, *хахал*, *южнорос*, *бандерівець*).

Відтак номен на зразок *малоросіянин* можна кваліфікувати як автоетнонім лише в тому розумінні, що ним позначаються українці, хоча й у перспективі їх зовнішньої рецепції з позиції імперської російської свідомості або свідомості українця, який звироднів під впливом імперських міфів (див. про це [24]). По-друге, не всі етноніми на позначення українців можуть бути кваліфіковані однозначно як експресивні з огляду на їх семантичну мінливість у розрізі синхронії навіть у межах десятиліття. Тут ідеться про те, що на різних етапах свого існування навіть той самий автоетнонім може сприйматися то без додаткових негативних або позитивних конотацій, то з ними, відбиваючи в такий спосіб зміни в характері рецепції українців. Звідси випливає, що поняття «експресивність» у стосунку до етнономікону має розумітися як динамічна ознака відповідних лексем, тобто говорити про експресивність етноніма можна лише на певному етапі його функціонування, лише в контексті діахронічного вивчення етнічних номінацій.

Таким чином, у статті поняття *експресивний автоетнонім* використовуємо в значенні «експресивно маркована на певному етапі функціонування національної мови назва носіїв цієї мови — представників відповідної нації (етносу, етнічної групи), які традиційно проживають на території певної країни й вживають цю назву для ідентифікації себе або частини тих своїх представників, що проживають на окремих історико-етнографічних територіях у межах або за межами цієї країни. Іншими словами, експресивні етноніми обов'язково містять сему «представник певної нації або представник певної історико-етнографічної групи в межах цієї нації» та відповідні експресивні (конотативні) семи й використовуються представниками цієї нації чи історико-етнографічної групи в межах цієї нації для самоназивання на певному етапі функціонування національної мови.

Відповідно до поняттєвого обсягу означеного терміна з текстів письменників-постмодерністів методом суцільної вибірки було екскерповано цілу низку експресивних етнонімів на позначення українців або представників українства, які мешкають на певних історико-етнографічних територіях (зокрема *бандера* (*бандера*, *бандьора*), *бандерівець*, *галичмен*, *галиціяка*, *гомо закарпатікус*, *гуцулик*, *донецькіє*, *закарпатчик*, *западенець*, *западєнці* (*западєнци*), *західняк*, *ковбой*, *колонізований*, *кохли*, *малороссіянин*, *неавтохтон*, *неросіянин*, *постколоніал*, *правовірний*, *саус раша*, *східняк*, *укр*, *хохол* (*хахол*), *чорнобриві*, *шмірак-українець*, *южнорос*, *свідомий*, *свідоміт*, *націоналіст*, *патріот* та ін.). Спостереження засвідчує, що експресивні автоетноніми на позначення українців є найчисленнішою групою лексем в етноніміконі сучасної вітчизняної постмодерної літератури (із-поміж більш ніж 300 однослівних етнічних номінацій шоста частина — це своєрідні експресивні назви українства). При цьому вартим уваги є й той факт, що в багатьох контекстах письменники-постмодерністи навіть узуальні неекспресивні автоетноніми (*українець*, *галичанин*, *слобожанин*, *волиняк* тощо) експресивізують, надаючи їм виразного конотативного звучання.

Наведена вище статистика підтверджує думку літературознавців про те, що вітчизняна «література кризи», як інколи називають постмодерну літературу, зациклена на внутрішніх національних проблемах: навіть «зробивши коло» по всій земній кулі, охопивши своїм іронічним оком представників близьких і далеких країн, вона все одно вертається на вихідну позицію — до вирішення питання самоусвідомлення, самоідентифікації українцями самих себе як нації, яка тривалий час перебувала в умовах колоніального існування. Український постмодернізм моделює кризову національну особистість, бажання якої знайти істину постійно наражається на відчуття невизначеності, колоніальних ідеологем: «Породивши посттоталітарну ігрову людину, нова літературна традиція дала відчуття світла, але не навчила зміни кодів самої гри..., вона розворушила давні незагоєні рани українського культурного самоусвідомлення...» [14: 28]. Безмежна свобода, проголошена й реалізована постмодерною парадигмою, укінець розриває екзистенційний світ українця, самоідентифікація якого виявляється хаотичним представленням «вирізаних манікюрними ножицями» фрагментів особистості типового представника українського народу [14: 28].

Таким чином, для глибшого розуміння семантичної й стилістичної специфіки актуалізованих митцями-постмодерністами експресивних автоетнонімів необхідним є осмислення концептуальної специфіки перцепції України й українства вітчизняною постмодерною літературою. З огляду на це варто наголосити передусім на деяких специфічних концептах, продукованих нею щодо проблем націєтворення, державотворення, національної самоідентифікації українців, а отже, на таких, що впливають на характер семантики, мотивації внутрішньої форми експресивних автоетнонімів.

Серед цих концептів важливе місце посідають такі, як «протиставлення Сходу й Заходу», «фаворитизація певних територій», «демонізація певних територій», «знецінення центру», «зневіра в українстві», «Україна як частина Європи vs Україна як частина азіатщини», «необхідність позбавлення від колоніальних комплексів», «мазохізація нації» тощо.

Концепт «протиставлення Сходу й Заходу». Ідея протиставлення України на Схід і Захід, Південь і Північ, Центр і периферію у творах українських авторів-постмодерністів простежується доволі чітко, причому подача в текстах «чужого», «інакших», «не наших» не залежить від походження автора, ним може бути як автор-східняк, так і автор-західняк, як митець з Півдня, так і з Центру. Указана ідея моделюється письменниками в багатьох ситуаціях, у яких актуалізуються загальні (стереотипні) уявлення українців про самих себе як певною мірою різних: — *Ось, си скуштуйте, паноньку, що воно є таке? Там у них всі на «ви», навіть зі східняком* [17: 106]; *По-перше, ми не якісь василі із Західної України, щоби тут рабятягами бути, а по-друге, моя жінка привикла жити з шиком. Мені треба як мінімум двадцять штук баксов, щоби до неї чіста нормальна вернутися* [21: 21]; *На рівні простонародному, коли в центрі Львова хтось звертається до щирого українця із питанням: «Как пройти да Опернава?», може статися, що нахаба в результаті опиниться у зовсім іншому місці, де стан його здоров'я примусить на деякий час забути про слухання арій і замислитися над можливостями заповнення певних прогалин у власній освіті* [28: 94].

Концепт «фаворитизація певних територій». Ідея фаворитизму певних територій країни в постмодерних митців проступає найяскравіше в основному тоді, коли йдеться про реалії Західної України (Карпати, Львів та под.). На рівні дискурсу це виливається й у специфічне, найчастіше прихильне зображення людей, які населяють ці території: *Їм відразу сподобалося бути разом, вона чудово асистувала йому у виконанні кількох чергових проектів, не тільки як перекладачка, але й як доглибно поінформована в багатьох типово львівських лабіринтах міжлюдських стосунків досвідчена порадиця* [3: 21]; *Порядна панна сама знає, що до чого, і в життя не дасть позбавити себе цноти якомусь там жидові чи москалеві. Такої честі повинен удостоїтися чистокровний українець. А найкраще — шлюбний чоловік* [28: 84] (йдеться про українку-західнячку); *Спілкуючись із справжньою галичанкою, особливо на самому початку Вашого знайомства, будьте дуже обережні ... Боже борони Вас розповідати про Ваші успіхи на полі завоювання інших панночок, про Ваші контакти із представниками російськомовного середовища, про Ваших родичів-негаличан, не греко-католиків чи євреїв, я вже не кажу про такі компроментуючі факти, як членство в комсомолі чи критичне ставлення до ідеї соборності української нації* [28: 276].

Концепт «демонізація певних територій». Ідея демонічної сутності певних національних реалій пов'язується в постмодерних текстах дуже часто з територіями, які пройшли «духовне випалювання» імперською Росією або Радянським Союзом. Зрозуміло, що це передусім східні, центральні й південні регіони України. Особливо яскраво такі уявлення репрезентує С. Жадан, хоча й забарвлює їх інколи в романтичні тони.

Концепт «знецінення центру». Ідея децентралізації світу, утрати й відсутності центру як такого у будь-якій сфері належить до стрижневих у постмодерні. На рівні національної проблематики цей концепт виливається в заперечення цінності столиці, у постійне намагання знайти іншість у тому, що стереотипною свідомістю сприймається як єдине й неподільне, наприклад: *[Київ] столиця якоїсь мутної экс-радянської республіки, розташованої десь в азійських степах між Албанією й Білоруссю* [18: 188].

Концепт «зневіра в українстві». Уявлення про певну національно-державницьку неспроможність українців формується у багатьох текстах постмодерних митців. Це почасти зумовлено тим, що постмодерна свідомість намагається зайняти позицію стороннього, байдужого спостерігача подій у своїй державі, неупередженого критика свого минулого й сучасного, що й виливається у формування критично-іронічного дискурсу негативного ставлення до політики, культури, історії, народу й у латентне утвердження думки про небезпеку зникнення перспектив для нормального розвитку країни: *Я телевизор ся дивлю. Дивлюся телевизор і шляк мені трапляє з таким життям. Та що то за Україна, скажіть мені? Та нашо нам така Україна, га?* [8: 393]; *«Ми» взагалі — Країна Змарнованих Шансів. На випадковість тут покликати не випадає: таким є логічний вислід хронічного провінціалізму. Провінція впізнає свій шанс як шанс лише по тому, як він стане минулим* [20: 219]; *Зате Україна — експортер буряків у світ номер один. Все, кажись ми більше ніде не перші. Я не кажу про списані літаки, що їбощать об землю кожен місяць. Я про хороше і вічне. Як от буряки* [21: 181]; *...на футбольному полі теж гівно, особливо коли грають наші, розвалена країна* [16: 10]; *...і що то за країна така блядська?.. Народ мре, як мухи* [16: 185].

Концепт «Україна як частина Європи vs Україна як частина азіатщини». Ідея пошуку магістрального шляху руху України як молодій незалежній країні є вельми важливою для вітчизняних письменників-постмодерністів — виразно проукраїнських митців. Саме тому у творах вона часто актуалізується як на рівні проблематики текстів, так і їх мови: *А що ж ми? Ми, прецінь також колишня колонія, білі негри псевдо-Європи (Росії), чий історичний досвід під безліччю оглядів такий безцінно-унікальний?* [20: 219]; *Я приїхав сюди з такої країни, про яку ви знаєте або дуже мало (називаючи її то Українією, то Уранією, то Украйєю), або нічого. Ті з вас, які знають «нічого», насправді знають набагато більше від тих, які знають «дуже мало», бо останні знають лише у викривленнях і спотвореннях. Я буду вельми щасливий, якщо бодай окремі з викривлень і спотворень мені поталанить виправити, а тим, які донині знають «нічого», — подарувати пробіск у вигляді «дечого». Гадаю, це важливе не тільки для мене* [5: 213]; *...наших, розсипаних по світу в пошуках гарантованого обіду, зараз повно скрізь* [25: 165]; *А для Європи тут вирішується питання — чи мати найближчим сусідом Є. С. молоду демократію, чи маріонеткову кримінальну диктатуру фашистського типу* [18: 33].

Концепт «необхідність позбавлення від колоніальних комплексів». Означений концепт можна вважати центральним у комплексі ідей вітчизняного літературного постмодернізму, який інколи навіть кваліфікують як постколоніальну літературу. З огляду на це для письменників-постмодерністів одним із актуальних стає завдання подолання постколоніального синдрому у свідомості українців, що виливається у створення відповідних образних моделей світу й людей: *А тепер, нарешті, «про любов». Бо саме так уперто називає «колонізатор» своє почуття до «колонізованого», скільки б той не опирався й не добирав аргументів до викриття, на його погляд, безсумнівної облудності подібних заяв* [20: 296]; *Подумай сама, ну хто ми такі? Вчорашня колонія, без власних державних традицій, по коліна в гімні... Транзитна зона!* [19: 610].

Концепт «історичне безпам'ятство українства». Ідея історичного невігластва українців, наслідком якого стає унеможливлення потужного постколоніального націотворчого прориву в розвитку країни, постійно актуалізується митцями-постмодерністами, набуваючи різноманітних форм на рівні мовно-образного втілення: *...мертва україна лежала під снігом разом зі своїми хоругвами і мечами разом з булавою й короною ...обглодана кість україни все що зосталось* [8: 279].

Концепт «мазохізація нації». Ідея мазохістичності як специфічної ознаки українства, що, переживши страшні колоніальні століття, усе ж продовжує приміряти

на себе роль «васала», «молодшого брата», — належить до переліку важливих у вітчизняному постмодерному дискурсі. У творах це виявляється, зокрема, у постійному моделюванні митцями мазохістських, самопринижувальних версій героїв-українців: *За Україну з диктатурою, позаяк лише сильна рука здатна впоратися з цим співучим і працелюдним народом? За Україну з розвинутим громадянським суспільством, позаяк це єдиний шлях до нормальності? За Україну без Кучми? За Україну без жида і москаля? За Україну без нациків? Без африканців? Без українців?* [3: 77]; *Це дивна країна. Вони не розуміють слова «навіщо», — записав того вечора Герман у своєму щоденнику* [28: 247]; *... жінкам взагалі не можна довіряти, а українкам не можна довіряти тим більше, бо вони одружуються з іноземцями тільки задля того, щоб виїхати зі своєї країни* [28: 263].

Апофеоз мазохістичної національної самоіронії втілено, мабуть, у романі Ю. Винничука «Мальва Ланда», де герой твору подорожує казковою країною — сміттяркою, у якій читач безпомилково впізнає щось подібне на Україну, яка тішиться тим, що є смітником: *«Українське сміття здобуває світ!» — саме такий заголовок я недавно побачила в газеті «Нью-Йорк таймс». А невагом цілий світ про це заговорить, але не буде нам рівних на ринку збуту! За продукуванням високоякісного сміття ми обігнали вже всі країни Європи* [8: 65]; *Скажу вам більше — лише завдяки русалкам наша велічна сміттярка зберегла незалежність і економічний суверенітет. Ще донедавна ми відповлювали цих русалок, закручували в консерви і відправляли прямісінько в Париж. А там їх уже подавалося як м'ясо крабів при найважливіших прийняттях. Так само русалчин кав'яр, який у нас зветься «икра зернистая»* [8: 142].

Визначені концепти, як засвідчують наведені ілюстрації, є доволі актуальними для постмодерної літератури й у своїй сукупності зумовлюють специфіку того, як митці-постмодерністи використовують експресивні автоетноніми та яких конотацій їм надають.

Серед автоетнонімів, що називають українців загалом, у постмодерних текстах репрезентовані такі, як *колонізований, малоросіянин, неросіянин, постколоніал, правовірний, саус раша, укр, хахол (хохол), кохол, шмірак-українець, южнорос, патріот, свідомий (свідоміт), націоналіст* та ін. Крім цього, в окремих випадках письменники використовують експресивну лексему *бандерівець* зі значенням «українець» (варто звернути увагу, що таке переосмислення етноніма-регіоналізму й використання його в ролі експресивного автоетноніма на позначення не групи в межах нації, а всієї нації (народу) особливо актуалізувалося в Україні після подій Революції Гідності 2013–2014 рр.), а також неекспресивний автоетнонім *українець* у виразно експресивному контекстуальному значенні, що забезпечується, зокрема, його поєднанням з означеннями на зразок *щирий, справжній, якийсь, усякий*.

Як засвідчує наведений перелік, етимологічно-мотиваційно, структурно, семантично використані митцями автоетноніми на позначення українців як нації суттєво різняться.

В означеній групі за специфікою актуалізованої в лексемах семантики можуть бути виокремлені, з одного боку, номени, у значенні яких сема «представник національної групи» виразно проступає, наприклад, *малоросіянин, укр, хахол (хохол), кохол, шмірак-українець, южнорос*, а з іншого, — номени, де ця сема є лише контекстуально визначуваною, наприклад, *колонізований, неросіянин, краєнин, постколоніал, правовірний, саус раша, юкрейн, У. Р. С. Р та ін.*

Конотативні відтінки різної тональності формуються в названих автоетнонімах передусім через специфіку їхньої екстралінгвальної мотивації й контексту.

Так, автоетнонім *малоросіянин*, який свого часу був позбавлений виразної пейоративної конотації, поступово набув пейоративного звучання через

переосмислення значення частини *мало-* як *недо-* (тобто *недоросіянин*). Показовими в цьому сенсі є спостереження І. Лосева щодо сутності малоросійства як психо-соціального феномена вторинності й упослідженості: «Носії цієї форми само-свідомості ставляться до колишньої імперії як до своєї вічної метрополії, з якою постійно зв'язують власні оцінки, настрої, уявлення тощо. Вона залишається для них орієнтиром на всі часи. Тому малорос — це завжди людина вторинна, якась погіршена копія оригіналу, носій тавра меншовартості. Він може бути суб'єктом історії лише в дуже тісних рамках. І це той випадок, коли зовнішня обмеженість поєднується із внутрішньою. Оскільки малорос зберігав подвійну лояльність (до України й до імперії), він неминуче страждав на двоєдушність» [22].

Негативна експресія лексеми *хохол*, зафіксована в словниках позначкою «зневажливе», доволі часто використовується митцями-постмодерністами, наприклад:

— *Пить желаете?* — (Ну якою ж мовою можуть розмовляти малоросійські авіалінії?)

Кров твою, хохол позирни! — *Крізь зубату посмішку процідила Марла. Хохол собі по-думав, що Марла хтіла кави, і налив чогось гарячого і темного. Хохол, на відміну від українця, в хамській своїй паплюжості завжди знаходить загальноприйнятий вихід. Все давольни, все сміються* [21: 119]. Спостереження І. Карпи про ганебну природу хохольства ще виразніше репрезентує у своїх рефлексіях В. Трегубов: «Узяти, наприклад, хохла. Ось сказав — і відразу все зрозуміло. Це такий Микола, веселий, але неглибокий, який скакає поряд із вдумливим «руским» Іваном, який розмірено собі крокує. Це той українець, якого росіяни люблять: веселий брат-дебіл без амбіцій, простячок із сільським колоритом, який говорить на ядучому суржику. У нього ще жінка є, Галя, яку непогано час від часу вигравати, поки молода й струнка, і до якої непогано ходити в гості на вареники, коли з віком вона роздається. Хохлушка-сміхотушка. З погляду совка — це правильні українці. Його печалить, що ними із сучасних українців ніхто не хоче бути» [30].

Пейоративність автоетноніма *хохол* посилюється в таких контекстуальних варіаціях, як *хахол* і *кахол*, де наявні фонетичні вказівки на те, що відповідні етноніми подаються як такі, що звучать із уст людини, яка явно належить не до українців або ж до українців зі спотвореною колоніальним рабством свідомістю. Подаючи такі фонетичні варіанти лексеми *хохол*, письменники досягають специфічного стилістичного ефекту, коли читачеві вдається зрозуміти характер ставлення особи, що озвучує ці слова, до українців, наприклад: — *Щоб це я — вождь усіх народів, — наїжився Сталін, — і танцював під дудку якогось хохла?* [9: 65].

Негативні конотативні елементи значення в лексемах на зразок *южнорос* і *Ukrainian* формуються, зрозуміло, через зовнішню форму цих лексем як варваризмів, один із яких не видозмінений лексично до рівня нормативної української мови, а другий — фонетико-графічно. У випадку з використанням лексеми *южнорос* актуалізується семантика зовнішньої призматички українців росіянами (та й деякими неросіянами), які ще з часів Російської імперії мислять Україну як «Південну Росію», а її мешканців — як частину росіян-«русских». У свою чергу лексема *Ukrainian*, будучи ужита в україномовному тексті без дотримання принципу перекладу-транслітерації, набуває негативного відтінку зневажливого ставлення до осіб, які нею позначаються, що виявляється щонайменше в небажанні використати відповідну лексему української мови.

Негативна семантика лексеми *укр* має, імовірно, подвійну природу. Пейоративний відтінок формується, з одного боку, шляхом впливу на цю одиницю значень лексем, що на сьогодні фігурують у псевдоісторичному дискурсі навколо

найменувань «Україна», «українець» (часто ці номени пов'язують то з уявленнями про племена укрів (укрів), які колись дійсно існували, але не мали жодного стосунку до формування української нації [32], то з фантазіями про міфічні племена укрів, яких вигадали, імовірно, для спотворення реальної історії української генеалогії [33]), а з іншого, шляхом знемилозвучення повної назви представників українства, скороченої до трьох звуків-графем. Обидва ці фактори в сукупності зумовлюють сприйняття представників України, названих *украми*, як якихось упосліджених, неповноцінних.

Виправданість такої мотивації негативної конотативної семантики відповідної лексики підтверджується зокрема тим фактом, що саме таку форму актуалізували у своєму лексиконі сепаратистсько-проросійські терористи на Донеччині та в Криму на позначення українців. Ось як іронічно описує В. Трегубов концептуальний зміст лексики *укр*, який у неї вкладають антиукраїнські елементи на окупованих терористами землях Донеччини й Луганщини: «Це... збірна солянка злобних українських патріотів і військовослужбовців. Це і правосек, і дніпропетровський десантник, і вся інша злобна рать, яка постала проти стрелковської белогвардійської хліборізки й болотовського запійного царства. Це хлопці, які приїжджають на танках на вільний Донбас і розстрілюють вагітних ветеранів Беркуту фосфорними бомбами в упор. В ім'я Америки і єврейських олігархів знищують останній оплот радянської честі й белогвардійської гідності, особливо ретельно полюючи на мирне населення. Коротше, страшні люди» [30]. Щоправда, поряд із зазначеним пейоративним конотативним компонентом значення в цьому автоетнонімі вживається й позитивна конотація, актуалізована зокрема останнім часом у зв'язку з появою політичної сили (політичне об'єднання патріотів «УКРОП»), що експлуатує лексику *укр/укра* з метою протиставити своє концептуальне її наповнення тому, який увиразнюють сепаратистські сили на Донеччині, в Криму й у Росії.

Зміст проукраїнського концепту в номінації *укр* досить точно описує В. Трегубов [30], однак у постмодерних текстах ця семантика не репрезентована. Щоправда, яскрава представниця вітчизняного постмодерну О. Забужко вже встигла прорефлексувати появу нового номена так: «А всі помітили, що з початком бойових дій ми для нападників стали вже не «ХОХЛЫ» — а «УКРЫ»? Дискурс змінився, нас «підвищили рангом». На місце смішного, дебілкуватого тубільця-салоїда («младшого брата») в імперській свідомості з'явився таємничий, грізний «укр» — який чомусь, замість «растворять ворота» й наливати, — б'є в морду. Ось це й є ДІАЛОГ: вони нарешті нас ПОЧУЛИ. І дарма наші інтелектуали так довго журились, «як-же-пояснити-росіянам-що-їх-обманюють»: вони вже зрозуміли, ви просто «не туди дивились». «Укра» — це і є, по факту, визнання української незалежності: кінець колоніального міфа» [23].

Поява негативних конотацій у складних лексемах на зразок *шмірак-українець* зумовлена їхньою семантикою. Зокрема в наведеному автоетнонімі частина *шмірак* є таким собі виявом українсько-німецького суржику на Західній Україні. Тут воно поширилося ще від часів перших мануфактур (XVIII–XIXст.), де використовували верстати, тертя механічних частин у яких полегшувалося за допомогою мастил (*шміру*). Тих, хто займався обслуговуванням верстатів, називали *шміраками*, бо вони постійно ходили в замащеному одязі. Пізніше значення лексики було переосмислене, і на сьогодні в західноукраїнській говірці вона має значення «покидьок», «лайдак», «нероба», «нехлюя» тощо. Таким чином, у лексемі *шмірак-українець* пейоративний компонент значення експліцитно виражений, однак може бути зрозумілим лише тому реципієнту, для якого відомою є семантика діалектної лексики *шмірак*.

Як засвідчує попередній аналіз семантичної специфіки автоетнонімів на позначення власне українства, більшість із них є експресивно маркованими в бік актуалізації пейоративних компонентів значення. Такий ефект в основному зумовлений природою екстралінгвальної мотивації внутрішньої форми відповідних автоетнонімів. Закономірно, що імпліцитна/експліцитна пейоративність цих лексем спричиняє їх контекстуальне вживання у творах письменників-постмодерністів як засобів іманентно стилістично маркованих, що допомагає створювати доволі критичні дискурси щодо українців як таких. Такий негативний навколонаціональний контекст для постмодерну цілком необхідний як спосіб жорсткого витискання через пряму номінацію зі свідомості українця різноманітних психічних комплексів, значна частина яких, власне, і вербалізована у відповідних номенах.

Інші лексичні одиниці, ужиті в постмодерних текстах на позначення представників української нації загалом, на зразок *колонізований*, *постколониал*, *правовірний*, *саус раша* в основному підтримують негативний дискурс вербального відображення уявлень про українців, актуалізуючи в той чи той спосіб пейоративну семантику. Усі етноніми цієї групи є прикладами контекстуальних номінацій, у яких сема «представник нації» не зчитується поза ситуацією їх уживання.

Пейоративна семантика контекстуальних автоетнонімів *колонізований* і *постколониал* формується під впливом семантичного зв'язку зі значеннями вихідних лексем. При цьому негативізм першої з названих номінацій видається ніби як очевидним, тоді як у другій він є латентним, специфічно завуальованим. Профанне сприйняття номена *постколониал* швидше викликає позитивну реакцію на його семантику, адже, фактично, йдеться про представника нації, який позбувся колоніальної залежності, «знайшов» свободу-волю, однак глибше вчитування в контекст і в зміст цієї номінації відкриває латентні пейоративні компоненти значення, що породжуються уявленнями про постколониальний синдром нації як сукупність хворобливих психічних станів [15].

Автоетнонім *правовірний* у контексті навколо себе формує негативну семантичну ауру в ролі назви українця через свій зв'язок із цілком, здавалося б, нейтральною семантикою вихідної лексеми *правовірний*, що в ролі субстантиву означає «людина, яка суворо дотримується догматів певної віри, релігії, той, хто сповідує іслам» [26]. Пейоративність у цьому разі виникає внаслідок актуалізації в лексемі сем «непорушний у поглядах», «зашорений», «який не сприймає поглядів інших», «нетолерантний». Тобто за використання номена *правовірний* для позначення представника нації передусім відбувається посилення негативних уявлень про таку людину як зациклену на собі й своїх переконаннях, яка відкидає все, що їй видається невідповідним певним догматам.

Серед автоетнонімів, у яких сема «представник нації» не є експліцитною, особливе місце посідають такі номінації, як *саус раша*, *У. Р. С. Р.* Їх негативна конотативна семантика є наслідком, з одного боку, метонімічного називання суб'єкта уваги (використана назва країни, території країни замість назви її представника), а з іншого, — апелює до комплексу позамовних уявлень, що свідчать про специфічне сприйняття цього суб'єкта як представника не України, а Південної Росії чи Радянської України (УРСР). Прикметно, що перша з-поміж зазначених номінацій є виразно зовнішнім автоетнонімом, який може звучати з уст, скажімо, європейця чи американця, для яких сприйняття України усталилося ще з радянських часів як частини Росії, а українців — як росіян.

Завершуючи аналіз автоетнонімів на позначення українців як представників нації, варто звернути увагу на ще один доволі специфічний випадок

контекстуальної етнічної номінації, а саме на лексеми *патріот*, *націоналіст*, *свідомий* (*свідоміт*). Як не дивно, ще в радянському дискурсі за цими неетнонімами в Україні доволі виразно закріпилися семи «представник нації», «українець, який свідомий своєї національної належності», які зберігають свою актуальність донині, однак найчастіше актуалізуючись у контекстах осуду, нетолерації, приниження як пейоративні номени (пор. типові фрази розмовного дискурсу: *Ти що патріот?!; Та він націоналіст (націоналюга) якийсь!!!; Глянь, свідомий тут найшовся!!!* — і художнього: *У Львові завжди залишається приблизно та сама кількість сволоти, божевільних, патріотів, громадян, міщан, богеми, рогулів, москалів — усіх категорій населення* [3: 19]; *...до щирих патріотів, які в брежневські роки наважувалися у голос розмовляти по-українському, потай співали заборонених пісень і мріяли про Шевченкового «Кобзаря» без купюр, а сьогодні, з усім своїм довгоплеканим стражданням (бо ж, коли страждання стає повсякденним, не залишається нічого іншого, як його полюбити, — підрадянський український патріотизм був глибоко мазохістським явищем...), виявились безжально списані насмішкуватою, енергійною, комп'ютерно грамотною молоддю кудись у дев'ятнадцяте століття* [20: 93–94]).

Безперечно, ці компоненти значення сформувалися в умовах колоніального існування України, коли вся потуга радянської влади була спрямована на подолання національних (у термінології тоталітарної держави — націоналістичних) проявів із боку українців, зокрема й сфері їх автономізації. Яскраве цьому підтвердження дає Ю. Винничук у «Спогадах про Олександра Євдокимовича Корнійчука»:

— *За національним складом я радянська людина. А ви, голубе, мабуть націоналіст. Ось ми вас зараз і притягнемо!*

І коли допитливого товариша притягали, ОЄК задоволено копилив губи і казав:

— *А все-таки яким же дотепним був цей український народ, що придумав таке прислів'я: цікавий гнидик у борц попов!* [9: 74].

Важливо підкреслити, що за радянського часу ці номени в риторичі більшовицько-комуністичної партбюрократії стосувалися найчастіше українця (що, власне, свідчить про саму специфіку статусу українського народу в умовах радянщини), що закріпило за ними відповідну пейоративну контекстуальну семантику.

Поряд із багатим набором загальнонаціональних автоетнонімів у текстах постмодерної вітчизняної літератури ще яскравіше репрезентовані експресивні етноніми українців за територіальними або історико-етнографічними ознаками. Цей феномен можна пояснити передусім тими концептуальними ідеями вітчизняного постмодерну, про які йшлося вище («протиставлення Сходу й Заходу», «фаворитизація певних територій», «знецінення центру», «дemonізація певних територій»). Загалом же література зафіксувала характерну для лінгвоментальності українця тенденцію до самоназивання себе не спільним для всієї нації етнонімом, а певним етнонімом-регіоналізмом, наприклад: *...східняк був популярний, дарма що всякчас підкреслював свою нетутешність, ба й певну зверхність над ними, галичанами, яких звав, усіх на гурт, «галичменами»* [19: 199].

Причина такої ситуації значною мірою специфікою історичного розвитку української нації, що тривалий час змушена була існувати на своїх територіях, які перебували в складі різних державних утворень, унаслідок чого постійно потребувала вишукування лінгворесурсів для самоназивання з метою збереження національної ідентичності в умовах несприятливого середовища. Яскраву ілюстрацію того, із яких причин в українців у різних краях виникала потреба в пошуку самоназви, подає Ю. Андрухович у тексті «Таємниця»:

Там переважно мешкали російськомовні, якісь офіцери з родинами, генерали, всяке начальство — ті, для яких ми і через півстоліття після їхнього вселення залишалися місстними. Я не здивуюсь, якщо їхні внуки й досі вживають це слово щодо корінних галичан — місстниє. У цьому начебто і немає жодної пейоративності — окей, місстниє не значить ані восьмипалі, ані рогаті, ані чотириногі. Мсстниє — то й місстниє. Але погодься, що це — засіб на означення чужого, тобто засіб відчуження.

А як ви називали їх?

О, це була несиметрична відповідь! Ми називали їх москалями

Тобто вже з неприхованою пейоративністю?

Виявляється, так. Можливо, це було право пригніченого [4: 227–228].

Породжені як засоби самозбереження, надалі ці автоетноніми-регіоналізми «зустрілися», коли українці нарешті об'єдналися, і почали, на жаль, виконувати почасти негативну роль — слугувати засобом не століттями бажаної ментальної інтеграції, а, навпаки, сепарації й диференціації, створюючи в мешканців тих чи тих територій комплекси винятковості, своєрідності, неукраїнськості. Показовим у цьому сенсі може бути такий фрагмент із тексту Ю. Винничука «Королевич-машкара»: — **Руський народ дуже мирний. А український — ще мирніший. А вже станіславський — такий мирний, що..... б'ють по лівій, підставляють праву, та ще й дякую кажуть, — засміявся Франьо, а за ним і весь стіл** [7: 224], — де експліковано протиставлення ніби трьох різних народів — руського, українського й станіславського як окремих етнонаціональних суб'єктів.

Частина автоетнонімів-регіоналізмів, що представлені в постмодерних текстах, є спадком радянського часу, який і до сьогодні часто визначає систему на-вколонациональних уявлень багатьох українців, на чому наголошує Р. Шпорлюк, зауважуючи, що українцям «нав'язувалося до справжньої історичної проблеми України: традиційних відмінностей між її регіонами: ми всі чули про східняків, західняків; знаємо такі вирази як «западєнци» чи «бандьори» [34: 43].

Як засвідчує аналіз контекстів, де використані подібні автоетноніми, здебільшого їм притаманна пейоративна семантика (*бандерівець* (*бендерівець*), *гуцулик*, *галиціяка*, *галичмен*, *західняк*, *східняк*, *западєнець* (*западєнець*), *донецькіє* тощо), яка, що-правда, набуває різного ступеня «згущеності» залежно від ознак комуніканта, який уживає той чи той етнонім (пор. *русин*, *галичанин*, *карпатчик* в устах самого мешканця Західної України й в устах східняка, в устах позитивно й критично налаштованого мовця). Наприклад, лексема зі зменшено-пестливим елементом у значенні *гуцулик*, тобто експресивність якої позитивна, у контексті *Усе це так чи інакше спричинилося до остаточного позитивного рішення; таким чином, однієї з весен справді почалася будова, дерево, камінь і метал возили до підніжжя спеціально збудованим і пущеним від колії через ліс залізничним відгалуженням, проте на останньому етапі, коли схил робився надто стрімким, залишалися вже тільки гуцулики, фантастична тяглова сила, до смерті витривалі й невибагливі конячки, що ними все необхідне, як і все зайве, достачалось аж на хребет* [2: 42] набуває негативних відтінків.

Конситуативна нестійкість конотативної, а частково й денотативної, семантики подібних етнонімів можна показати на прикладі активно використовуваного як за радянських часів, так і на сьогодні автоетноніма *бандерівець*. У сприйнятті мовців він має амбівалентну семантику, умотивовану специфічною семантикою апелювання *Бандера* (*Степан*), за яким закріпився для одних комплекс уявлень про людину-борця за незалежну Україну, а для інших (завдяки радянській пропаганді) — про людину-вбивцю радянських людей, поляків, євреїв, циган, зрадника, колаборанта.

У такий спосіб для перших в автоетнонімі з'явилися позитивні конотації на зразок «той, хто готовий пожертвувати собою за незалежну Україну», які викликають відповідні позитивні реакції (наприклад: ...буцімто Бухалов-старший йому казав, у хвилини відвертості (п'яної?), що **бандерівців** він, Бухалов-старший, «глибоко поважає» (звучало таки як пряма калька з п'яної російської), бо так, як вони, **бандерівці**, «стояли за своє», «нам» (слід розуміти, колегам обох Бухалових, батька й сина) було «вчитись і вчитись». Он як [19: 725]), а в інших — негативні, на концептуальній підставі яких наголошує В. Трегубов, аналізуючи сучасну рецепцію українця росіянином: «...бандерівець і його трішки більш сучасна модифікація — правосек. Тут все зрозуміло. Він обов'язково зі Львова чи Тернополя (хоча, як показав досвід грузинської війни, якщо російського журналіста примусити вигадати бандерівцям імена, будуть не яскраво-галичанські Романи Стеціви й всякі інші Ганни-Стефанії Рудьківські, а більш звичні центральноукраїнські Івани Бондаренко та Галини Тимченко). Обов'язково католик (як варіант — уніат). Увішаний фашистською символікою, говорить тільки по-українськи, ненавидить усе російське, у вільний від кровопролиття час працює гастарбайтером. З погляду совка, це — найгірше втілення українця. Саме слово «бандерівець» у його лексиконі є лайкою, і він щиро дивується, як людина може себе таким називати. Але людина може. І чимало українців називають — як просто для того, щоб підкреслити свою любов до незалежної країни, так і в силу дійсної поваги до Степана Андрійовича. А інколи просто тролінгу ради [30].

Підсумовуючи аналітичний виклад, варто наголосити на кількох положеннях.

Поява у вітчизняних постмодерних текстах кінця ХХ — початку ХХІ ст. великої кількості різноманітних за мотивацією, а відповідно, і семантикою експресивних автоетнонімів на позначення мешканців України та її історико-етнографічних територій свідчить про неабияку актуальність для митців цього літературного напрямку вербалізації проблеми «свій / чужий», що цілком очікувано з огляду на сутність постмодернізму як «свідка» постколоніальних цивілізаційних змін у сучасному світі.

Серед експресивних автоетнонімів, ужитих у текстах вітчизняних постмодерністів, переважають номени на позначення українців із пейоративними конотативними компонентами, що свідчить про схильність митців до формування критично-нетолерантного націоцентричного дискурсу як своєрідного способу жорсткої деструкції постколоніальної свідомості зденационалізованих тривалою чужинецькою експансією (російською, польською, румунською, угорською, німецькою, радянською) українців.

Найчастіше пейоративність експресивних автоетнонімів є результатом специфічної екстралінгвальної мотивації внутрішньої форми лексем або впливу контексту. При цьому нерідко спостерігається мінливість експресивної семантики подібних одиниць під впливом змін у сприйнятті українців самих себе.

Використання експресивних автоетнонімів на позначення українців стає потужним художньо-стилістичним інструментом для передачі відповідних текстових смислів, пов'язаних із національною проблематикою в семіосфері постмодерної вітчизняної літератури. Письменники-постмодерністи в час, коли особливої значущості набуває потреба в осмисленні пересічними українцями самих себе й свого місця в глобальному світі, широко використовують потенціал експресивних етнонімів, зокрема автоетнонімів, як одного із засобів прихованого формування національної ідентичності.

Насамкінець варто зауважити, що проблема самономінації українців, у тому числі й експресивної, ще не достатньо розроблена в багатьох аспектах; зокрема, залишається надзвичайно актуальним завдання системного опису автоетнонімів-регіоналізмів, автоетнонімів із погляду гендерної парадигми та ін. Матеріали постмодерної літератури й дані польових досліджень можуть бути добрим підґрунтям для вивчення означених аспектів проблеми.

ЛІТЕРАТУРА

1. Агеева Р. А. Страны и народы : происхождение названий [Электронный ресурс] / Р. А. Агеева. — М. : Наука, 1990. — 256 с. — Режим доступа : <http://osvita.125mb.com/drevnie-plemena-nazvaniya-57089.html>
2. Андрухович Ю. Дванадцять обручів / Ю. Андрухович. — К. : Критика, 2005. — 276 с.
3. Андрухович Ю. Диявол ховається в сирі. Вибрані спроби 1999–2005 років / Ю. Андрухович. — К. : Часопис «Критика», 2007. — 318 с.
4. Андрухович Ю. І. Таємниця. Замість роману / Ю. І. Андрухович. — Харків : Фоліо, 2008. — 478 с.
5. Андрухович Ю. Перверсія / Ю. Андрухович. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2004. — 304 с.
6. Винничук Ю. Вікна застиглого часу : Оповідання та повість / Юрій Винничук — Львів : ЛА «Піраміда», 2012. — 208 с.
7. Винничук Ю. Королевич-машкара [Електронний ресурс] / Ю. Винничук. — Режим доступу : <http://chtyvo.org.ua/authors/Vynnychuk/Korolevych-mashkara/>.
8. Винничук Ю. Мальва Ланда / Ю. Винничук. — Львів : ЛА «Піраміда», 2007. — 428 с.
9. Винничук Юрій. Ги-ги-и / Юрій Винничук. — Львів : ЛА «Піраміда», 2007. — 240 с.
10. Грищенко А. И. Источники возникновения экспрессивных этнонимов (этнофолизмов) в современном русском и английском языках: этимологический, мотивационный и деривационный аспекты / А. И. Грищенко // Активные процессы в современной лексике и фразеологии : Материалы междунар. конф. памяти Л. В. Николенко и Ю. П. Солодуба (МПГУ), 8–9 июня 2007 г. / гл. ред. Н. А. Николина. — М. ; Ярославль : Ремдер, 2007. — С. 40–52.
11. Грищенко А. И. Лексическое значение этнонима — семантическое уравнение с двумя неизвестными / А. И. Грищенко // Функциональная семантика и семиотика знаковых систем. Ч. I : сб. науч. ст. / сост. В. Н. Денисенко, О. И. Валентинова [и др.]. — М. : РУДН, 2011. — С. 437–443.
12. Грищенко А. И. Принципы составления словаря экспрессивных этнонимов русского языка / А. И. Грищенко // Проблемы семантики языковых единиц в контексте культуры (лингвистический и лингвометодический аспекты) : Международ. науч.-практ. конф., 17–19 марта 2006 г. — М. : ООО «Издательство «Элпис», 2006. — С. 707–710.
13. Грищенко А. И. Экспрессивные этнонимы как приметы языка вражды / А. И. Грищенко, Н. А. Николина // Язык вражды и язык согласия в социокультурном контексте : коллектив. моногр. / отв. ред. И. Т. Вепрева, И. А. Купина, О. А. Михайлова // Труды Уральского МИОНа. — Вып. 20. — Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2006. — С. 175–187.
14. Гундорова Т. Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн / Т. Гундорова. — К. : Часопис «Критика», 2005. — 262 с.
15. Гундорова Т. Постколоніальний роман генераційної травми та постколоніальне читання на Сході Європи [Електронний ресурс] // Тамара Гундорова. — Режим доступу : <http://uamoderna.com/md/hundorova-postkolonial-novel-generational-trauma>. — [Заголовок з екрану].
16. Жадан С. Капітал / С. Жадан. — Х. : Фоліо, 2009. — 797 с.
17. Жолдак Б. Топінамбур, сину / Богдан Жолдак. — Львів : Кальварія, 2002. — 224 с.
18. Забужко О. Let my people go : 15 текстів про українську революцію. — 2-ге вид., випр. / Оксана Забужко. — К. : Факт, 2006. — 232 с.

19. *Забужко О.* Музей покинутих секретів. Роман. — 2-ге вид., доп. / О. Забужко. — К. : Факт, 2009. — 832 с.
20. *Забужко О.* Хроніки від Фортінбраса (вибрана есеїстика 90-х) / Оксана Забужко. — К. : Факт, 1999. — 340 с.
21. *Карпа І.* Фрейд би плакав / І. Карпа. — Х. : Фоліо, 2004. — 364 с.
22. *Лосев І.* Прокляття меншовартості. Чому малоросійство культивує поразку [Електронний ресурс] / Ігор Лосев. — Режим доступу : <http://tyzhden.ua/Society/148215>. — [Заголовок з екрану].
23. *Ми* для росіян вже не «хохли», а «укри» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://expres.ua/digest/2014/07/28/110614-my-rosiyan-vzhe-ne-hohly-ukry-zabuzhko>. — [Заголовок з екрану].
24. *Наконечний Є. П.* Украдене ім'я : чому Русини стали Українцями / Є. П. Наконечний; передм. Я. Дашкевича. — 4-е вид., доп. і випр. — К. ; Кам'янець-Подільський : ПП «Медібори-2006», 2013. — 392 с.
25. *Пиркало С.* Кухня егоїста : Есе / Світлана Пиркало. — К. : Факт, 2007. — 224 с.
26. *Правовірний* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sum.in.ua/s/pravovirnyj>. — [Заголовок з екрану].
27. *Святюк Ю. В.* Семантика та функціонування етнономінацій в сучасній англійській мові : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. наук : спец. 10.02.04 «Германські мови» / Ю. В. Святюк. — Донецьк, 2005. — 20 с.
28. *Сняданко Н. В.* Колекція пристрастей, або Пригоди молоді українки / Н. В. Сняданко. — Х. : Фоліо, 2008. — 287 с.
29. *Ставицька Л.* Український жаргон. Словник : Містить близько 4070 слів і понад 700 стійких словосполучень / Леся Ставицька. — К. : Критика, 2005. — 496 с.
30. *Трегубов В.* Явление «укров» — главных врагов путинской нечисти [Електронний ресурс] / Виктор Трегубов. — Режим доступу : http://sensor.net.ua/resonance/296136/yavlenie_ukrov_glavnyh_vragov_putinskoj_nechisti. — [Заголовок з екрану].
31. *Українська мова : енциклопедія* / редкол. : Русанівський В. В., Тараненко О. О., (співголови), М. П. Зяблюк [та ін.]. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : Вид-во «Укр. енциклоп.» ім. М. П. Бажана, 2004. — 824 с. : іл.
32. *Укрane* [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5>. — [Заголовок з екрану].
33. *Укры* — древнейшее славянское племя, первопредки украинцев? [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://likbez.org.ua/ukry-ancient-tribe.html>. — [Заголовок з екрану].
34. *Шпорлюк Р.* У пошуках майбутнього часу : статті та есеї / Р. Шпорлюк. — К. : Грані-Т, 2010. — 256 с.

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Українці — стародавній народ, мова його багата й всеосяжна, культура самобутня в упорядкуванні осель, у народних промислах, зворушливих піснях і щирих емоціях у всьому — від радості до гніву.

Ельвія Челебі, турецький мандрівник і поліглот, XVII ст.

РОМАНТИЧНИЙ ВИМІР ТОПОСУ «УКРАЇНЬСЬКА НІЧ»: ПОЕТИКА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ХУДОЖНЬОГО МОДЕЛЮВАННЯ

У статті розглянуто світоглядні аспекти романтичного топосу української ночі в його європейському художньому моделюванні. Визначено особливості поетики описів української ночі відповідно до авторської рецепції України європейськими романтиками XIX століття.

Ключові слова: *романтична література, топос, образ, ніч, Україна.*

В статье рассматриваются мировоззренческие аспекты романтического топоса украинской ночи в его европейском художественном моделировании. Определены особенности поэтики описаний украинской ночи в соответствии с авторской рецепцией Украины европейскими романтиками XIX столетия.

Ключевые слова: *романтическая литература, топос, образ, ночь, Украина.*

The article deals with worldview aspects of Ukrainian night romantic topos in its European artistic modeling. Attention is paid to the features of poetic descriptions of Ukrainian night in accordance with the author's reception of Ukraine by European romantics of the XIX century.

Key words: *romantic literature, topos, image, night, Ukraine.*

Особлива увага до ночі — прикметна риса всього європейського романтизму загалом і його українського варіанту зокрема. Показовою є насиченість поетичних чи ліро-епічних текстів, де «ніч» у слововживанні посідає одне з ключових місць, причому ця лексема майже завжди поставлена в сильну просодичну позицію. Часто вживане в поетів-романтиків зображення ночі надзвичайно глибоке, у ньому знаходить вияв світова й національна символіка, яка групується в певні підсистеми: астральну, просторову, часову та ін. Ці підсистеми певною мірою дублюють єдиний символічний зміст топосу ночі, тож більш очевидним постає їхня взаємодія всередині цілісного художнього тексту.

Метою поданої розвідки є опис поетикальних особливостей моделювання топосу «українська ніч» у художньому здобутку європейських романтиків з огляду на особливості романтичної естетики.

Ніч як топос романтичного зображення зумовлена своїм онтологічним характером і пов'язаними з останнім потужними пізнавально-художніми ресурсами. Як підкреслює К. Азадовський, саме «романтики виголосили ніч і темряву символами істинного буття, коли пробуджується й активізується людський дух» [1: 113]. Літератори бачили в темряві потаємну й тому притягальну, повну нерозкритих можливостей і фантастичних сюжетно-буттєвих поворотів гранично амбівалентну (межеву) сторону людського буття. Романтично примарний нічний стан

генерує враження ірреальності, загадковості, незвичайності того, що відбувається. У ньому древній хаос поєднується з нашою душею, блаженний відпочинок переривається станом пригніченості, тиха умиротвореність граничить із жахами. Ніде так близько життя не підходить до смерті (і навпаки), як під час сну. Уві сні вони ніби перетікають одне в одне.

Прикладами такого роду «життя-сну» і «життя-смерті» рясніє світове мистецтво, згадаймо хоча б знамениті слова Мікеланджело в перекладі Тютчева: *Отраднo спать, отрадней камнем быть* [8: 192]. Галина Круковська, звертаючись до художньої тематики ночі в монографії «*Noc romantyczna*» («Ніч романтична»), надає образам ночі рангу архітеми, яку розуміє як певне бачення світу, а також як спосіб його відтворення, як форму [11: 7].

Ніч — апогей усього таємничого, вона притягує своєю неомовленістю й невизначеністю, дихає передчуттям і звершенням чогось магічного. Темна частина доби — час вищих філософських одкровенень, але вона ж і вища точка ірраціональності, коли *сон розуму породжує чудовиськ* (Ф. Гойя), коли, згідно зі східними віруваннями, панує *година бика* (І. Єфремов) — пора гнітючих жахів.

Нічні картини містять у собі ще й певну трагічну філософічність. Сенс у тому, що ніч — справжня сутність дня, адже вона йому передує, вона, за висловом античного філософа Фалеса, «старша за день». «Ніч, — пише французький дослідник Н. Жюльєн, — найдревніша алегорія з грецької міфології, богиня, дочка Хаоса; від її союзу с Еребом постали Ефір и День» [3: 267]. Згідно з народними повір'ями, ніч — мати смерті й сну. Коріння людського роду — нічні. Індивід приходить у світ з мороку небуття і, проживши життя, назавжди занурюється в той же самий непроникний морок.

І тут же, амбівалентно, ніч, що законом самого людського існування є нагородою відпочинком, неухильно приходять по дню праці, виступає синонімом слова *спокій*. Таке розуміння тягнє до біблійного Буття: «Бог закінчив сьомого дня своє діло, що його творив був, і спочив сьомого дня від усього свого діла, що творив був» (Бут. 2: 2—3). Подібного роду спокій своєю семантичною глибиною або найбільшчою конотацією містить «споглядання» (рефлексію) як кінцеву і необхідну дистанцію щодо звершень: таке близьке всім нам за своєю людською природою обдумування пройденого й уявне забігання в день прийдешній. Цікаві міркування із цього приводу знаходимо у В. А. Котельникова: «*Примирний спокій* — любовне «художнє» споглядання Богом буття в його завершеності. Створення світу — акт буттєвого оформлення в матерії; спокій — *акт творчості духовної*; з першого походить природна й історична динаміка, з другого — внутрішній рух до надприродної кінцевої досконалості. Разом із тим *спокій* — *реальна область і стан, де світ стикається і зливається з Богом*» [4: 4].

Наведене вище підкріплюється нашими спостереженнями над особливою натхненністю рефлексії й відтворення поетами-романтиками українського нічного пейзажу, тож не випадково він набуває відчутного сакрального забарвлення. Благісна «умиротвореність» української ночі, гадаємо, пояснюється незвичайною щедрістю тутешньої природи й клімату. У сприйнятті багатьох українська ніч панує *под благодатною сенью южного неба* (Н. Надеждин) [6: 280]; *И в воздухе этом душистом, // В тиши этой теплой и южной, // Все образы юности пылкой // Толпою слетаются дружной* (А. Афанасьєв-Чужбинський) [5: 396].

На початку ХІХ століття в руслі сентиментально-романтичних віянь відбувається літературне відкриття Україна як Едему або Аркадії, себто ідилічно патріархальної, щедрої та гостинної, чарівної й мало чи не казкової землі. Тоді

ж настає важливе для громадської думки й літературного процесу розмежування на північний (холодний і казенно-бездушний) центр (Петербург) і на південну, так різоче не схожу на нього периферію (теплу і благодатну) Малоросію-Україну.

Подибувана тут і там у літераторів тієї епохи небуденна колоритність м'якої, теплої української ночі — за принципом романтичної бінарності — протистоїть вистудженій, холодній ночі півночі, що прозоро декодується в поетичних рядках «Полтави» (1828) Олександра Пушкіна:

*Луна спокійно с высоты
Над Белой Церковью сияет
И пышных гетманов сады,
И старый замок озаряет.
И тихо, тихо все кругом... [7: 24]*

та відлунює в «Українських ночах» (1824) Амвросія Метлинського:

*Помню: тихо, величаво,
Лучезарно-весела
Над Україною плыла
В облачке злато-кудрявом
Полуночная луна.
И над лугом благовонным,
И над лесом будто сонным.
И на небе тишина... [9: 138]*

Навіть при побіжному паралельному читанні залучених поетичних уривків впадає в очі їхня насиченість поняттям *тиша*. То пряме свідчення наявності діалектично пов'язаного з ним природного начала. Панівне світле безголосся ночі аж ніяк не просте й не вакуумно беззмістовне, як це може здатися на перший погляд. За своєю суттю воно близьке мовчанню любомудра, але не тому, що йому нічого сказати, а через те, що він надто багато знає. Безмовність нічного спокою заспокоює, врівноважує і призводить до примирення із собою і світом увесь галас активної пори доби.

Разом із тим тиша ночі не вічна — вона неодмінно відкриється назустріч новому суєтному дню. Поки ж мотив *мовчання/спокою* продовжує тривати. Він наявний як загальне дійство, що є умовою нашого перебування у світоглядному зосередженні. Безроздільне мовчання, за відомим висловом поляка Ц. К. Норвіда, — це суть «збирання голосів». Уявна порожнеча безсловесності не просто мудра, вона ще й містить у собі таємницю, особливо перед марнослів'ям, до того ж гранично містка, оскільки слугує началом усіх інших начал.

Тиша в наведених поетичних описах української ночі має виразну двоякість. З одного боку, вона спонукає до відчуженості та відпочинку. З іншого ж, таке всепоглинаюче мовчання сигналізує про німу загрозу. Остання не має свого обличчя, однак інтуїтивно й тривожно «прочитується». Ідилія ночі на те й ідилія, аби миттєво зруйнуватися. Не знаємо, проте лячно здогадуємося: у затишно обжитий світ повсякденності будь-коли готове вторгнутися багатоліке Зло. На подібному контрасті будується пушкінське бачення української ночі, яке так не випадково відкриває поему про зрадника Мазепу («зрадника» в ідеологічному сприйнятті російських дослідників), чие ім'я за наказом царя Петра було піддано й досі піддається анафемі. Так, у поета-росіянина маємо: а) *тиха украинская ночь...* і тут же: б) *летней, теплой ночи тьма... // Душна, как черная тюрьма [7: 29]*.

Згадувана нами внутрішня двозначність настільки властива нічним українським пейзажам романтичної пори, що сприймається як їхня органічна, іманентна властивість. Іншими словами, скільки би не був наївно-сентиментальним топос приспанної України, сутнісно він-таки інший, позаяк внутрішньо містить оманливість: видиме тут не збігається з реальним. Стабільність у будь-який момент готова обернутися нищівною деструкцією: рай знаходиться поруч з пеклом. Питання інтерпретації літературного тексту в морально-етичних категоріях трагічного гуманізму особливо актуальне у світлі того, що балансування на межі раю й пекла, миру й війни, спокою й тривоги досить часто виникатиме й модифікуватиметься в романтичних видіннях України, побачених і відтворених у перспективах різних державно-національних інтересів.

Однак такий контраст не є винятком для європейської художньої традиції тих часів; зближення ночі з непробудним сном-смертю, хаосом, абсолютним розпадом знаходить своє загальнофілософське обґрунтування в натурфілософії німця Ф. В. Й. Шеллінга, прочитується воно й у його співвітчизників-романтиків, скажімо, у того ж Людвіга Уланда: «...Жахливий світ посилає нам свої образи — страшних нічних духів. Знаменні голоси чуємо ми з темряви. Космос і хаос стикаються в людині. Глибока нічна пора суть ніщо інше, як прокладена між ними грань» [10: 160].

Інфернальну українську ніч бачимо в «Канівському замку» (1828) Северина Гоцинського, що належить до найбільш «чорних» творів польського романтизму і, на наш погляд, багато в чому резонує з орієнтованими на ту саму «уманську» тематику «Гайдамаками» (1840) Тараса Шевченка.

Повні прихованої символіки поетичні картини Гоцинського піднімають шари цивілізованої значущості, виводячи читача на рівень осягнення загальногуманістичних проблем, важких або зовсім нерозв'язаних міжетнічних і соціальних суперечностей, а врешті, застерігають від подібних конфліктів у майбутньому.

Оповідь польського поета-романтика про криваві події Коліївщини від початку й до кінця витримана в темних, зумисне опівнічних фарбах -- гніздяться серед стародавніх руїн понурі сови; мертвою примарою мовчить просякнутий злодіяннями замок; обтяжливо виє вітер; біснуються вночі зловісні примари; під вагою трупа скрипить шибениця; бродить по околицях смерть сну; як тут темно, як страшно! як в могилі, — говорить один із персонажів поеми «Канівський замок».

Невипадково нічні сцени відкривають кожну з трьох частин твору. Звучання останньої сприймається розповіддю про нескінченний жах, з якого годі прокинутися:

*Wietrzna, jesienna zawyła noc z dala,
Warzą się wiry w zamkniętym łożu;
Wre chmur kłębam i niebo, jak fala;
Złośliwy obłęd igra po rozdrożu.
Podróżny z cichym szeptaniem pacierza
Mija rozdoły świstające trzciną;
W skrwawionych szponach zgłodniałego zwierza
Dławione bydłę poryka doliną.
Pod szturmem wiatru, co silnie dmie górą,
Słychać skrzypanie głównej szubienicy:
Trup się kołysze — pies wyje ponuro,
Śmierć snu osiadła w zamku okolicy* [12: 48].

Відповідно до романтичної традиції, ніч у Гоцинського — це скринька Пандори, вмістилище злочинів, насильства, убивств. Вона, саме вона (!), — похмурий

час виходу на сцену всіляких моральних монстрів, котрі при світлі дня залягають у потаємних сутінках людської душі.

І все ж було би некоректно приписувати романтичним візіям нічного краєвиду виключно темну, домінантно деструктивну силу. Романтики першими осмислили природу як безумовне благо і в аспекті її космічності, і в аспекті хаосу. Ірраціональний хаос перестав жахати своєю безмірністю чи потворністю. Тепер він не тільки п'ятьма й безодня, загрозливі індивідуально-людському існуванню, а й щось нескінченно привабливе. Більше того, нічний пейзаж у митців романтичного спрямування з не меншою переконливістю містить ще й прояв сакрального, на що відразу реагує наша субтильна душа. І коли це відбувається, маємо справу з причацанням божественного.

Переконливим свідоцтвом тому є ще один класичний текст, чий автор теж пов'язаний з Україною і Петербургом, однак (на відміну від згаданого перед тим свого сучасника) був і залишився українцем, хоча писав російською. Звісно, йдеться про Миколу Гоголя та його хрестоматійний пасаж із «Майської ночі»: *Знаете ли вы украинскую ночь? О, вы не знаете украинской ночи! Всмотритесь в нее. С середины неба глядит месяц. Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся еще необъятнее. Горит и дышит он. Земля вся в серебряном свете; и чудный воздух и прохладно-душен, и полон неги, и движет океан благоуханий. Божественная ночь! Недвижно, вдохновенно стали леса, полные мрака, и кинули огромную тень от себя. Тихи и покойны эти пруды; холод и мрак вод их угрюмо заключен в темно-зеленые стены садов. Девственные чащи черемух и черешен пугливо протянули свои корни в ключевой холод и изредка лепечут листьями, будто сердясь и негодуя, когда прекрасный ветренник — ночной ветер, подкравшись мгновенно, целует их. Весь ландшафт спит! А сверху все дышит, все видно, все торжественно. А на душе и необъятно, и чудно, и толпы серебряных видений стройно возникают в ее глубине. Божественная ночь! Очаровательная ночь! И вдруг все ожило: и леса, и пруды, и степи. Сыплется величественный гром украинского соловья, и чудится, что и месяц заслушался его по середине неба... Как очарованное, дремлет на возвышении село. Еще белее, еще лучше блестят при месяце толпы хат; еще ослепительнее вырезаются из мрака низкие стены. Песни умолкли. Все тихо. Благочестивые люди уже спят. Где-где только светятся узенькие окна. Перед порогами иных только хат запоздалая семья совершает свой поздний ужин [2: 50–51].*

Неважко помітити, що природа і люди «Майської ночі» пов'язані загальною гармонією. Остання вщерть переповнена духовними емоціями, більш того, — явиться читачеві вищою і безумовною цінністю. Адже не будь невидимого, а від цього ще більш дієвого механізму зв'язаності реалій і внутрішнього стану людської душі, усе залишилося б у межах традиційної, талановитої, та попри все лише «двовимірної» пейзажної замальовки. Остання ж гранично далека від статичного опису: відтворене еманує динаміку, рухливість і рельєфність. Гоголівський топос української ночі насичений дієсловами зі значенням станів, сповнений окремих штрихів-рухів, і на їх перетинах виникають прямо не названі, але реально відчутні трансформації нічного пейзажу, до таємниць яких автор залучає й нашу свідомість.

У такій поліфонії форм і фарб, станів і почуттів поступово вимальовуються дві образно-сміслові лінії гоголівського образу ночі: його вертикаль і горизонталь. Це свідчить про типову для поезики романтизму контрапунктну побудову цілого; так само, як і спонукає відшукувати укриту символіку структури, чие усвідомлення рано чи пізно введе читача в смислові підтексти змісту. Йдеться про нестримний рух за напрямком «угору — вниз». Той рух зумовлений імперативом

погляду на нічне небо (*Всмотритесь*), що зустрічається з ідентичним рухом у відповідь (*С середины неба глядит месяц*), а це дозволяє говорити про збіг або співзвучність начал, які прагнуть один до одного, -- людського, земного і сакрального, небесного. У подальшому ж рядку авторського тексту просторові координати літньої ночі отримують нічим не обмежений рух уже вище: *Необъятный небесный свод раздался, раздвинулся еще необъятнее* [2: 50]. Тож описана автором картина позбавлена скільки-небудь конкретних меж, позаяк нескінченно розгортається у вертикалі й горизонталі.

Масштаб зображеного вражає грандіозністю, унаслідок чого виступає як вимір вселенський. За своєю природою він ще і сакральний: у його просторах виникають і хрестоподібно єднуються височінь і широчінь, надаючи виразності змістовному полю «людина — Бог».

Древній архетип хреста з'являється спочатку простою моделлю всесвіту, знаком усього сущого. Вертикаль — це божественне, сакральне, духовне, горизонталь — профанне, тілесне, земне. Обидва початки рівновеликі й водночас пов'язані своїм центром-перетином, чим є людина. Тут, так само як і в інших подібних контекстах з творів романтичної школи, система контрастів, асоціацій і паралелізмів важлива не сама по собі, бо відводить читача до метафоричних і символічних підтекстів зображеного. Вона з усією закономірністю виникає й існує там, де письменники прагнуть передати сентиментально-русоїстську ідею своєї епохи, яка так натхненно оповідає про єдність світового буття, спорідненість природного й людського життя. Тим самим можна говорити про насиченість приведеного вище опису пафосом єдиноначальності, що диктує саме такий, а не інший вибір образів, тон розповіді, підбір літературних засобів, вибудовуючи концепцію всієї художньої структури.

Підкреслюю, що виявлена гоголівська символічна хрестоподібна структура не має нічого спільного з просторовою орієнтацією на чотири сторони світу. Остання функціонує лише в горизонтальному вимірі й окреслює напрям «звичайного», у сенсі «буденного» фізичного руху, що відбувається виключно у сфері матеріального переміщення місцевістю. Тут же координатами виступають абсолютні начала — *небо* (височінь) і *земля* (простір). Знаменно, що першою з них декларує себе імперативна функція неба, інакше кажучи, домінанта духовної вертикалі — свідоцтво одвічної присутності в бутті людей вищої, надчуттєвої реальності. Ідучи в безмежжя всесвіту і тут же опускаючись із захмарної далечини на землю, духовна вертикаль — це суть маніфестації того, що світ не вичерпується видимим, — він має ще і (над)людську перспективу, по-справжньому розкриваючись лише у світлі Божого погляду. Та вертикаль незмінно перетинається із горизонталлю. У центрі цього перетину перебуває все, наділене душею.

Інакше кажучи, у метафізичній рефлексії Гоголя вбачається невидимий, декодований лише внутрішнім зором зведений хрест з його людським осереддям. Хрест як елементарний, найпростіший і водночас невичерпний у власній змістовній аскезі знак нерозривної сутності духовно-матеріальних начал і як найважливіша формула-символ нашого Я.

ЛІТЕРАТУРА

1. Азадовский К. М. Пейзаж в творчестве К. Д. Фридриха / К. М. Азадовский // Проблемы романтизма : сб. статей / [сост. А. М. Гуревич]. — М. : Искусство, 1971. — С. 100–118.
2. Гоголь Н. В. Вечера на хуторе близ Диканьки. Миргород / Н. В. Гоголь. — Х. : Прапор, 1987. — 342 с.

3. *Жюльен Н.* Словарь символов. Иллюстрированный справочник [пер. с франц С. Каюмова, И. Устьянцевой] / Н. Жюльен. — Челябинск : Урал LTD, 2000. — 512 с.
4. *Котельников В. А.* «Покой» в религиозно-философских и художественных контекстах / В. А. Котельников // Русская литература. — 1994. — № 1. — С. 3–41
5. «*Ласточка*». — СПб., 1859. — № 8.
6. *Надеждин Н. И.* Литературная критика. Эстетика / Н. И. Надеждин. — М. : Худ. лит., 1972. — 578 с.
7. *Пушкин А.* Полтава / А. Пушкин. — М. : Воениздат, 1951. — 60 с.
8. *Тютчев Ф.* Полное собрание стихотворений [сост., подгот. текста и примеч. А. Николаева] / Ф. Тютчев. — Л. : Сов. писатель, 1987. — 448 с.
9. *Українські поети-романтики* / упоряд., приміт. М. Гончарук ; вступ — т. М. Яценко. — К. : Наукова думка, 1987. — 588 с.
10. *Уланд Л.* О романтическом / Л. Уланд // Литературные манифесты западноевропейских романтиков / под ред. А. Дмитриев. — М. : Изд-во Моск. университета, 1980. — 639 с.
11. *Krukowska H.* Noc romantyczna (Mickiewicz, Malczewski, Goszczycski). Interpretacje / H. Krukowska. — Białystok : Dział Wydawnictw Filii UW, 1985. — 295 s.
12. *Goszczyński S.* Zamek Kaniowski / S Goszczyński. — Kraków : Nakladem Krakowskiej Spolki Wydawniczej, 1925. — 163 s.

УДК811.161.2'42

Оксана Ісаєнко, Харківський національний педагогічний університет ім. Г. С. Сковороди

ФОРМУВАННЯ ТЕРМІНОСИСТЕМИ УКРАЇНСЬКОГО КІНО: ФІКСАЦІЯ Й ТИПОЛОГІЯ ТЕРМІНІВ

У статті розглянуто процеси формування термінологічної системи сфери кіно й словникової фіксації її лексичних одиниць. Беручи за основу лексико-семантичні ознаки термінів, було виділено три групи термінів: власне кінотерміни, транспозитивні кінотерміни й метафоричні кінотерміни. Окрім типологізації лексики професійного словника кінематографу, було простежено її використання безпосередньо на тлі українського професійного кінодискурсу.

Ключові слова: *кінотерміни, типологізація термінів сфери кіно, власне кінотерміни, транспозитивні кінотерміни, метафоричні кінотерміни, кінодискурс.*

В статье были рассмотрены процессы формирования терминосистемы сферы кино, фиксации ее лексических единиц в словарях кинотерминов. На основе лексико-семантических признаков терминов было выделено три группы терминов: собственно кинотермины, транспозитивные и метафоричные кинотермины. Кроме типологизации лексики профессионального словаря кинематографа, было прослежено ее непосредственное использование на фоне украинского профессионального кинодискурса.

Ключевые слова: *кинотермины, типологизация терминов сферы кино, собственно кинотермины, транспозитивные кинотермины, метафоричные кинотермины, кинодискурс.*

Isaienko O. V. The Formation of the Film Terms System: fixation and typology. The article deals with the processes of formation of the film terms system and fixation of its lexical units in dictionaries. On the basis of terms' lexico-semantic peculiarities three groups of film terms were singled out: properly film terms, transpositional and metaphorical film terms. In addition to the typology of the cinematographic vocabulary, its direct usage in Ukrainian professional film discourse was observed.

Key words: *film terms, typology of the film terms, properly film terms, transpositional film terms, metaphorical film terms, film discourse.*

Процес формування терміносистеми сфери кіно почався ще в 1860-х рр. із ви-
найденням механізмів для вироблення штучних двовимірних зображень, таких
як, наприклад, праксиноскоп і біоскоп, потім — кінокамера і кінопроектор, по-
тім — появою німих фільмів і, нарешті, — перших документальних фільм братів
Огюста й Луї Люм'єрів («Прибуття потягу», «Поливальник», 1885). Як достат-
ньо молодий вид мистецтва, кінематограф перебуває в постійному русі: еволюці-
онують методи й техніки зйомки, з'являються нові технічні пристрої, що дають
можливість підвищувати якість зображення, звуку, загального сприйняття філь-
му глядачем. Вихідним пунктом для лінгвістичного опрацювання кіносфери є те,
що її професійна термінологічна база постійно оновлюється, збагачується й удо-
сконалюється, адже кінематографічні зміни пов'язані не лише з розвитком тех-
нічних засобів, а й введенням нових понять і термінів.

На тлі технічного й наукового розвитку сучасного суспільства відбувається
перманентне розширення терміносистеми сфери кіно, тож відстеження цього
процесу і його закономірностей є актуальною лінгвістичною проблемою.

На сучасному етапі розвитку суспільства дослідженням історії українського
кіно цікавилися такі науковці: Л. І. Брюховецька, А. А. Гайворонська, Д. М. Ко-
лос, І. Б. Зубавіна, І. В. Чорноморденко, Е. Р. Смаїлова й ін., а власне фіксації
термінів у спеціалізованих словниках присвятили свої праці український кіно-
знавець В. М. Миславський і радянський кінорежисер і сценарист С. І. Юткевич.
Окрім того, варто звернути увагу й на електронні ресурси — національні кінопор-
тали, такі як: «КІНО-КОЛО», «Сінематор», «Кіно-театр», «Moviestape» тощо, де,
поряд із новинами світу кіно, кінокритичними й оглядовими статтями, знаходи-
мо й електронні кіногосарії, з якими можна ознайомитися у вільному доступі.

Мета статті — типологізувати професійну термінологію сфери кіно за лек-
сико-семантичними ознаками, виявити основні моделі формування термінологіч-
ного апарату кіносфери. Поставлена мета передбачає розв'язання таких завдань:
дослідити процес фіксації термінів кінематографу на матеріалі словників; визна-
чити основні групи кінолексики; простежити використання термінів кіно на тлі
професійного кінодискурсу.

Звертаючись до словникової фіксації кінотермінології, слід зазначити, що ти-
пологія цієї лексики зумовлює таке цілком слушне питання, як визначення базо-
вих ознак, необхідних для поділу лексики на певні групи. Можна типологізувати
лексику кіно, як це робить В. М. Миславський, орієнтуючись на значення терміна
і сферу його використання. Дослідник виділяє такі групи професійної кінолек-
сики: кіномистецтво, історія й теорія кіно, жанри й піджанри, кіновиробництво
й кінопрокат, кінотехніка. Ми ж пропонуємо типологізацію кінотермінів на осно-
ві їхніх лексико-семантичних особливостей і відповідним чином виокремлюємо
три групи: власне кінотерміни, транспозитивні кінотерміни й метафоричні тер-
міни кіно.

Власне кінотерміни пропонуємо визначати як терміни, що належать тільки до сфери кіно й не мають інших значень в інших сферах мистецтва, науки, техніки, суспільства тощо. Наведемо власне кінотерміни з їхнім визначенням і прикладами функціонування в українському професійному кінодискурсі.

Авторське кіно — загальна назва малобюджетних фільмів, у яких продюсер, сценарист, режисер поєднані в одній особі, тож кінокартина максимальною мірою є вираженням авторської позиції відповідно до теми фільму [1: 6]. Наприклад: *Отже, цілком особисте, сказати б, авторське кіно. Як для актора, так і для режисерки, адже за її визнанням, чимало сцен із фільму мають реальну основу, а психологічні ситуації сягають її стосунків із власним батьком* [2].

Камео — епізодична роль будь-якого відомого актора або іншої знаменитості. Термін був уперше використаний продюсером М. Тоддом щодо фільму «Навколо світу за 80 днів» (Around the World in Eighty Days, 1956), у якому налічується 44 камео. Зазвичай мета цього прийому — збільшити комерційний потенціал фільму [1: 19]. Наприклад: *Своєрідним визнанням заслуг Біллі Драго перед жанром стало ексцентричне камео в новітній горор-сенсації Александра Ажа «У пагорбів є очі» (2006)* [2].

Кінохроніка — документальні зйомки безпосередньо з місця подій. Це поняття охоплює й репортерські зйомки з «гарячих точок», і зйомки на офіційних заходах, і зі спортивних змагань [1: 24]. Наприклад: *Трисерійна документальна картина виробництва студії «Контакт» (2004) розповідає про долі Володимира Сосюри, Павла Тучини, Миколи Хвильового, Леся Курбаса, Миколи Куліша, Михайла Бойчука та Олександра Довженка. У фільмі використана кінохроніка того часу. Автори стрічки побували на місцях, де розвивалися події цієї похмурої для України епохи, та в численних музеях, що зберегли матеріали, папери й свідчення тих років* [2].

Мультиплекс — сучасний кінотеатр з кількома комфортабельними залами, оснащеними системами долбі. Мультиплекси відрізняються широким асортиментом фільмів і високою економічністю. Зали мають загальне фойє, буфети і єдину технологічну петлю [1: 6]. Наприклад: *У суботу, 25 грудня 2004 року, відкриється перший мультиплекс в Україні — «Баттерфляй Ультрамарин». Він розташується в розважальному комплексі «Ультрамарин» у Києві, на вулиці Урицького, 1-А* [2].

Фільмографія — галузь знання, яка вивчає методи й принципи опису фільмів у довідникових працях. Існує фільмографія анотована, тематична, хронологічна, за жанрами, поточної продукції та ін. Фільмографія складається у формі довідників, покажчиків, оглядів [1: 125]. Наприклад: *Фільмографія кінорежисера та продюсера Джона Стьорджеса налічує понад сорок повнометражних кінокартин, зафільмованих із середини сорокових і до кінця сімдесятих років ХХ століття. Стьорджес працював у популярних кіножанрах і був стовідсотковим утіленням голлівудського кінематографіста* [5].

Докудрама — фільм, що демонструє глядачу із певною ідеалізацією реальних людей і подій, які відбувалися в їхньому житті. Часто люди у фактичних подіях фільму виступають як консультанти для більш точного потрактування подій [1: 153]. Наприклад: *Початком цього тривалого проекту, який розповідатиме про Олександра Довженка та перших українських кінематографістів, стане художньо-документальний фільм «Олександр Довженко. Одеський світанок», який наразі фільмують в Одесі кінокомпанія «Інсайтмедіа» та Одеська кіностудія. Ця докудрама знімається за грантом Президента України Петра Порошенка в рамках підтримки молодих діячів мистецтв* [2].

Транспозитивні кінотерміни — терміни, що перейшли до сфери кіно з інших сфер мистецтва, науки, техніки тощо. Розглянемо деякі з них.

Антигерой — персонаж, позбавлений справжніх героїчних рис, але який посідає центральне місце у фільмі [1: 9]. Наприклад: *Один із фільмів, заборонений нами*

днями, — бойовик, і начебто досить непогано знятий, але головний **антигерой** — міжнародний фінансовий шахрай. Його прізвище Сорс [2].

Інженю — амплу актриси, яка грає ролі наївних, простодушних дівчат [1: 18]. Наприклад: *Пітер О'Тул блискуче втілює цю дилему: його герой, старіючий актор, розважає (і поневолює) інженю з робітничого класу* [2].

Сюжет — основний засіб розкриття фабульних подій, побудови сценарної історії. Розкриває склад подій, систему стосунків між героями, розвиток їхніх характерів під час екранної драматургії. Рухійна сила розвитку сюжету — драматичний конфлікт, утілення діалектичних життєвих протиріч [1: 118]. Наприклад: *Звичайні підозрювані* — незвичайна головокрутка, оповита атмосферою загадки, безкомпромісно стильний фільм, що він карколомно закручує свій **сюжет** із кожною наступною сценою. Це стрічка, яка запрошує глядачів поділити збентеження персонажів і спробувати розпізнати, де тут ілюзія, а де реальність. Це так, ніби ми з вами будемо присутні на виставі вигадливого фокусника... [2].

Антиутопія — субжанр науково-фантастичного кіно, який за основу сюжету бере суспільство майбутнього, де панують негативні тенденції розвитку [1: 135]. Наприклад: *Як слушно зауважив один із критиків, антиутопія Олександра Мельника, що є, до речі, нашим земляком — родом з Луганщини, претендує на універсальну притчу на тему нової російської історії* [2].

Типаж — характеристика виконавця в кіно, що передбачає особливу, концентровану соціально-типову виразність зовнішнього вигляду і манери гри. Часто під типажем розуміється натурщик, тобто непрофесійний виконавець, який має знайомий характерний вигляд, що демонструє належність людини до певної соціальної, національної, культурної групи [1: 120]. Наприклад: *Купер належить до того штабу чоловіків, які випромінюють силу та впевненість у собі — в американському кіні передвоєнних часів цей типаж був дуже цінний* [3].

Метафоричні кінотерміни — терміни, утворені за допомогою художнього прийому метафоризації (перенесення ознак одного об'єкта на інший).

Великий Німий — образна назва кінематографу початку ХХ ст. із відсилкою до легендарного англійського й американського кіноактора й кінорежисера першої половини ХХ століття, якого було визнано одним із найкращих коміків в історії світового кіно й тричі нагороджено премією «Оскар» [1: 57]. Наприклад: *Третя хвиля ностальгії за Великим Німим прийшла на початку нового тисячоліття та обертається не просто довкола певних кінематографічних напрямів чи шкіл, але й конкретних творів та кінематографістів. Однією з найцікавіших картин на цю тему є ретро-горор «Тінь вампіра», що його було створено 2000 року. Тут ідеться про фільмування славетної нині стрічки «Носферату. Симфонія жаху», яка вийшла на екрани 1922 року* [2].

Спаґеті-вестерн — головна форма італійських пригодницьких фільмів, розповсюджених у середині 1960-х рр. На відміну від американських вестернів, де сильніший захищає слабшого, а у двобої перемагав не лише сильніший, але й найблагородніший герой, в італійських були зміщені акценти. Конфлікт, на якому будувався сюжет, зводився до боротьби між двома, а частіше трьома бандами або бандитами, які змагалися між собою за скарб або гроші [1: 116]. Наприклад: *У програмі 13 лютого о 01:55 — третій фільм із міні-ретроспективи стрічок Серджо Леоне — епічний, трагікомічний спаґеті-вестерн «Хороший, Поганий, Злий»* [2].

Фільм-катастрофа — жанр фільму, у центрі сюжету якого значні (іноді глобальні) катастрофи, стихійні лиха, епідемії тощо. Термін з'явився в 70-ті ХХ ст. роки після виходу фільмів «Пригоди «Посейдона» (1972) [1: 203]. Наприклад: *Режисер відправляє свого героя бенкетувати під час чуми. І цей метафоричний фільм-катастрофа*

розгортає одну з найнапруженіших і найпромовистіших картин людської свідомості, не спроможної примиритися з фактом смерті [4].

Хлопавка — невелика дошка, що містить інформацію про фільм. На ній звичайно написано робочу назву фільму, імена режисера і головного оператора, номер сцени і дубля, дата і час. Звичайно її показують на початку кожного дубля. Зверху нумератора прикріплена рукоятка, якою «хлопають» для забезпечення синхронізації аудіо і відео [1: 249]. Наприклад: *Лет послідовно уникає всіх кінематографічних умовностей: сюжету, кадрування, навіть традиційної хлопавки* [2].

Отже, серед визначених нами трьох груп найбільшу в кількісному вияві складають власне кінотерміни — близько 200 термінологічних одиниць, транспозитивні — близько 120 термінів кіно, метафоричні — близько 100 терміноодиниць, що свідчить про тенденції лексико-семантичної локалізації термінів кіно та їхню виокремленість серед інших професійних терміносистем.

ЛІТЕРАТУРА

1. Миславський В. Н. Кінословник. Терміни, визначення, жаргонізми / В. Н. Миславський. — Х., 2007. — 328 с.
2. Національний кінопортал «KINO-KOLO» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.kinokolo.ua/>
3. Національний кінопортал «Cinematore» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://cinematore.org/>
4. Національний кіножурнал «Кіно-Театр» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.ktm.ukma.edu.ua/>
5. Національний кінопортал «Moviestape» [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://moviestape.com/>

УДК811.161.2

Лідія Лисиченко, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

РОЗДУМИ ПІД ЧАС ЗАХИСТУ ДИСЕРТАЦІЙ З МОВОЗНАВЧИХ ПРОБЛЕМ

У статті розглянуто питання про розвиток проблематики наукових досліджень загалом і дисертацій зокрема впродовж понад півстоліття, проаналізовано найбільш характерні й типові огріхи в кандидатських дисертаціях, що захищалися та захищаються. На такому значному відрізку часу окреслено основні напрями наукових пошуків і зміни, що відбувалися в лінгвістиці другої половини ХХ й на початку ХХІ століть, виділено дослідницькі знахідки й консервативні лакуни, що потребують стимулів до наукового розвитку.

Ключові слова: дисертація як науковий жанр, теоретичні питання мовознавства, напрями лінгвістичних досліджень, діалектологія, фразеологія, стилістика, алгоритм роботи над темою, наукові методи дослідження, бібліографія.

В статье рассмотрен вопрос о развитии проблематики научных исследований вообще и диссертаций в частности на протяжении более полувека, проанализированы наиболее характерные и типичные огрехи в кандидатских диссертациях, которые защищались и защищаются. На таком значительном отрезке времени обозначены основные направления научных поисков и изменения, происходившие в лингвистике второй половины XX и в начале XXI столетий, выделены исследовательские находки и консервативные лакуны, требующие стимулов к научному развитию.

Ключевые слова: диссертация как научный жанр, теоретические вопросы языкознания, направления лингвистических исследований, диалектология, фразеология, стилистика, алгоритм работы над темой, научные методы исследования, библиография.

The article deals with the issue of mainstreaming the development of scientific research in general and in particular theses for over half a century. The most characteristic and typical flaws in the master's theses are analyzed. Taking into account such a significant period of time allowed to designate the basic directions of scientific research and the changes taking place in the linguistics of the second half of the twentieth and early twenty-first centuries and to highlight the research findings and conservative gaps requiring incentives for scientific development.

Key words: the master's thesis as a scientific genre, theoretical questions of linguistics, linguistic research directions, dialect studies, phraseology, stylistics, algorithm of work on the topic, scientific methods of research, bibliography.

60 років тому (19 травня 1955 року) я захистила кандидатську дисертацію і з цього розпочалася моя робота в спеціалізованих учених радах із захисту дисертацій як опонента, як члена ради, як голови, як наукового керівника дисертантів. На той час науковців-філологів із науковими ступенями та званнями було мало, а потреба в таких кадрах була велика, тому мене широко використовували як опонента. При читанні й обговоренні дисертацій завжди виникають роздуми щодо їхнього змісту. Однак ми рідко ставимо питання такого порядку (наприклад, про методи та спрямування досліджень певного періоду) і важливі проблеми, що виникають, залишаються в минулому так і не вирішеними. І сьогодні є потреба й бажання підвести підсумок «ума холодних наблюдений и сердца горестных замет».

Тож у поданій роботі, по-перше, розглядаємо питання про розвиток проблематики наукових досліджень загалом і дисертацій зокрема впродовж понад півстоліття; по-друге, аналізуємо найбільш характерні типові огріхи в кандидатських дисертаціях, що захищалися та захищаються (це становить мету розвідки). На такому значному відрізьку часу помітні пошуки й зміни, що відбувалися в лінгвістиці другої половини XX й на початку XXI століть, помітні й дослідницькі знахідки та консервативні лакуни, що потребують стимулів до наукового розвитку.

Одразу після Великої Вітчизняної війни постало питання про поновлення наукових програм, започаткованих у передвоєнні роки. Зокрема, з перших років після звільнення України від фашистських загарбників в українській лінгвістиці поновлюється програма зі збирання діалектних явищ для укладання лінгвістичних карт, виданих як «Атлас української мови» (АУМ) у трьох томах. Патріотичне піднесення спонукало до прискореного обстеження діалектного обширу країни з метою збереження для історії культури народу. Відбувається аналіз зібраних матеріалів та опис окремих діалектів і діалектних груп, що виливається в написання дисертацій із діалектології. Матеріали збиралися за спеціальною програмою,

складеною за матеріалами й відомостями, знаними з кінця XVIII століття та проаналізованими професорами XIX століття.

Такою роботою займалися свого часу й найвидатніші вчені, як, наприклад, О. О. Шахматов, О. І. Соболевський, О. О. Потебня, М. М. Дурново [1]. Матеріали ці збиралися в окремих населених пунктах за задалегідь визначеними ознаками, через що поза увагою і збирачів матеріалу, і його дослідників залишилися ті риси, що властиві кожній окремій говірці і які, власне, часто і визначають розвиток мови. Розроблені в той час методи діалектологічних досліджень нерідко використовують у наукових роботах і досі, хоча відбулися значні зміни в обсязі опрацьованого матеріалу, зросла кількість аспектів його дослідження.

Другий традиційний напрям, що представлений у дисертаціях 1950-х років, становили вивчення й характеристика мови українських пам'яток ділового мовлення, грамот, міських книг, офіційних документів та ін. Ці дисертації характеризували мову документів за традиційним планом: лексика, фонетика, морфологія, меншою мірою — синтаксис. Не вистачало зіставного аспекту, а також застосування методики відносної хронології, що могло б дати поштовх до глибокого проникнення в таїни мови. У ряді наукових робіт на теми з історії мови й досі не вистачає таких, які б синтезували здобутки попередників, містили б такі узагальнення, що особливо виявляється в підсумкових частинах розділів і цілих дисертацій.

У 1950-х роках відбулися цікаві й плідні дискусії, що дали поштовх до вивчення нових аспектів лінгвістики. На середину 1950-х років припадає дискусія, присвячена теоретичним питанням мовознавства, яка мала позитивне значення, бо обмежила тиск цього вчення на лінгвістів і зняла певні обмеження в традиційних наукових напрямках [3: 125]. Необмежені путями «нового вчення про мову» лінгвісти видали цілий ряд фундаментальних праць, які до того часу не публікувалися. Лінгвістична дискусія 1950 року мала передісторію, пов'язану з теоретичною спадщиною академіка М. Я. Марра. Цей учений був видатним дослідником середземноморських і передньоазійських, картвельських мертвих мов і культур та відбиття їхніх наслідків у живих мовах. Після Жовтневої революції 1917 року, коли виникла потреба в інтерпретації філософських питань мовознавства у світлі марксистсько-ленінської філософії, М. Я. Марр зробив спробу створити «нове вчення про мову», основою якого стали цитати з праць класиків марксизму-ленізму.

У вченні М. Я. Марра був ряд суперечливих, неправильних положень, із приводу яких і виникла дискусія. Однак справа була не тільки в цьому, а більшою мірою в діяльності «учнів» академіка, які, як це часто водиться, визнавали філософію мови вченого та його лінгвістичну методологію, пов'язану зі стадіальністю розвитку мов, їхнім схрещуванням, із розумінням мови як класового явища і т. п., єдино правильними, а всі інші напрями вважалися антимарксистськими або маргінальними. Таким чином, у мовознавстві виник культ особи М. Я. Марра, що призвело до певного застою в лінгвістиці. У дискусії взяли участь провідні лінгвісти Радянського Союзу. У результаті були сформульовані методологічні положення мовознавства, що достатньою мірою враховували й тенденції світової науки. Сьогодні псевдомарксистські положення теорії акад. М. Я. Марра вийшли з наукового обігу, однак його лінгвістичні методи й підходи, пов'язані з теорією «єдиного глотогонічного процесу», використовуються. Важливу роль відіграла участь у цій дискусії Й. В. Сталіна, хоч він й одразу застерігав, що виступає не як лінгвіст, а як марксист. Однак після цього почали говорити про нове вчення Сталіна про мову й корелювати з ним свої праці, що й у дисертації внесло певні риси «начотництва» й формалізму.

Разом із філософією мови академіка М. Я. Марра були призабуті його конкретні дослідження в галузі палеонтології близькосхідних мов. До цих праць і сьогодні звертаються дослідники в сучасних роботах із культур і мов Близького Сходу й Середземномор'я, як свого часу акад. В. В. Іванов і Т. В. Ганкрелідзе, автори монографії «Індоевропейська мова та індоевропейці. Реконструкція та історико-типологічний аналіз прамови й протокультури» [4], а академік М. Я. Марр саме в цій царині був фахівцем.

Необхідно звернути увагу дослідників, особливо молодих, на деякі, здавалося б, технічні питання організації тексту, що мають першорядне значення для жанру дисертації. Розділ мовознавства, названий стилістикою, почав свій розвиток з кінця XIX — початку XX століть, що було пов'язано з працями психологічного спрямування О. О. Потєбні, К. Фослера, учня Ф. де Соссюра Ш. Баллі, який розглядав мову як творчість. Із цього ж часу питання стилістики під різними назвами розглядалися й у радянському мовознавстві, однак у цій галузі було багато різночитань і різних інтерпретацій понять, термінів, аспектів, що потребували приведення до єдиного наукового апарату. Тому обговорення питань стилістики мало нагальний характер. У результаті цього були визначені предмет і завдання стилістики, розмежовані стилістика лінгвістична й літературознавча, вироблений науковий інструментарій до кожної із цих філологічних царин. Після цього дослідники звернули увагу на поставлені на сторінках наукових видань (особливо журналів «Мовознавство» та «Вопросы языкознания») теоретичні положення стилістики й лінгвістики тексту. Здавалося, визначено їхні основні поняття, однак на захисті дисертацій зі стилістики ще довго ставили запитання: «А як Ви розумієте стилістику?»

За півстоліття з часу дискусії стилістика розвинулася в багатовимірну науку, що взаємодіє з філософією антропоцентризму й когнітивістики, з проблемами етнокультурології, міфотворчості. У цьому розділі мовознавства з'явилися різні напрями, залежні від аспектів і методів дослідження. Однак у темах кандидатських дисертацій мало представлено це різноманіття, що пригальмовує розвиток нових ідей. Часто такі дисертації клонують праці попередників, що сприяє кар'єрному зростанню й поширенню наукового досвіду керівників, але не є внеском у науку. Щойно захистившись, молодий учений уже сам керує науковими дослідженнями, і в такий спосіб з'являються дисертації-близнюки.

Сучасна ж стилістика пропонує молодим ученим широкі можливості як для постановки нових питань, так і для розроблення нових методів досліджень, на що мало звертається увага. Особливого значення набуває методика синтезу вже здобутого за тривалий час досвіду.

На повоєнний час припадає піднесення інтересу мовознавців не тільки до універсальних явищ мови як знакової системи і засобу спілкування, а й до тих, що характеризують самобутність мови, культурних традицій. Очевидно, цим був зумовлений спалах інтересу до фразеології, що почала вивчатися в різних аспектах наукового аналізу — від збирання з різних джерел фразеологічних одиниць до розробки теоретичних засад фразеології як розділу лінгвістики.

Вивчення фразеології стає одним із пріоритетних напрямів і в українському мовознавстві. Теми дисертацій мають переважно структурно-семантичне спрямування із застосуванням методів таксономічно-класифікаційних.

Великий обшир фразеологічного матеріалу, його складність і різноплановість давали можливість обмежувати новизну й актуальність теми новизною матеріалу (різні фразеосемантичні групи) й недостатністю їхнього вивчення. Тому роботи

з фразеології нерідко перегукувалися, а то й були подібні, відрізняючись тільки прикладами. Звичайно, на фразеологічній ниві були й помітні наукові здобутки, до яких можна віднести праці Л. Г. Авксентьєва, В. С. Калашника, В. Д. Ужченка (на основі наукових досліджень того часу останній створив цілу наукову школу фразеологів у Луганську), О. С. Юрченка. Сьогодні в багатьох кандидатських дисертаціях з фразеології спостерігається дрібнотем'я й дотримання певних трафаретів у розв'язанні поставлених питань, декларування методів когнітивної чи антропоцентричної лінгвістики без будь-якої інтерпретації їхньої сутності в практиці.

Років тридцять тому в роботах моїх аспірантів були досліджені питання структурно-семантичної організації фразеосемантичних груп (на матеріалі системи фразеологізмів із темпоральним значенням (робота П. О. Редіна) та особливостей мотивації фразеологічних значень (робота І. В. Тимченко) [2], однак їхня новизна не була належно поцінована самими авторами (опубліковані тільки дрібні фрагменти), а через те й колегами.

В останні два десятиліття у вивчення мови запроваджуються здобутки психології, і цей аспект дозволяє повернутися до проблем, досліджуваних попередниками, і по-новому поглянути на них із метою більш глибокого осягнення мови як явища й мовної особистості як носія мови.

Багато питань виникає при визначенні основного алгоритму роботи над обраною темою: мета, завдання, актуальність, новизна і (особливо) методи дослідження. Почнемо з останнього, бо воно найскладніше.

Метод дослідження пов'язаний із шляхом вивчення та розв'язання поставленого питання і застосуванням конкретних прийомів. Існує значний обсяг літератури про методи й прийоми дослідження: розділи в курсах вступу до мовознавства й загального мовознавства, спеціальні монографії, що характеризують методи наукових досліджень у багатьох аспектах. Однак для дисертантів питання про методи, що застосовуються в роботі, є прикрою перепоною. Річ у тім, що дисертант пише вступ, де містяться названі питання, не на початку роботи, а після її завершення й часто не розуміє, навіщо все це потрібно, коли він і так уже все зробив. Насправді ж визначення методів необхідне вже при формулюванні теми, мети і завдань дисертації, бо для кожного завдання можна і треба визначити відповідні методи чи прийоми. Без урахування необхідності визначати методи, зумовлені завданнями роботи, їхня характеристика видається набором випадкових назв, що не завжди відповідають текстові дисертації.

При будь-якому дослідженні в залежності від його мети використовують два загальнонаукових методи — аналіз і синтез. Термін «аналіз» ми часто чуємо й читаємо в текстах робіт, але його не завжди згадують у загальній характеристиці методів, застосованих у роботі. Щодо синтезу, то про нього згадують рідко, про це свідчать недоречні формулювання висновків, що стосується як загальних висновків до дисертації, так і висновків до її окремих розділів. Саме ця заключна частина і є синтезом відповідного наукового пошуку.

Текст дисертації й кожен її фрагмент чи параграф мають певну структуру: основна теза параграфа (чи гіпотеза на основі узагальнення попередніх знань) ґрунтується на основі синтезу: аргументи — пояснення завдань (аналіз у поєднанні з узагальненням кожного рівня, докази-приклад); висновки — узагальнення, підсумок усього сказаного. Порядок цих компонентів у роботі може бути різним залежно від шляху міркувань і відповідно до побудови тексту на основі дедукції чи індукції, але наявність усіх компонентів надає текстові завершеності.

Усередині кожного розділу чи його частини передбачено певне завдання, при визначенні якого необхідно вибрати й методи його розв'язання.

Часткові власне лінгвістичні методи залежать від теми, її належної інтерпретації та розв'язання, від належності до певного розділу мовознавства, аспекту дослідження, методологічних засад, напряду, у межах, поняттях і термінах якого проводиться наукове дослідження. Тому неприпустимо обирати набір методів, не враховуючи сказаного, особливо завдань і змісту роботи.

При визначенні наукової вартості роботи чи не на першому плані окреслюють її актуальність і новизну. Ці два поняття пов'язані між собою, але не тотожні, через що і визначення їхнє має бути різне.

Актуальність теми визначається не тим, що досліджуване питання ще не було предметом наукового (спеціального, окремого і т. ін.) дослідження, а його місцем у науковому пошуку в певній галузі чи проблемі мовознавства.

Дисертація має конкретні завдання, що зумовлюють її зміст і структуру. До кожного кроку дослідження існують і певні методи й прийоми (конкретні пошукові дії). Усяке дослідження починається зі спостереження й добору на його основі матеріалу для роботи. Цьому етапові в лінгвістиці найчастіше відповідають прийоми суцільної або часткової вибірки (із певного матеріалу — текстів, різного роду записів, словників і т. ін.) і відповідних узагальнень. На основі здобутого матеріалу класифікаційно-таксономічними методами розробляється класифікація явища, яка виявляє найбільш суттєві ознаки проаналізованого, що виступають підмурівками для дальшого аналізу.

У лінгвістичних наукових роботах із великим обсягом матеріалу часто звертаються до кількісних характеристик місця явища в проаналізованому обширі. Цей метод нерідко помилково називають статистичним, хоча до статистичних обчислень і характеристик майже не звертаються. Насправді звичайно вдаються до арифметичних кількісних оцінок, що для більшої «наукоподібності» можна назвати квантитативним.

У наступному викладі в роботі кожному розділові відповідають методи, адекватні поставленому в ньому завданню й досліджуваному матеріалові (наприклад, лексико-семантичний (із методами компонентного), структурно-семантичний, словотвірний, синтаксичний, текстологічний аналіз тощо), певній системі й послідовності залежно від місця в структурі мови, а не безсистемно — аби більше. Саме через таку недбалість до характеристики методів і була поставлена вимога: розкрити, де, коли і в якій частині роботи застосовують той чи інший метод дослідження.

Одним зі складників дисертації є список використаної літератури, або бібліографія. У сучасних наукових дослідженнях спостерігається тенденція до необґрунтованого зростання обсягу бібліографічного реєстру роботи (здається, що автор думає не про доцільність у використуванні тієї чи тієї роботи, а про їхню кількість). Тому буває, що літератури до дисертації додається більше, ніж можна прочитати за все життя.

На початку 1950-х років списки використаної літератури були порівняно невеликі, зате в них були відбиті наявні на той час фундаментальні класичні праці, чому сприяла й публікація в той період мовознавчих студій О. О. Потєбні, П. Ф. Фортунатова, Ф. І. Буслаєва, О. І. Бодуена де Куртене, О. О. Шахматова, О. М. Пешковського та ряду інших видатних учених-лінгвістів. Із плином часу і розвитком лінгвістики зростає й кількість літератури з різних проблем цієї науки, тож нові покоління дисертантів починають без належної селекції збільшувати

обсяг списку використаної літератури. І часом виникає питання, чи міг автор дисертації (аспірант, докторант) прочитати такий обсяг літератури за час її написання і чи всі поіменовані праці мають належну наукову вартість, бо в самій роботі посилання на джерела часто зводяться до великої кількості цитат без належного коментування дослідника, а то й до довгого переліку авторів без будь-якої вказівки на роль праць того чи того з них у розв'язанні поставленої проблеми. При цьому не враховується відносна хронологія наукового доробку вчених і теоретична вага їхніх наукових поглядів.

Положення цієї статті не вирішують зачеплених у ній питань, а, сподіваємося, стануть предметом роздумів для читача — студента, аспіранта, наукового керівника.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Хрестоматія по истории языкознания XIX–XX веков* / Сост. В. А. Звегинцев. — М. : Учпедгиз, 1956. — 458 с.
2. *Лисиченко Л. А. Кафедра української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди : традиції, досвід, персоналії* / Л. А. Лисиченко, О. А. Олексенко, О. О. Маленко, Т. Ю. Лисиченко. — Х. : Монограф, 2014. — 124 с.
3. *Лисиченко Л. А. Харківська філологічна школа. Лінгвістичні традиції* / Л. А. Лисиченко, Т. Ю. Лисиченко. — Х. : НТМТ, 2015. — 232 с.
4. *Гамкрелидзе Т. В. Индоевропейский язык и индоевропейцы. Реконструкция и историко-типологический анализ праязыка и протокультуры* / Т. В. Гамкрелидзе, В. В. Иванов. — Тбилиси : Издательство Тбилисского университета, 1984. — 1328 с.

УДК 811.161.2 : 378.147

Світлана Марцин, Олена Полозова,

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

СПЕЦКУРС З УКРАЇНОЗНАВСТВА ЯК СКЛАДНИК ФОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ СВІДОМОСТІ СТУДЕНТА-ФІЛОЛОГА

У статті проаналізовано зміст спецкурсів з українознавства, передбачених навчальним планом для спеціалізації українознавство на філологічних факультетах ВНЗ, і порушено питання впливу спецкурсів з українознавчих дисциплін на формування національної свідомості студента-філолога.

Ключові слова: національна свідомість, патріотичне виховання, спецкурс з українознавства.

В статье проанализировано содержание спецкурсов по украиноведению, предусмотренных учебным планом для специализации украиноведение на филологических факультетах вузов, и затронут вопрос влияния спецкурсов по украиноведческим дисциплинам на формирование национального сознания студента-филолога.

Ключевые слова: национальное сознание, патриотическое воспитание, спецкурс по украиноведению.

In this article we have analysed the contents of the special courses in knowledge of Ukraine that are provided by curriculum for specialization «Knowledge of Ukraine» at the philological faculties of the higher school institutions/. We also mention how special courses in knowledge of Ukraine influence the national consciousness formation of philological students.

Key words: *national consciousness, patriotic education, special course in knowledge of Ukraine.*

Одним із найважливіших завдань сучасної педагогічної освіти є виховання студентів-філологів, які були б активними, творчими людьми й не тільки зберігали, а й примножували національно-культурні здобутки української держави. Через події, що відбуваються в Україні сьогодні, постає необхідність розв'язання на державному рівні найгостріших проблем, пов'язаних із вихованням патріотизму та формуванням національної свідомості населення України як основи консолідації суспільства та зміцнення держави. Для досягнення цієї мети одним з найважливіших кроків є виховання національно свідомого вчителя-словесника, який добре знає історію й народні традиції та зможе впроваджувати в школі навчально-виховну роботу з учнями, спрямовану на їхнє патріотичне виховання.

Педагогічні, психологічні й соціально-педагогічні особливості патріотичного виховання в навчальних закладах розглядаються в працях О. В. Бабак, І. Д. Бех, Т. Е. Василевської, К. О. Ващенко, І. Ю. Вільчинської та ін. Проте більшість розвідок присвячено вихованню патріотизму в дошкільних закладах і загальноосвітніх школах, а робіт щодо виховання патріотизму в студентів вищих навчальних закладів майже немає.

Мета статті — розкрити вплив спецкурсів з українознавчих дисциплін на формування національної свідомості студента-філолога. Предмет дослідження — зміст спецкурсів з українознавства, передбачених навчальним планом для спеціалізації українознавство на філологічних факультетах ВНЗ.

Національна свідомість постає одним із найважливіших показників не лише освіченості, а й вихованості, високої культури, цілісності особистості. Досвід теоретичного осмислення проблеми й викладання у вищих навчальних закладах свідчить про те, що головними напрямками виховання в студентів національної свідомості є:

- 1) реалізація національної ідеї як провідної, узагальнювальної, навколо якої групуються інші знання;
- 2) систематизація, інтеграція знань у єдину наукову картину світу, що сприяє усвідомленню студентами основних знань про народ, націю, Батьківщину;
- 3) забезпечення самостійної пізнавальної, дослідницької діяльності студентів у процесі формування в них національної свідомості;
- 4) забезпечення глибокого засвоєння студентами національних традицій і звичаїв, відображених у них гуманістичної духовності, національної свідомості українського народу;
- 5) гармонійне поєднання наукових, раціональних і мистецьких, художньо-образних ідей та засобів формування в майбутніх фахівців національної свідомості [3].

Усі вищезазначені напрями виховання національної свідомості можна реалізувати в циклі українознавчих дисциплін, що викладаються на українському мовно-літературному факультеті імені Г. Ф. Квітки-Основ'яненка Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Цикл українознавчих дисциплін розпочинає курс «Історія народознавчих досліджень», метою якого є виклад знань про формування народознавства як самостійної галузі гуманітаристики, про Україну як етно-екологічну цілісність, геополітичну реальність у просторі й часі та українство як феномен, формування національної свідомості, вироблення у фахівців високих суспільних, державних, духовно-культурних ідеалів і принципів життєдіяльності.

Завданням історії народознавчих досліджень як навчально-виховного курсу є виховання вдумливого педагога, з критичним, аналітичним мисленням, патріотом, громадянина української держави, свідомого державотворця, творчої особистості, яка співпрацюватиме зі світом на засадах кооперації, здатної реалізувати своє власне покликання та реалізовувати покликання української нації.

Важливе місце в процесі українознавчої підготовки студентів-філологів посідає й така дисципліна, як «Українська міфологія», яка знайомить студентів з особливостями розвитку міфів в українській культурі, навчає їх вільно оперувати теоретичними аспектами міфу та широким фактологічним матеріалом, формує чітке розуміння місця міфу у світогляді українців та його значення в культурі як джерела вивчення релігійних уявлень.

Успішну українознавчу підготовку студентів здійснюють навчальні курси «Етнографія України», «Етнологія України» і спецсеминар «Українська національна культура як простір цілісного образу нації», які знайомлять з етнічною історією українців, етнографічними особливостями українського народу, традиційною культурою етносу: матеріальною та духовною. Ці курси формують у студентів уявлення про етнографічні відмінності українського народу від інших народів східнослов'янської групи, прищеплюють повагу до етнічної історії українців, народних звичаїв і традицій, ознайомлюють із елементами традиційної обрядовості, національної кухні, національного вбрання.

У результаті вивчення дисциплін підготовлений фахівець повинен знати таке: етногенез українського народу та етнічний розвиток українців; формування української етнічної території; етнографічне районування України; антропологічні риси українців; відмінності в діалектах української мови; народний одяг українців; традиційні поселення, двір, житло українців; традиції народного харчування і страви народної кухні; найпоширеніші ремесла й художні промисли українців; сімейні звичаї та обряди українського народу; усну українську народну творчість; основні етнографічні особливості інших народів країни — росіян, поляків, євреїв, білорусів, кримських татар, що формує толерантне ставлення до всіх національностей, які проживають на теренах нашої держави.

Логічним продовженням цих дисциплін є курс «Психоментальність», у вивченні якого студенти з'ясовують специфіку поняття *психоментальність*, визначають сфери його функціонування, простежують особливості психоментальності українського етносу, прояв психоментальних рис у духовній та матеріальній культурі українців, в етногенетичних та державотворчих процесах. На заняттях формуються навички аналізу національного характеру з погляду психоментальних рис етносу.

Студенти оперують поняттям психоментальність для дослідження історико-культурних, літературних та мовних процесів, визначають основні риси етнопсихіки українців, простежують історико-регіональні особливості психіки етносу, формують критичне бачення психоментальних рис народу.

Важливим курсом для формування національної свідомості студентів є «Націологія», на заняттях з якої майбутні вчителі вивчають шляхи, джерела та історичні уроки етно-, націє-, державотворення українського народу, формують

питомі риси свідомих громадян. У результаті вивчення дисципліни майбутній фахівець оволодіває знаннями про етапи формування української держави, форми державних утворень українців, тлумачення понять «українська національна ідея», «українська нація», «етнічна ідентичність», «самосвідомість», «теорія націоналізму», сучасні теорії націоналізму, генезу українського націоналізму, передумови формування української нації, національної ідеї українців, витоки й становлення сучасної української суспільно-політичної думки, основні етапи національно-визвольної боротьби українців.

Актуальним курсом для студентів-філологів є «Етнолінгвістика» й «Лінгвокраєзнавство». На цих заняттях студенти дізнаються про історію виникнення етнолінгвістики як мовознавчої царини, опановують основні терміни й поняття етнолінгвістики як науки, розглядають роль мови у формуванні етносвідомості, знайомляться з теоретичним доробком провідних мовознавців у царині етнолінгвістики, що розвиває наукове (аналітичне) мислення студентів, виховує повагу до надбань української паремійної практики, формує навички науково-дослідної роботи з етнолінгвістичним матеріалом (фольклор, паремії).

Наступним етапом підготовки національно-свідомого студента є ґрунтовний курс «Основи християнської етики». Метою курсу є підвищення загальнокультурного рівня студентів, збагачення їх духовно-етичними знаннями, відродження й набуття ними традиційних духовно-культурних компетенцій (християнських рис характеру, релігійної свідомості, відповідної до неї розвитку емоційно-вольової та розумової сфер життя), набуття вчинкового досвіду на основі християнського віровчення, що забезпечить формування й розвиток гармонійної особистості українського громадянина-патріота на засадах християнських духовних цінностей.

В основу змісту курсу «Основи християнської етики» покладено Святе Письмо Старого та Нового Заповітів, основні положення вчення Ісуса Христа та апостолів, канонічні першоджерела та свідчення авторитетів християнської церкви, художню літературну спадщину видатних українських та світових письменників, що містить зразки досвіду християнської культури тощо.

Проблеми виховання молодого покоління в народному дусі на основі національних духовних і культурних традицій студенти розглядають на заняттях з «Етнопедагогіки». Вони вивчають досвід українського народу в царині виховання, визначають шляхи й засоби ефективного використання досягнень української народної педагогіки в системі національного виховання та осмислюють відповідність ідей народної педагогіки сучасним завданням виховання свідомого громадянина української держави.

Суголосним з «Етнопедагогікою» предметом є «Українське дитинознавство», яке розширює та поглиблює знання про дитину у світоглядному космосі українців, закладає основи традиційних знань про дитину як першооб'єкт виховання, розглядає традиційні, усталені погляди на дітей, особливості формування дитини як особистості від народження й до фізіологічного дозрівання та включення її в доросле життя.

На факультеті нещодавно був упроваджений курс «Етнографічне музеєзнавство», на заняттях якого студенти детально вивчають усі наявні в сучасному світі форми, види та напрями роботи етнографічних музеїв, принципи створення музейної експозиції, методологію підбору експозиційного матеріалу, художнє оформлення музейних експозицій. Дисципліна розкриває сутність музеєзнавства як спеціальної галузі знання, його теорію й історію становлення та розвитку.

Теоретичні знання, здобуті під час вивчення «Етнографічного музеєзнавства», стали поштовхом до створення етнографічного музею на українському мовно-літературному факультеті, де студенти мають можливість ознайомитися зі зразками народної матеріальної культури. На базі етнографічного музею студенти 4-х і 5-х курсів проходять етнографічну практику, упродовж якої вони організують роботу над експозицією; складають тематико-експозиційний план; створюють науково-допоміжні експозиційні матеріали; складають супровідні тексти та фото-матеріали.

З появою етнографічного музею більш унаочненим стало й викладання курсу «Історія українських ремесел і промислів». Метою курсу є простежити особливості еволюції промислів і ремесел в Україні, починаючи із найдавніших часів до сьогодення, сформувати теоретико-практичну базу знань про ремесла й промисли, узагальнити досвід вивчення й дослідження ремісничо-промислової діяльності, проаналізувати особливості художньо-декоративної творчості українських майстрів у контексті світових духовно-мистецьких надбань.

Важливу роль у формуванні національної свідомості студентів-філологів нашого факультету відіграє спецкурс «Український народний костюм».

Спецкурс поглиблює знання студентів про український народний одяг як один із основних складників матеріальної й духовної культури народу, що тісно пов'язаний з його історією, соціально-економічними, культурно-побутовими, географічними, кліматичними й іншими умовами; дає уявлення про одяг не тільки як засіб захисту тіла від холоду, вітру, дощу, а також про його естетичний вигляд, красу, мистецьке оздоблення.

Завдання цієї навчальної дисципліни: сформувати розуміння ролі матеріальної культури в розвитку української нації; розглянути поняття традиція, традиційна культура; традиційне в національній культурі на основі вивчення найважливіших типологічних ознак у народному одязі (за етнографічними районами); простежити розвиток української культури як вияв взаємодії природи, життєдіяльності, світосприймання, світорозуміння й самосвідомості народу; розглянути регіональну символіку кольорів як віддзеркалення відповідного типу характеру людей тієї чи іншої місцевості.

У результаті вивчення навчальної дисципліни студенти повинні знати: функції традиційного одягу українців: захисну, берегову, естетичну, етнодиференційну, соціальну, статево-вікову; класифікацію народного одягу; основні комплекси одягу етнографічних районів України; уміти: розрізняти функції традиційного народного одягу українців; класифікувати народний одяг; відрізняти основні комплекси одягу етнографічних районів України; використовувати свої знання на практиці під час викладання народознавства в школі (факультативи, гуртки).

На лекційних заняттях студенти мають змогу розглянути розвиток національного костюма від найдавніших часів, зокрема, вбрання в Україні-Русі X–XIII століття та український народний стрій XIV–XVIII століття. На занятті студенти-філологи дізнаються про функції одягу й мистецькі оздоби, визначають, яка різниця між національним і регіональним одягом. Знання про народний костюм дозволяють «зчитувати» культурний код української нації й забезпечують тісний зв'язок із культурою пращурів.

Лекція «Жіноче вбрання» присвячена детальному розгляду сорочки як одного з найдавніших видів одягу, технології її виготовлення та значення в обрядовій культурі. Заняття проводиться в інтерактивній формі із залученням експозиції Харківського літературного музею «Модний шпацір «Енеїдою»

Івана Котляревського». На занятті студенти мають змогу ознайомитись зі слайд-презентацією, виконати творчі завдання, подивитися на зразки давнього жіночого й чоловічого одягу, взяти участь у майстер-класі із вив'язування хустки та намітки старовинними способами.

У темі «Комплекс дівочого та жіночого вбрання» вивчаються види зачісок та головних уборів дівчат та заміжніх жінок, а також обрядове значення хустки. Окремим питанням розглядаються українські народні жіночі оздобы, а на заняття запрошується майстриня з виготовлення прикрас, досвід якої студенти із задоволенням переймають.

Лекція «Історія української вишивки» цікава тим, що студенти дізнаються про символіку кольорів в українській вишивці, про числові символи, символи знаків і знакових систем, види рушників залежно від призначення та їхнє обрядове застосування; що таке вибійка й інші технології декоративного оздоблення народного одягу.

На практичних заняттях вивчаються регіональні риси традиційного вбрання українців, зокрема, Центральної України, Карпат, Північної Буковини, Північної України, Слобожанщини, Підляшшя і Холмщини. Студенти готують презентації, завдяки яким детально й наочно можна ознайомитись зі зразками регіонального одягу й проаналізувати чинники, що впливають на їхні відмінності.

Сьогодні українській державі потрібна вища школа, яка б нівелювала у свідомості студентів почуття меншовартості, натомість виховувала б гордість за дідів та прадідів, які зберегли мову, звичаї й традиції і генетично заклали в нас ту внутрішню силу, що здатна відродити славу української нації. І саме цикл українознавчих дисциплін відіграє велику роль у формуванні національно свідомого громадянина й, що не менш важливо, національно свідомого вчителя, адже під час навчання студенти усвідомлюють, що особистість, яка знає культуру, звичаї і традиції минулих епох свого народу, глибше розуміє сьогодення й турбується про майбутнє своєї держави.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Виховання національно свідомого, патріотично зорієнтованого молодого покоління, створення умов для його розвитку як чинник забезпечення національних інтересів України* : Аналіт.-інформ. матеріали / О. В. Бабак, І. Д. Бех, Т. Е. Василевська, К. О. Ващенко, І. Ю. Вільчинська // Державний комітет України у справах сім'ї та молоді; Державний ін-т проблем сім'ї та молоді. — К., 2003. — 191 с.
2. *Кіндрат В.* Проблема патріотичного виховання студентів спеціальності «Фізичного виховання» / В. Кіндрат, Н. Кіндрат // Професійна підготовка фахівців фізичної культури та спорту. Фізичне виховання, спорт і культура здоров'я у сучасному суспільстві : збірник наукових праць. — 2012. — № 2 (18). — С. 59–65.
3. *Острянська Н. В.* Особливості формування національної свідомості у студентів вищих навчальних закладів / Н. В. Острянська. — Режим доступу: <http://www.oai.org.ua/index.php/browse/index/9?sortOrderId...880>.
4. *Романенко Ю. В.* Соціалізація особи: метапрограмний та психотехнологічний аспекти / Ю. В. Романенко. — К. : Вид-тво ДУІКТ, 2007. — 407 с.
5. *Чупрій Л.* Патріотичне виховання в Україні: стан і перспективи / Л. Чупрій. — Режим доступу: [http://sd.net.ua/2009/11/05/patriotichne_vikhovanja_v_ukran_ctan_perspectiv \[html\]](http://sd.net.ua/2009/11/05/patriotichne_vikhovanja_v_ukran_ctan_perspectiv [html]).

УДК 811.161.1 +82.091

Анатолій Новиков,

Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

ОБРАЗ ІВАНА МАЗЕПИ У ТВОРЧОСТІ О. ПУШКІНА Й І. КАРПЕНКА-КАРОГО: КОМПАРАТИВНИЙ АСПЕКТ

У статті представлено порівняльний аналіз драми І. Карпенка-Карого «Мазепа» та поем О. Пушкіна «Полтава» і К. Рилєєва «Войнаровський». Обґрунтовується, що за сюжетом пушкінської «Полтави» український драматург написав новий оригінальний твір, у якому створив два образи центрального героя (образ Мазепа-людини й образ Мазепа-політика), які певною мірою протиставлені один одному.

Ключові слова: *Мазепа, І. Карпенко-Карий, О. Пушкін, К. Рилєєв, поема «Полтава», поема «Войнаровський», ідеали свободи.*

В статье представлен сопоставительный анализ драмы И. Карпенка-Карого «Мазепа» и поэм А. Пушкина «Полтава» и К. Рылеева «Войнаровский». Обосновывается, что на основе сюжета пушкинской «Полтавы» украинский драматург написал новое оригинальное произведение, в котором создал два образа центрального героя (образ Мазепа-человека и образ Мазепа-политика), которые определённым образом противопоставляются друг другу.

Ключевые слова: *Мазепа, И. Карпенко-Карый, А. Пушкин, К. Рылеев, поэма «Полтава», поэма «Войнаровский», идеалы свободы.*

The article deals with the comparative analysis of drama I. Karpenko-Kary «Mazepa» with the poems by O. Pushkin «Poltava» and K. Ryleev «Wojnarowskiy». It is argued that using the plot of Pushkin's «Poltava», Ukrainian playwright wrote a new original work, which has created two images of the Central character (the image of Mazepa-man and the image of Mazepa-policy), which to some extent opposed to each other.

Key words: *Mazepa, I. Karpenko-Karyj, A. Pushkin, K. Ryleev, poet «Poltava», poet «Wojnarowskiy», the freedom's ideals.*

Наприкінці XIX століття, коли український професійний театр, попри постійні обмеження й утиски національної культури з боку російського самодержавства, став набирати все більше обертів, виникла нагальна потреба в поповненні його репертуару. У розпорядженні тогочасної української сцени було, по суті, усього кілька високохудожніх п'єс. Серед них — «Наталка Полтавка», «Москаль-чарівник», «Назар Стодоля», «Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Запорожець за Дунаєм» та ще кілька творів сучасних авторів (здебільшого Кропивницького й Старицького). Неймовірно труднощі на шляху до цієї мети полягали насамперед у тому, що українські митці не могли скористатися творами зарубіжної чи навіть російської класичної драматургії (наприклад, Шекспіра, Мольєра, Бомарше, Грибоєдова, Пушкіна, Гоголя), оскільки ставити їх українською мовою було заборонено. Відтак молодий український театр мав самотужки долати проблеми, які європейські театри вирішували протягом кількох століть спільними зусиллями.

Цілком закономірно, що в умовах гострого репертуарного голоду національні письменники вбачають своє покликання у створенні відповідних драматургічних

творів на матеріалі української дійсності. За перо беруться насамперед провідні діячі українського професійного театру, видатні драматурги М. Кропивницький, М. Старицький, І. Карпенко-Карий, які не тільки активно створюють оригінальні п'єси, а й пристосовують для потреб національної сцени твори інших письменників. Формально це не підлягало забороні й давало можливість хоч якось зарадити тому складному становищу, у якому опинилась українська культура. Як слушно зауважує П. Хропко, створені в інсценізаціях Кропивницького та інших авторів *«яскраві повнокровні характери ставали естетичною нормою і для оригінальних п'єс...»* [9: 53].

Однією з найцікавіших у цьому контексті бачиться історична драма-переробка І. Карпенка-Карого «Мазепа» (1896), створена за сюжетом поеми О. Пушкіна «Полтава». Прикметно, що своє авторство драматург з невідомих причин сховав за псевдонімом Тугай. Відтак належність цього твору Карпенку-Карому достеменно вдалося встановити лише в 90-х роках минулого століття завдяки зусиллям тодішнього директора заповідника-музею «Хутір Надія» Миколи Хомандюка [4: 667].

Постать ексцентричного українського гетьмана постійно приваблювала майстрів художнього слова, оскільки все його життя було наповнене неймовірними пригодами. Притому не тільки в молоді роки, а й у похилому віці. Чого вартий хоча б останній кульбіт, націлений на розрив з Петром I, чи любовний роман зі своєю хрещеницею. Усе це було гарним матеріалом для романтичних творів, і письменники активно його використовували. До образу Мазеви свого часу зверталися Дж. Байрон, К. Рилєєв, О. Пушкін, Т. Булгарин, К. Мирослав-Винников, Б. Лепкий та багато інших українських і європейських митців.

Фабула п'єси Карпенка-Карого «Мазепа» багато в чому збігається із сюжетом пушкінської «Полтави». Дійові особи в обох творах теж практично одні й ті самі (у Карпенка-Карого більш деталізовані). І це не дивно, оскільки фігурують у них здебільшого історичні постаті. Проте акценти в драмі українського письменника розставлені дещо по-іншому.

Російський поет змальовує Мазепу виключно чорними барвами. Він не утруднює себе пошуками серйозних мотивів, якими міг керуватися його герой, коли приймав рішення перейти на бік Карла XII. І це попри те, що в інших своїх історичних творах Пушкін завжди намагався максимально спиратися на документалістику. Згадаймо лише, з якою скрупульозністю він вивчав історію повстання під проводом Омеляна Пугачова під час роботи над «Капітанською дочкою». Зовсім інших поглядів дотримується Пушкін, коли йдеться про долю не титульної російської нації, а народів, що з певних причин теж опинилися в складі Російської імперії. У подібних питаннях автор «К Чаадаєву», «Во голубине сибирських руд» та багатьох інших волелюбних творів незмінно був прибічником політики царського уряду. Переконаливою ілюстрацією до цього є поезія «Клеветникам России», у якій поет з максимальною відвертістю захищає від обуреної європейської преси «національну політику» Миколи I, націлену на придушення польського повстання 1830–1831 рр.

Як ніхто інший, імперську сутність Пушкіна розумів Тарас Шевченко. *«Сидячи в гостях у Шевченка, — зазначає сучасник Кобзаря художник Мікешин, — я довідався з мови його, що він не любить нашого поета Пушкіна і не тому, що він вважав його поганим поетом, а просто тому, що він автор поеми «Полтава»: Шевченко дивився на Кочубея не інакше, як на донощика, а Пушкін бачив у ньому вірного сподвижника Петра...»* [1: 316].

Убивчу характеристику автору «Полтави» дав у своїх «Щоденниках» Олесь Гончар, який назвав його «царським холопом, лакеєм», що «свідомо оббрехав Мазепу». Хоча «передова Росія й тоді побачила цю фальш, помітила поразку співця «єдиной, неделимой». «Полтаву» назвали тією битвою, яку Пушкін програв. Навіть друзі говорили йому в вічі, що він проміняв ідеали свободи на царське «благоволение» [1: 410].

У зв'язку із цим не можна не згадати іншого російського поета (до речі, добро знайомого Пушкіна), що жив у ту ж саму епоху і для якого гідність шляхетної людини й ідеали свободи не були однією лише творчою забавою. Йдеться, звичайно ж, про Кіндрата Рилєєва, який свої переконання разом з друзями-декабристами відстоював зі зброєю в руках на Сенатській площі, а коли декабристський рух закінчився поразкою, з гордо піднятою головою зійшов на царський ешафот.

Цілком закономірно, що пушкінська «Полтава» розглядалася й сучасниками, і наступними поколіннями як своєрідна відповідь на поему Рилєєва «Войнаровский» (1823–1824), у якій Мазепа зображується позитивним персонажем, людиною, що прагне відновити українську державність. Виклик українського гетьмана Петру I бачиться поету-декабристу як боротьба «свободы с самовластьем» [8: 204].

Ореолом романтичності і свободолюбства овіяний так само й образ головного героя поеми — сподвижника і небожа Мазепа Андрія Войнаровського. Для останнього, як і для автора твору, ідеали свободи, честі, служіння Вітчизні є пріоритетними. Відстоюючи свої ідеали, він готовий був пожертвувати і власним життям, і вбити будь-кого, хто на них посягне. Хоч самого гетьмана: «Его сразил бы первым я, Когда б он стал врагом свободы», — говорить Войнаровский [8: 210].

Пушкін, зауважує Олесь Гончар, «свідомо хотів принизити чесного Рилєєва з його благородним «Войнаровским»». І далі із сумом додає: «Трагічна постать. Адже він усе розумів — розумів, що не Мазепа, а сам він, друг декабристів, зраджує Україну. Де поділась волелюбна молодість!» [1: 410].

Пушкін, на відміну від своїх друзів-декабристів, дивиться на події в Україні початку XVIII ст. крізь призму імперських амбіцій тодішнього самодержця Петра I. А тому про його незаангажованість при зображенні Мазепа не варто навіть говорити. Для автора «Полтави» український гетьман — заурядна, злопам'ятна людина, справжнісінький юда, що керується не інтересами свого народу, а виключно жагою помсти за особисту образу. Про істинні мотиви, що лежать в основі його дій, він сам же й розповідає своєму сподвижнику, генеральному писарю Пилипу Орлику:

Давно горю
 Стесненной злобой. Под Азовом
 Однажды я с царем суровым
 Во ставке ночью пировал:
 Полны вином кипели чаши,
 Кипели с ними речи наши,
 Я слово смелое сказал.
 Смутились гости молодые...
 Царь вспыхнул, чашу уронил
 И за усы мои седые
 Меня с угрозой ухватил.
 Тогда смирясь в бессильном гневе,
 Отмстит себе я клятву дал;
 Носил ее — как мать во чреве
 Младенца носит. Срок настал [7: 564].

Як тут не згадати про лист Олександра Меншикова до Петра I, у якому царський фаворит, довідавшись про перехід Мазепи на бік шведів, зауважив: *«Понеже когда он сее учинил, то не для одной своей особы, но и всей ради Украины»* [6: 864–865]. На цьому тлі вже й зовсім не здається дивним, що *«багато безсторонніх чужинських сучасників не то, що не осудили, а й висловились про нього як про великого державного мужа та українського патріота»* [3]. Усе це є свідченням того, що в пушкінського Мазепи мало чого спільного з відповідною історичною постаттю.

Децо інші підходи при зображенні Мазепи в українського драматурга. І. Карпенко-Карий намагається змалювати опального гетьмана з максимальною об'єктивністю (принаймні з його погляду), а вірніше таким, яким він йому бачився наприкінці XIX ст. — після майже двохсотлітньої церковної анафемі й офіційної російської пропаганди, скерованої на дискредитацію «відступника». Не можна скидати з рахунків і те, що навіть у зрілому віці письменник навряд чи до кінця вивільнився з полону авторитету автора «Полтави», волелюбною поезією якого він, як і більшість тодішньої української прогресивної молоді, захоплювався в юні роки. Саме тому Карпенко-Карий, можливо, сам того до кінця не усвідомлюючи, створює, по суті, два певною мірою антагоністичні образи свого центрального героя — образ Мазепи-людини і образ Мазепи-політика, очільника держави. Якщо першого він безкомпромісно засуджує за його «негідні» вчинки, то про другого це навряд чи можна сказати так однозначно.

Ідучи за Пушкінім, першу картину своєї драми (усього шість) автор називає «Лукавий гетьман», натякаючи, очевидно, на неприпустимість його любовних стосунків зі своєю хрещеницею, оскільки за християнськими постулатами це є великим гріхом. Але те, чого не можна простим смертним, можуть дозволити собі можновладці. *«Гетьманові можна...»* [5: 432], — переконана, зокрема, Оксана — одна із прислужниць у маєтку Кочубея. Не бачить перешкод на шляху до свого одруження і сам гетьман, оскільки впевнений, що владика не посміє йому відмовити — *«благословить»* (*«звичаї не закони»*) [5: 440].

Таких самовпевнених господарів життя митець раніше вже зображував у п'єсах. Серед них, наприклад, волосний старшина Михайло Михайлович («Бурлака») і глитай Василь Цокуль («Наймичка»), які любовні стосунки з пасіями намагаються вирішувати з позиції власного (високого) становища. Децо інша ситуація в драмі «Мазепа». Попри відвертий мезальянс і порушення християнських канонів, головний персонаж користується взаємністю у своїй обраниці. Спротив всевладний гетьман зустрічає там, звідки, ймовірно, не очікував — від Маріїних батьків. Це призводить до низки подальших фатальних подій, які кардинально змінюють і життя самого Мазепи, і долю України.

І все ж, намагаючись бути максимально об'єктивним, не забуває драматург наголошувати й на позитивних рисах, які притаманні Мазепі-політику. Йдеться про його опікування освітою: *«Знаєш, куме, — говорить Мазепа, звертаючись до Кочубея, — у нас щось мало вчених, дуже мало, а треба б, щоб старшина своїх синів учила в Києві»* [5: 436]. Щоправда, на всякий випадок спритний гетьман тут же поспішає засвідчити свою лояльність перед сюзереном, додавши: *«Я вчусь од нашого царя Петра. Ви знаєте, як він учених любить?!»* [5: 436], хоча водночас за спиною останнього домовляється зі шведським і польським королями про умови розриву державних пут з Московією. Утім, ця візантійщина навряд чи серйозно підриває авторитет очільника України. Такі речі були звичайною справою в тогочасній європейській політиці. Тим більше, що спрямовані вони були на досягнення святої мети — визволення Вітчизни. Те ж саме можна сказати і про Мазепині інтриги, націлені

на знешкодження царевого прибічника полковника Семена Палія (це йому, що правда, згодом коштувало втрати прихильності значної частини народних мас).

Усі ці не зовсім праведні вчинки (і відносини з хрещеницею, і страта її батька Василя Кочубея разом з Іскрою, і багато чого подібного) поступово створюють критичну масу негативізму, що, зрештою, й обумовлює поразку гетьмана в протиборстві з російським царем: *«святу справу можна робити тільки бездоганно чистими руками й з чистою — до святості — душею, злом не можна досягти добра»* [4: 668].

Головне, чим відрізняється центральний герой драми Карпенка-Карого від пушкінського Мазепи, — це те, що на розрив з Петром I він пішов не через особисті мотиви, а заради України. У цьому він зізнається своїй коханій Марії: *«Задумав я освободить Україну. Султан турецький, кримський хан і шведи з Карлом Королем допоможуть нам <...> Тепер настав жаданий час, і треба сміло поборотись»* [5: 450]. Не втрачає надії на здійснення своєї великої місії Мазепа навіть тоді, коли його союзники-шведи зазнають нищівної поразки під Полтавою. *«З безчестям ми тікаєм і з славою повернемося сюди!»* [5: 468] — говорить він у фіналі своєму сподвижнику Пилипу Орлику.

Цей героїчний вчинок персонажа Карпенка-Карого є, поза сумнівом, його найбільшою заслугою перед українським народом. Він затьмарює всі негативні епізоди в його житті, максимально наближує до реального, історичного Івана Мазепи.

Досить суперечлива в драмі Карпенка-Карого й постать іншого провідного героя — Василя Кочубея. На перший погляд, це добропорядна людина, що сумлінно виконує свої службові обов'язки. Авторитет генерального судді незаперечний і серед значної частини козацької старшини, і в середовищі простого люду (згадаймо, з яким піететом відгукується про нього сторож). Усе це підсилюється його образом страждальця (і сама страта, а особливо катування напередодні смертної кари). Але разом із тим з усього виходить, що, будучи в курсі таємних справ Мазепи, написати донос на нього Кочубей зважується не відразу, а лише після того, як дізнається про те, що той таємно вивіз його доньку до свого палацу в Батурині. А якщо точніше, цей задум у нього виникає під час обговорення зі своїми співниками Іскрою і Незбінком плану помсти підступному гетьманові.

Закоханий у Марію Василь Незбінко пропонує, зокрема, пробратися в батуринський палац і вбити Мазепу або збунтувати проти нього Полтавщину й Запоріжжя. Однак Іскра відхиляє обидва проєкти як нереалістичні. У розмову вступає Кочубей. *«У голові моїй, — говорить він, — в одну хвилину родиться тьма замірів... Прудкі, як блискавка, страшні, як грім небесний. Вони мені пораду шепчуть і бурю в серці підняли таку могучу, що все вона зламать готова без жалю...»*. І раптом рішення знаходиться. *«Слухайте сюда, панове, — провадить далі генеральний суддя, — Гетьман задумав зрадити Цареві і все уже готово в нього: він передасться Карлу Королю, коли війна почнеться, я маю певні докази цього і зараз же Великому Цареві я напишу усе»* [5: 446 — 447].

Отже, на відміну від «зрадника» Мазепи, Кочубей Карпенка-Карого у своїх діях керується не вищими державницькими інтересами (тут навіть не так важливо — українськими чи російськими), а примітивним почуттям особистої помсти. Своїм начебто добропорядним вчинком (продиктованим знову ж таки корисним інтересом) він творить зло — допомагає Петру I й надалі залишати Україну у васальній залежності від Росії.

У створенні художнього конфлікту Карпенко-Карий загалом теж іде за Пушкіним, однак акценти розставляє, як уже йшлося, по-іншому, додаючи до своєї п'єси подробиці (здебільшого діалоги), характерні для цього роду літератури.

Іншими словами, фабулу пушкінської поеми «Полтава» український драматург значною мірою наповнив новим змістом, створивши в такий спосіб, по суті, новий оригінальний твір.

Не все так однозначно було і в реальному житті. Насправді Мотря Кочубей (це її справжнє ім'я) сама втекла з батьківського дому до закоханого в неї Мазепи. Проте останній поступив по-лицарськи. Усвідомлюючи, що цим своїм вчинком дівчина дасть привід недоброзичливцям звинуватити його в розбещенні похресниці, а відтак назавжди закрити дорогу до шлюбу з нею, він з почесним ескортом відправив кохану додому. Після цього стосунки в гетьмана з Кочубеєм начебто відновилися, принаймні зовні. *«Але злість на нього не полишала батьків. Сам Кочубей був слабкою і нерішучою людиною. Зате його дружина, енергійна й пихата жінка, постійно підбурювала свого чоловіка проти Мазепи. Врешті-решт, довідавшись про таємні переговори із Станіславом і Карлом XII, Кочубей вирішив повалити гетьмана»* [2: 144–145].

Драма І. Карпенка-Карого «Мазепа», попри свою сюжетну спорідненість з пушкінською поемою «Полтава», і за своєю ідейною спрямованістю, і за високими художніми якостями є, поза сумнівом, оригінальним твором, який наприкінці ХІХ — початку ХХ ст., окрім своєї основної естетичної функції, знайомив українців з однією із найяскравіших сторінок вітчизняної історії, сприяючи в такий спосіб пробудженню їхньої національної самосвідомості. На тлі тотальної русифікації українського суспільного життя, в умовах відсутності українських навчальних закладів та україномовних видань, усе це мало важливе значення для подальшої долі українців. Багато в чому актуальною залишається п'єса і в наші дні.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гончар О. Т. Щоденники : у 3-х т. / О. Т. Гончар. — Т. 3 (1984–1995). — 2-е вид. випр. і доп. — К. : Веселка, 2008. — 646 с.
2. Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Б. Д. Крупницький. — К. : Україна, 2003. — 240 с.
3. Мацьків Т. Гетьман Іван Мазепа в західноєвропейських джерелах 1687–1709 [Електронний ресурс] / Теодор Мацьків. — Режим доступу : <http://litopys.org.ua/coss4/mazk.htm>.
4. Мороз Л. З. Іван Тобілевич (І. Карпенко-Карий) / Лариса Захарівна Мороз // Історія української літератури ХІХ століття : у 2 кн. Кн. 2 : підручник / за ред. акад. М. Г. Жулинського. — К. : Либідь, 2006. — 712 с.
5. Невідомий Іван Тобілевич (Карпенко-Карий) : листи, п'єси / упоряд. і вступ. ст. С. Бронза. — Вид. 2-е, перероб. та доп. — Кіровоград : Імекс-ЛТД, 2012. — 576 с.
6. Письма и бумаги Императора Петра Великого. — СПб. — М., 1887–1956. — Т. VIII. — Ч. 2. — С. 864–865.
7. Пушкин А. С. Избранные сочинения в двух томах / А. С. Пушкин. — М. : Худ. лит., 1978. — Т. 1. — 752 с.
8. Рылеев К. Ф. Избранное / Кондратий Федорович Рылеев. — М. : Сов. Россия, 1977. — 272 с.
9. Хропко П. П. Розвиток українського театру і драматургії в 70–90 роках ХІХ століття / П. П. Хропко // Українська мова і література в школі. — 1978. — № 10. — С. 52–60.

УДК 811.161.2'42

Андрій Панченко, Український центр оцінювання якості освіти

КОМУНІКАТИВНІ Й СЕМАТИЧНІ КОНСТИТУЕНТИ ПРОПОВІДНИЦЬКОГО ПІДСТИЛЮ КОНФЕСІЙНОГО СТИЛЮ

У статті схарактеризовано комунікативні (мовленнєва ситуація, комунікативна мета, стосунки автора з реципієнтом, форма, вид і підготовленість мовлення) та семантичні (тематика проповіді, богонатхненність, співіснування в тексті божественного й людського світів, властивість спасіння) ознаки як конституенти проповідницького підстилю в системі підстилів конфесійного стилю української мови.

Ключові слова: сакральна мова, конфесійний стиль, проповідницький (гомілетичний) підстиль, проповідь, ознака, персвазія.

В статті охарактеризовані коммуникативные (речевая ситуация, коммуникативная цель, отношения автора с реципиентом, форма, вид и подготовленность речи) и семантические (тематика проповеди, боговдохновенность, сосуществование в тексте божественного и человеческого миров, свойство спасения) признаки как конституенты проповеднического подстиля в системе подстилей конфессионального стиля украинского языка.

Ключевые слова: сакральный язык, конфессиональный стиль, проповеднический (гомилетический) подстиль, проповедь, персуазия.

The article examines the communicative (speech situation, communicative purpose, relationship of author and recipient, shape, and prepared speech) and semantic (subject matter, divine inspiration, coexistence of divine and human worlds, feature of salvation) characteristics as a constitutional features of homiletical substyle in the system of confessional style' substyles in Ukrainian.

Keywords: sacral speech, confessional style, homiletical substyle, sermon, persuasion.

Однією зі сфер побутування мови є сакральна. Мова, що її використовують із метою задоволення релігійних потреб, поступово набуває певних характерних рис, із якими мовці починають пов'язувати здатність недосконалої людської (природної) мови бути кодом для ословлення вишніх, таємничих, метафізичних ідей і уявлень, тобто бути сакральним кодом. Таку **сакральну** мову, призначену для релігійних ситуацій, небуденну, протиставляють **профанній** мові, тобто простій і буденній [67: 93].

Сакральною мовою викладають «надприродні події, для яких немає очевидних паралелей, вона відображає досвід, для опису якого звичайна мова просто не придатна» [66: 23]. Наголошуючи на специфіці використання мови для спілкування з Богом, В. Німчук стверджує, що «з часом, віками шляхом архаїзації структури або окремих її елементів з'являються характерні риси сакральних мов, зокрема небуденність певних звукових і граматичних форм, зворотів, фразеологізмів, лексем, наголосів» [32: 12–13].

Відповідно до логіки диференціації мови на функціональні стилі, різновид літературної мови, що використовується в релігійній сфері й має певні внутрішньомовні специфічні особливості й властивості, зумовлені цією сферою, має кваліфікуватися як окремих стиль. На сьогодні більшість науковців схильна до

виділення цього окремого функціонального стилю, називаючи його то «конфесійним», то «релігійним», то «сакральним». Серед цих номінацій найбільш усталеним є термін «*конфесійний стиль*» (від лат. *confessio* — визнання, сповідання), яким позначають стильовий різновид української мови, що обслуговує релігійні потреби суспільства [48: 273].

У межах конфесійного стилю лінгвостилісти виділяють різну кількість підстилів, але переважно ці класифікації відрізняються лише докладністю й ґрунтовністю членування. О. Мирончук, проаналізувавши кілька класифікацій підстилів конфесійного стилю, пропонує таке розгалуження:

- 1) підстиль Священного Писання, або біблійний;
- 2) літургійний, або богослужбовий;
- 3) патрологічний, або святоотцівський;
- 4) агіографічний, або житійний;
- 5) проповідницький, або ораторський;
- 6) науково-богословський;
- 7) церковно-правовий;
- 8) публіцистичний;
- 9) канцелярський;
- 10) катехизичний, або навчально-релігійний;
- 11) паломницький;
- 12) полемічний;
- 13) художньо-релігійний;
- 14) епістолярний;
- 15) зовнішньо-церковний, або міжрелігійний;
- 16) уснорозмовний [29: 152].

Одним із підстилів конфесійного стилю, якому, як засвідчує аналіз лінгвістичних джерел, приділено чи не найменше дослідницької уваги, є *гомілетичний*, або проповідницький (ораторський) (у вищезгаданій класифікації) *підстиль*. Серед небагатьох сучасних вітчизняних науковців, хто торкався цієї проблеми, — Н. Бабич [5], М. Ділай [13], О. Зелінська [15], С. Кот [19], Н. Кравченко [20], З. Куньч [23], І. Павлова [35], В. Політило [38]. У сучасній зарубіжній лінгвістиці можна відзначити праці таких науковців, як Р. Аллен [50], Р. Еслінґер [53], Д. Здунькевіч [68], І. Крилова [21], Л. Куц [56], Г. Лещ [57], Н. Мечковська [28], Р. Морзе [59], Й. Мьодек [58], Е. Найда [60], Р. Осборн [61], У. Поль-Паталонґ та Ф. Мушинські [64], О. Прохватилова [40], М. Расторгуєва [41], Д. Сміт [65], П. Хіменез [54], Дж. Чилдерз [52] та ін. Ідіостилю окремих гомілетів присвячено дисертацію О. Петришиної [37], монографію Г. Нуцковської [34] та статті С. Богдан [9].

Поряд із указаними працями особливого поцінування варті також підручники й посібники з гомілетики, видані в Україні та за її межами (у діаспорі) в різні часи представниками різних конфесій, адже саме ці дидактичні джерела певним чином заповнюють лакуни наукового опису проповідницького підстилю. Серед таких підручників і посібників варто назвати праці Й. Галятовського [10], Я. Амфітеатрова [4], О. Бачинського [8], А. Югана [55], Я. Левицького [24], І. Кубрина [22], І. Барчука [7], С. Мудрого [30; 31], С. Ярмуся [49], Р. Кияка [17], М. Александренка [2], Н. Стаффорда [45], І. Швеця [11; 12], В. Кліпперта [18].

Аналітичний огляд названих праць переконує в тому, що на сьогодні україністика потребує комплексного аналізу масиву гомілетичних текстів і діахронічного

дослідження вітчизняної проповіді, особливо в межах нової української мови — з другої половини XIX століття до сьогодення.

Проповідницький підстиль має кілька важливих ознак, серед яких можна виділити *комунікативні* та *семантичні*. Серед комунікативних варто звернути увагу на мовленнєву ситуацію, комунікативну мету, стосунки автора з реципієнтом, форму, вид і підготовленість мовлення.

Метою поданої статті є характеристика й опис комунікативних (мовленнєва ситуація, комунікативна мета, стосунки автора з реципієнтом, форма, вид і підготовленість мовлення) та семантичних (тематика проповіді, богонатхненність, співіснування в тексті божественного й людського світів, властивість спасіння) ознак як конститuentів проповідницького підстилю в системі підстилів конфесійного стилю української мови.

Тексти проповідницького підстилю є *зверненням духовної особи* (священника, єпископа, пастора, проповідника тощо) до вірян під час богослужіння (в окремих випадках — поза ним) і позиціонуються як причастя словом (в окремих конфесіях поряд із Євхаристією — причастям тілом і кров'ю Господніми). Ще в єврейській синагозі зібрання людей на літургійному жертвоприношенні було нагодою для повчань [30: 55]. У православних і католицьких храмах проповідь виголошують після читання Євангелія (упродовж XIX ст. — наприкінці літургії [3: 90]), а в більшості протестантських вона є осердям усього богослужіння, метою якого і є саме «слухання Божого слова» [6: 69]. Важливою ознакою такої мовленнєвої ситуації З. Куньч називає пояснення в гомілетичному тексті правд віри та повчання [23: 437]. Термін «проповідь» є калькою грецького «κ'ηρυγμα», що буквально означало «оголошення (через оповісника) наказу, оголошену нагороду чи ціну за що-небудь» і лише в старозавітних текстах почало вживатися в значенні «проповідь, повчання». Мовленнєва ситуація диктує використання засобів комунікативного впливу на реципієнта, як лінгвальних, так і паралінгвальних: фонаційних (інтонація, наголос, тон, темп), візуальних (освітлення й оздоблення храму, одяг проповідника), мімічних, пантомімічних тощо [43]. Отже, варто погодитися з О. Петришиною [36: 199] в тому, що саме мовленнєва ситуація втілення гомілетичного підстилю мови виокремлює його з-поміж інших різновидів конфесійного стилю.

Конфесійний стиль аналізуємо, виходячи з уявлень про *бінарну природу релігійної мови*. Науковці чітко розводять так звані «первинну» й «вторинну» релігійну мову [66: 23–25]. Тексти Святого Письма можуть бути схарактеризовані як «первинна релігійна мова», яка значно відрізняється від звичайної: нею викладаються надприродні події, для яких немає очевидних паралелей, вона відбиває певний досвід, для опису якого буденна мова не придатна. Похідна, або вторинна, релігійна мова істотно відрізняється від первинної. Вона прагне бути пояснювальною, екзегетичною, проповідницькою. Метою вторинної релігійної мови є логічний, раціональний і систематичний виклад істини. За влучним зауваженням Н. Мечковської [28: 205], слово релігійного наставника — це текст «з приводу» Слова Бога, це «текст про текст», бо поява кожної гомілії зумовлена Святим Письмом [25]. Дуже часто вторинна релігійна мова намагається тлумачити первинну, замінюючи символічні вислови буквальними, тож гомілета можна назвати «перекладачем Божого слова з минулого для теперішнього» [63: 73]. Виходячи з цих положень, гомілетика цілком репрезентує вторинну релігійну мову. У цьому полягає найістотніша відмінність проповідницького підстилю від інших, що конституюють конфесійну мову як своєрідну.

Дослідники наголошують на тому, що автори проповідницьких творів *пояснюють* правди віри [23: 437], *доносять* найсуттєвіше із цих правд у доступній і неповторній формі [36: 202], *формують* і *закріплюють* християнське уявлення про людину, *дають практичне знання* того, яким чином реалізувати істини віровчення в житті [14: 31, 32], одним словом, евангелізують слухача або читача. Ось як визначає проповідництво автор кількох посібників із гомілетики С. Мудрий: «Це святе змагання за узгіднення людської волі з волею Творця, щоб довести людину до її остаточної мети, того найбільшого добра і щастя, яким є Бог» [30: 2], а І. Барчук наголошує, що «слова проповідника мають проймати серця людей, а не гладити їх. Бо Спаситель хоче, щоб ми були сіллю, а не цукром» [7: 32]. Проаналізувавши визначення мети мовлення проповідника, І. Рудик дійшла висновку, що тексти цього підстилю повідомляють присутні положення віровчення, містять етичні вимоги, пропагують релігійну ідеологію та спонукають до відповідної поведінки й упливають не стільки на розум, скільки на емоції, підсвідомість, інстинкти [44: 27–28].

Важливим досягненням наукових студій останніх років є розуміння переконування як однієї з основних функцій церковного красномовства. Узагальнивши дослідження з теорії комунікації, О. Матушек [27: 173] та О. Зелінська [15: 28] ознакою проповіді називають *персвазійність* (переконувальний вплив, скерований і на розум, і на почуття, і на волю слухача й читача). Посутньою у зв'язку з таким поглядом є думка американських дослідників про те, що, наприклад, у православних церквах проповідь виконує не стільки функцію інтерпретації біблійної доктрини, скільки функцію ікони, вираженої словесними засобами та призначеної для слухового сприйняття [52: 21].

Комунікативна мета змінюється в процесі формування проповідницького підстилю: проповідники свого часу і збурювали натовпи, і притлумлювали конфлікти, і збирали хрестові походи [47: 133]. У XIX ст. проповідництво розглядали як важливий засіб політичного впливу й формування громадської думки. Поступово, у процесі секуляризації, ця мета послаблювалася.

Мова текстів конфесійного стилю має ознаки сакральної (на противагу до профанної). Спочатку в польській, а віднедавна й в українській лінгвістиці комунікативний акт проповіді розглядають як *взаємодію мовця та слухача*, які свідомі присутності Сакруму, теологічного начала [36: 197, 198]: Сакрум виступає контекстом комунікативної ситуації, інтерпретація сакрального лежить в основі повідомлення, визнання Сакруму забезпечує контакт автора й реципієнта, реалізуючись у мовних формулах і символах, Сакрум убирає в себе поняття коду. За влучним висловом французького проповідника XVII ст. Жака-Беніня Боссюе, при вівтарі священник говорить із Богом про людей, а на амвоні — з людьми про Бога [63: 300]. Отже, якщо в біблійному підстилі божественне начало уявляють мовцем, у молитовному — реципієнтом, то в гомілетичному воно присутнє в переконанні комунікантів.

Адресантом гомілетичного тексту є особа, яка наділена правом виголошення проповідей, звернень, вітальних слів (священник, пастор, проповідник) чи написання послань, пастирських листів тощо (єпископ, архієпископ, митрополит, патріарх тощо). У багатьох конфесіях право чи обов'язок писати й виголошувати такі тексти спеціально інституалізується (як-от у православ'ї: Лазар Баранович запровадив у середині XVII ст. посаду проповідника при Чернігівській єпископській кафедрі [27: 173], у Греції й досі є спеціальні священники-єрокирики, а в Болгарії — єпархіяльні проповідники, обов'язком яких є винятково

виголошення проповідей [1: 72]). За визначенням С. Мудрого, «проповідник — це людина Божа, якій священство надає й авторитету, й образу Божественного вчителя, що казав: «Хто слухає вас, мене слухає» (Лк. 10:16)» [31: 39]. Важливо наголосити, що це завжди чоловік (хоча не можна оминати увагою постаті Матері Терези й подібних визначних місіонерок і не згадати появу жінок-священиків і навіть єпископів в окремих протестантських церквах). Автор (проповідник, каз-нодія*) апріорі виступає авторитетом для слухачів. Як зазначає О. Прохватилова, «проповідник сприймається віруючими як духовний отець, духовний наставник, учитель і займає в ієрархії стосунків «мовець — слухач» більш високе місце. Безумовно, визначаючи характер ієрархії суб'єкта мовлення і адресата в проповіді, не варто говорити про пряму субординативність («начальник — підлеглий»), однак цілком очевидно, що мовець відчуває себе і сприймається слухачами як особа, яка має Авторитет» [40: 148]. Успішний гомілет має поєднувати ролі педагога (дидактичну — давати християнські знання й виховну — давати уроки християнської моралі), психолога (зважати на емоції й почуття), логіка (обґрунтовувати, пропагувати, доводити) [33: 22]; дотримуватися такту й обережності, не переступати межі доброго тону, не допускати різкості й надзвичайного докору. У більшості дидактичних джерел із гомілетики підкреслено, що проповідникові надзвичайно важливо знати свою паству, наголошено на народності церковного красномовства, що є присутнім моментом для дослідження процесу формування проповідництва на живомовній основі. Так, автор підручника гомілетики Р. Кияк називає такі прикмети проповідника: святість життя, глибока віра; дух молитви, безмежна любов до ближнього, зразкове життя, покора, терпеливість, відвага, всебічна освіченість [17: 13–20].

Адресатом гомілетичного тексту є парафіяни — учасники богослужіння (наприклад, недільної літургії, вінчання, хрещення, похорону тощо), слухачі, присутні на певній події за участю духовної особи (наприклад, урочистого відкриття якогось закладу, у час якого буде виголошено вітальне слово), телеглядачі, радіослухачі, користувачі Інтернету, які слухають теле-, радіо проповідь або читають текст послання, і т. ін. Як бачимо, реципієнти дуже різняться за віком, рівнем освіченості, ставленням до релігії тощо. За словами Р. Кияка, «в одному гурті слухають і дуже побожні люди, і великі грішники, і “літеплі”» [17: 22]. Дослідники виокремлюють типи слухачів церковного слова: раціоналісти-спостерігачі, подвижники, добротворці, обрядові і забобонні, містики, юродиві, а давні богослови навіть розпрацьовували гомілетичну казуїстику — учення про видозміну змісту проповіді за так званим *status* (стать, вік, характер, здібності — загалом нараховували 30 *status*). Такі відмінності накладають відбиток і на мову проповіді: на переконання З. Куньч, мова проповіді має бути доступною, але водночас емоційно насиченою, експресивною [23: 437]. Хоч як парадоксально це звучить, гомілет передусім має звертатися до найменш переконаних, найменш уцерковлених, найслабших у вірі людей, до тих, хто, за словами А. Жаловаги, «не знає Слова Божого, не хоче чи не може його почути, не твердий у вірі» [14: 105]. Цікавою ілюстрацією такої настанови є американський фразеологізм «*be preaching to the church choir*» — «проповідувати церковному хору», що означає «переконувати в чомусь своїх однодумців, і так переконаних» [62: 121].

Гомілетичні тексти можуть мати як **усну** (проповідь, вітальне слово, звернення тощо), так і **писемну** (послання, пастирський лист, допис пастора в блозі чи

* Термін Йоаникія Галятовського.

соціальної мережі тощо) форму. Проповідництво початково розуміли власне як акт промовляння перед вірянами. «Із припиненням проповідником свого усного мовлення припиняється і проповідь, — стверджують дослідники. — Записаного ж проповідницького слова, як уже літературного твору, назва «Проповідь» стосується лише в сенсі синонімічному, та й протиставлення «усний — писемний» не є універсальним, оскільки проповіді, послання й подібні жанри гомілетичного підстилю часто фіксуються на письмі для усного відтворення та сприйняття на слух (англомовна лінгвістика використовує для позначення цього явища гру слів «oral — aural» [39: 293]). Тож, за спостереженнями О. Матушек, реципієнт друкованого гомілетичного тексту віртуальний, а виголошуваного тексту — реальний, передбачуваний, хоча й не завжди знаний, тому проповідник і готується до виголошення, й імпровізує [27: 169]. Здебільшого усна форма функціонування гомілетичного підстилю є важливим чинником, який визначає специфіку стилістичних засобів таких текстів [23: 437]. Усний характер утілення підсилює ефект впливу гомілії, оскільки проповідник використовує багате за способами впливу мистецтво художньо-драматичного промовляння й увесь комплекс храмово-богослужбових символів. Варто наголосити, що усна форма мовлення була важливим чинником постання проповіді саме народною мовою: проповідь, як бачимо, уявляли передусім усним видом мовленнєвої діяльності, і народна мова не зазіхала на авторитет «високої», писемної (приміром, латини, як зазначає І. Челишева [47: 134], або церковнослов'янської, якщо йдеться про Україну).

Тексти гомілетичного підстилю за видом мовлення є *монологом* [26: 48–49], однак монологічне слово священника має водночас певні ознаки *діалогічності*. У проповіді можна помітити внутрішню діалогічність, засновану на обов'язковому врахуванні реакції аудиторії, залученні слухачів до спів-переживання, спів-споглядання, спів-пізнання. Та й тематика проповіді чи послання часто викликана безпосередніми потребами й запитаннями пастви (у деяких церквах, зокрема в Гарнізонному храмі Петра і Павла УГКЦ у Львові, є спеціальні скриньки для запитань парафіян, що надалі стають джерелом проповіді). А ось які поради проповідникові дають у протестантській Даллаській духовній семінарії: заздалегідь повідомте паству, який біблійний уривок ви оберете для проповіді, щоб люди могли прочитати його; можливо, хтось із вірян прочитає цей уривок із кафедри перед проповіддю; дайте присутнім можливість знайти цей текст у книзі, щоб вони могли слідувати, коли ви його читатимете [42: 129, 130].

Окрім внутрішньої діалогічності, для гомілетичних монологічних текстів характерні фрагменти, побудовані як діалог. Приміром, українські бароківі проповіді, досліджені О. Зелінською, містили діалоги різного функціонального призначення: спрямовані безпосередньо до слухачів (мета — активізація уваги чи залучення до спільного поставленого питання), спрямовані до опонентів, діалоги автора з уявними персонажами, діалоги як спосіб переказування біблійних подій, діалоги як спосіб цитування. Вони «як сприяли реалізації комунікативних цілей проповіді, так і слугували естетичній меті, забезпечуючи художній рівень проповідницького твору» [15: 86]. Принагідно варто згадати тут і проповідництво у формі реального діалогу: з XVI ст. у єзуїтських костелах практикували методику «двох амвонів», коли один священник виконував роль еретика й змушений був наприкінці визнати хибність своїх думок, а другий — правовірного єзуїта [51], а у XX ст. ця система під час американських католицьких парафіяльних місій набула такого вигляду: з одного амвона місіонер ставив питання, а з другого інший відповідав на них [63: 415].

Проповідники, створюючи свої тексти, спираються на певні *уніфіковані й консервативні взірці*, однак уносять у проповіді, послання, пасторські листи тощо творчий авторський елемент [36: 197–198]. Якщо йдеться про усні гомілетичні тексти, то дослідники відзначають їхню імпровізованість, навіть тоді, коли виступ заздалегідь продуманий. Праці з гомілетики узалежнюють підготовленість або невідготовленість проповіді від практичного досвіду священника. Перевага надається імпровізованій проповіді, коли заздалегідь продумується лише основний напрям думки, а вся робота з перетворення внутрішнього духовного багатства проповідника на живе слово здійснюється в храмі, під час виголошення, а сама імпровізованість є запорукою дотримання таких вимог до естетичного рівня гомілетичного твору, як-от природність, зміна та різноманітність стилю, оживленість виголошення [24: 103]. Повторюваність ситуацій мовлення, характерна для текстів гомілетичного підстилю, допускає можливість використання готових мовленнєвих форм, що полегшує процес створення проповіді й дозволяє говорити про «деяку міру підготовленості пастирського слова навіть у тих випадках, коли вона замислюється як імпровізована» [40: 149–150], або більше того — про існування традиції виучування напам'ять і виголошення написаних заздалегідь текстів [16: 308].

Аналізуючи *семантичні ознаки* проповідницького підстилю, варто говорити про тематику проповіді, богонатхненність, співіснування в ній божественного й людського світів і властивість спасіння.

Змістом текстів проповідницького підстилю є інтерпретація Біблії [36: 200], яка є «інтертекстуальною основою, важливою для творення образу світу та для плекання морального типу мислення» [46: 35]. Виходячи з потреби цього плекання, автори гомілетичних посібників закликають обирати теми «найбільш необхідні [...] слухачам для вироблення навиків християнського життя» [17: 26]: Бог і Його прикмети, природа та призначення людини, пояснення суті гріха, наука про розп'ятого Христа, про святого Духа, про Церкву, про святі Тайни, про молитву тощо. Найважливішим фактом, яким оперує проповідник, був і залишається факт героїчних учинків Христа над спокусами світу та над смертю [46: 35].

Гомілети також прагнуть настановляти вірян щодо стилю життя та поведінки [37: 55] й передавати нюанси соціального вчення, які відрізнять соціальні доктрини різних християнських конфесій. Тому проповідь є одним із масових і споживаних продуктів культури, гнучко пристосовується до рівня слухачів.

Богонатхненність проповідницького тексту розуміють як самовисловлення в ньому слова Божого. Слово Боже в християнстві є втілене в Христі одкровення Бога про самого себе. Воно висловлюється людською мовою в пророчому служінні, Святому Письмі [40: 142].

Гомілетика також виявляє *співіснування в ній двох світів* — небесного, божественного як відбиття божественної енергії та земного, людського. У проповіді взаємодіють творець, який відриває себе у слові, і людина, що це слово сприймає. Для християнства одкровення Боже просякнуте духом *спасіння* так само, як явління у світ Сина Божого має за мету спасіння людського роду від гріха. Шлях до спасіння лежить насамперед через набуті знання про Бога, що їх дає проповідь, несучи слово віруючим і тлумачачи його. Шлях до спасіння полягає також у моральному вдосконаленні особистості, наближенні людини до Бога через покаєння й духовне оновлення. Можливість морального оновлення відкривається людині саме в проповіді. Отже, властивість спасіння в проповіді виявляється в можливості сприйняття слова від Бога, з одного боку, і морального оновлення особистості під впливом цього слова — з іншого [40: 143].

Таким чином, тексти проповідницького підстилю є публічними усними чи письмовими висловленнями, що стосуються релігійної чи моральної теми, спираються на священні взірці сакральної літератури, передбачають наявність певної системи усталених вірувань, передаються через особу промовця, використовують засоби ораторського мистецтва, безпосередньо призначені для навернення слухачів до віри й надання їм можливості спасіння [61: 53–54]. Специфічні комунікативні (мовленнева ситуація, комунікативна мета, стосунки автора з реципієнтом, форма, вид і підготовленість мовлення) та семантичні (тематика проповіді, богонатхненність, співіснування в тексті божественного й людського світів, властивість спасіння) ознаки проповідницьких текстів слугують конститuentами проповідницького підстилю як окремішнього в системі підстилів конфесійного стилю української мови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аверкий (Таушев)*, архиеп. Руководство по гомилетике / архиеп. Аверкий (Таушев). — М. : Православный Свято-Тихоновский Богословский ин-т, 2001. — 143 с.
2. *Александренко Н. А.* Гомилетика. Семь шагов к проповеди. Начальный курс по гомилетике для библейских школ и семинарий / Н. А. Александренко. — Одесса : Одесская Богослов. Семинария, «Богомыслие», 1997. — 196 с.
3. *Амеросий (Ключарев)*, архиеп. Искусство проповеди / сост. В. В. Бурега. — М. : Изд-во Стретенского монастыря, 2006. — 176 с.
4. *Амфитеатров Я. К.* Чтения о церковной словесности, или Гомилетика / Я. К. Амфитеатров. — К., 1846. — 126 с.
5. *Бабич Н. Д.* Мовностилістичні засоби емоційного, естетичного й інтелектуального впливу проповіді на сучасного християнина / Н. Д. Бабич // Галицько-буковинський хронограф. — Івано-Франківськ ; Чернівці, 1997. — № 1 (2). — С. 21–26.
6. *Балаклицький М.* Медіатизація протестантизму в Україні 1991–2010 років : монографія / М. Балаклицький. — Х. : ХІФТ, 2011. — 379 с.
7. *Барчук І.* Гомилетика / І. Барчук. — Торонто ; Клівленд : Християнське вид-во «Дорога правди», 1972. — 165 с.
8. *Бачинський А.* Практичний провідник для священниківъ въ загалъ, а въ особенности для душпастирей / А. Бачинський. — Львѳв : Изъ типографіи Ставропигійского Ин-та, 1901. — 704 с.
9. *Богдан С.* Структурно-семантична організація послань Андрія Шептицького і особливості функціонування мовноетикетних виразів у них / С. Богдан // Християнство й українська мова : Матеріали наук. конф., 5–6 жовт. 2000 р., Київ / відп. ред. В. Німчук. — К., 2000. — С. 478–485.
10. *Галатовський І.* Ключ розуміння / Галатовський Іоаникій ; підг. до вид. І. П. Чепіга. — К. : Вид-во АН УРСР, 1961. — 284 с.
11. *Гомилетика.* Конспект для 3-го класу / упоряд. прот. Іоан Швець, канд. богослов. н. — К. : Київська Духовна Семінарія, 2002. — 173 с.
12. *Гомилетика.* Конспект для 4 класу / упоряд. прот. Іоан Швець, канд. богослов. н. — К. : Київська Духовна Семінарія, 2002. — 154 с.
13. *Ділай М. П.* Маніпулювання як комунікативна стратегія мовленнєвого жанру проповіді / М. П. Ділай // Науковий вісник Волинського нац. ун-ту ім. Лесі Українки : (філологічні науки). — 2008. — № 5. — С. 167–170.
14. *Жаловага А.* Антропологічні аспекти сучасного протестантського проповідування (наслідки контент-аналізу) / А. Жаловага // Українське релігієзнавство. — 2001. — № 22. — С. 31–45.
15. *Зелінська О. Ю.* Українська барокова проповідь: мовний світ і культурні витоки / О. Ю. Зелінська. — К. : ВД Дмитра Бурого, 2013. — 407 с.
16. *Кислова Е. И.* «Слово на день рождення Петра Федоровича» Симона Тодорського / Е. И. Кислова // Acta Philologica : Филологические записки. — 2007. — № 1. — С. 308–335.

17. *Кияк Р. А.* Гомілетика / Р. А. Кияк. — Івано-Франківськ : Івано-Франківський теологічно-катехитичний духовний ін-т, 1997. — 96 с.
18. *Кліпперт В.* Від тексту до проповіді. Теорія та практика біблійної проповіді / В. Кліпперт ; пер. з нім. — Ірпінь : Жива книга, 2004. — 272 с.
19. *Кот С. А.* Дискурсивний аналіз проповіді як нравственно-духовного жанра словесности (на матеріалі Православної Різдвянської проповіді) : дис. ... канд. філол. наук / С. А. Кот. — К., 2006. — 206 с.
20. *Кравченко Н. О.* Лексичні засоби реалізації сакральності в текстах українських й англійських проповідей / Н. О. Кравченко // Записки з українського мовознавства. — Одеса, 2003. — Вип. 12 : Українська ментальність: діалог світів. — С. 282–287.
21. *Крылова И. А.* Современная православная проповедь в функционально-стилистическом аспекте : дис... канд. філол. наук / И. А. Крылова. — СПб., 2005. — 227 с.
22. *Кубрин І.* Короткий нарис гомілетики або Як треба підготувати і виголошувати проповіді / І. Кубрин. — Саскатун, 1963. — 51 с.
23. *Куньч З.* Церковна проповідь і проблеми культури мови / З. Куньч // Християнство й українська мова : матеріали. наук. конф., 5–6 жовт. 2000 р., Київ. — Львів, 2000. — С. 437–443.
24. *Левицький Я.* Теорія церковної вимови (гомілетика) / Я. Левицький // Праці Греко-католицької богословської академії у Львові. — Т. II. — Львів, 1932. — 137 с.
25. *Левченко-Комісаренко Т.* Проблема авторства та авторського статусу в царині гомілетики / Т. Левченко-Комісаренко // Вісник Львівського університету. Серія філологічна. — Львів : ЛНУ ім. І. Франка, 2008. — Вип. 44, Ч. 1. — С. 54–60.
26. *Майданович Т.* Мовні особливості барокової проповіді у вирішенні комунікативних завдань / Т. Майданович // Українська мова: з минулого в майбутнє. 200-річчю виходу в світ «Енеїди» І. Котляревського : зб. ст. — К., 1998. — С. 48–49.
27. *Матушек О. Ю.* Проповіді Лазаря Барановича в дискурсі українського Бароко : монографія / О. Матушек. — Х. : Майдан, 2013. — 360 с.
28. *Мечковская Н. Б.* Язык и религия: Лекции по философии и истории религий : учеб. пособ. для студ. гуманит. вузов / Н. Б. Мечковская. — М. : Агенство «ФАИР», 1998. — 352 с.
29. *Мирончук О.* Виокремлення підстилів та жанрів у конфесійному стилі української мови / О. Мирончук // Культура слова. — 2010. — № 72. — С. 151–157.
30. *Мудрий Софрон.* Гомілетика — проповідництво. Короткий нарис історії проповідництва / Софрон Мудрий. — Рим, 1975. — 98 с.
31. *Мудрий Софрон.* Проповідництво і катехитика (Конспект лекцій) / Софрон Мудрий. — Рим, 1993. — 174 с.
32. *Німчук В.* Християнство й українська мова / В. Німчук // Українська мова. — 2001. — № 1.
33. *Новиченко М. Р.* Сучасна православна проповідь / М. Р. Новиченко. — К. : Знання, 1989. — 48 с.
34. *Нуцковська Г.* Мова та стиль пастирських послань Митрополита Андрея Шептицького / Г. Нуцковська. — Люблін : Wydawnictwo KUL, 2003. — 298 с.
35. *Павлова І. Г.* Слово як семантико-функціональна одиниця в структурі української проповіді : дис.... канд. філол. наук / І. Г. Павлова ; Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. — К., 2005. — 259 с.
36. *Петришина О.* Визначальні риси та особливості функціонування проповідницького підстилю як різновиду релігійного стилю сучасної української літературної мови / О. Петришина // Науковий вісник Чернівецького університету. — Чернівці, 2010. — Вип. 509–511. Слов'янська філологія. — С. 196–203.
37. *Петришина О. І.* Мова проповідей Йосифа Сліпого : дис.... канд. філол. наук / О. І. Петришина. — Тернопіль, 1998. — 252 с.
38. *Політило В.* (протоіер.) Роль лексики і фразеології біблійного походження в ораторському мовленні / (протоіер.) В. Політило // Християнство й українська мова : матеріали наук. конф., 5–6 жовт. 2000 р., Київ / відп. ред. В. Німчук. — К., 2000. — С. 27–34.

39. Порхомовский В. Я. Устные формы языка и литературная норма в хауса / В. Я. Порхомовский, Ю. Г. Суетина // Устные формы литературного языка. История и современность / под. ред. В. Я. Порхомовского и Н. Н. Семенюк. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — С. 293–299.
40. Прохватилова О. А. Православная проповедь и молитва как феномен современной звучащей речи / О. А. Прохватилова. — Волгоград : Изд-во Волгоград. гос. ун-та, 1999. — 364 с.
41. Расторгуева М. Б. Речевой жанр церковно-религиозной проповеди : дис.... канд. филол. наук / М. Б. Расторгуева. — Воронеж, 2005. — 280 с.
42. Ричард Р. Создание библейской проповеди. Учебное руководство, как самостоятельно разработать курс библейских проповедей / Р. Ричард. — Duncanville: World Wide Printing, 1998. — 271 p.
43. Романчук С. Використання паралінгвістичних засобів у проповіді як жанрі релігійного дискурсу / С. Романчук // Мовознавчий вісник : зб. наук. пр. / МОН України ; Черкас. нац. ун-т ім. Богдана Хмельницького ; відп. ред. І. І. Мартинова. — Черкаси, 2010. — Вип. 11. — С. 199–201.
44. Рудик И. В. Англоязычная проповедь как специфический вид речевого акта (фоностиллистическое исследование) : дис. ... канд. филол. наук / И. В. Рудик — Одесса, 2005. — 207 с.
45. Стаффорд Н. Проповедование : человек и метод : Интенсивное изучение подготовки и чтения проповеди. — 2-е изд., доп. и перераб. / Н. Стаффорд. — Донецк : Изд-во «Libre» Дух. центра «Благовест», 2002. — 228 с.
46. Хоменко Т. М. Трансформація жанру проповіді у сучасній україномовній публіцистиці (Євген Сверстюк, Мирослав Маринович, — Україна. Іван Ортинський — Німеччина) : дис. ... канд. філол. наук / Т. М. Хоменко. — К., 2001. — 184 с.
47. Чельшева И. И. Романские средневековые проповеди как источник реконструкции устной формы литературного языка / И. И. Чельшева // Устные формы литературного языка. История и современность / под. ред. В. Я. Порхомовского и Н. Н. Семенюк. — М. : Эдиториал УРСС, 1999. — С. 132–156.
48. Шевченко Л. Л. Конфесійний стиль / Л. Л. Шевченко // Українська мова : енциклопедія. — 2-ге вид., випр. і доп. — К. : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. — С. 273.
49. Ярмусь С., прот. Гомілетика : курс лекцій / прот. С. Ярмусь. — Вінніпег : Коледж Св. Андрія. — Т. I. — 1980 ; Т. II. — 1981. — 342 с.
50. Allen R. J., Ed. Patterns of preaching : a sermon sampler / R. J. Allen. — St. Louis : Chalice Press, 1998. — 456 p.
51. Brosse O. La predication / O. Brosse // Initiation à la pratique de la théologie. — Т. 1 Pratique. — Paris : Cerf, 1987. — P. 128–132.
52. Childers J. Ed. Purposes of preaching / J. Childers. — St. Louis : Chalice Press, 2004. — 640 p.
53. Eslinger R. L. The web of preaching: new options in homiletic method / R. L. Eslinger. — Nashville : Abingdon Press, 2002. — 234 p.
54. Jiménez P. A. Principios de Predicació / P. A. Jiménez. — Nashville : Abingdon Press, 2002. — 452 p.
55. Jougan A. Podręcznik teologii pasterskiej: wedle najpoważniejszych autorów i nowszych orzeczeń Kongregacyi / A. Jougan. — Lwów : nakł. autora, 1917. — 1244 s.
56. Kuc L., ks. Krótki traktat o teologii komunikacji / ks. L. Kuc ; wstęp A. Zuberbier. — Leszno : Lumen, 1997. — 272 s.
57. Lesch G. Creative Christian communication / G. Lesch. — Nashville, Tennessee : Broadman Press, 1965. — 128 p.
58. Miodek J. Co słyszy językoznawca we współczesnych polskich kazaniach? / J. Miodek // Fenomen kazania. — Kraków, 1994. — S. 157–161.
59. Morse R. Linguistics in missions / R. Morse // Realism in missions / A. D. Hammond, ed. — San Jose, California : Christian Missions Today, 1972. — P. 133–140.

60. *Nida E.* Message and mission. The communication of the Christian faith / E. Nida. — Pasadena, California : William Carey Library, 1960. — 248 p.
61. *Osborn R. E.* Folly of God : the rise of Christian preaching / R. E. Osborn. — St. Louis : Chalice Press, 1998. — 350 p.
62. *Oxford Collocations Dictionary for students of English.* — 2-nd ed. / chief editor Colin McIntosh. — Oxford ; New York : Oxford University Press, 2009. — 963 p.
63. *Panuś K.*, ks. Sztuka głoszenia kazań / ks. K. Panuś. — Kraków : Wydawnictwo SALWATOR, 2008. — 249 s.
64. *Pohl-Patalong U.* Predigen im Plural. Homiletische Aspekt / U. Pohl-Patalong, F. Muchinsky. — EB-Verlag (Lerhort Gemeinde), Hamburg, 2001. — 288 s.
65. *Smith D.* Creating understanding. A handbook for Christian communication across cultural landscapes / D. Smith. — Grand Rapids, Michigan : Zondervan Publishing House, 1992. — 382 p.
66. *Waard J.* From One Language to Another (Functional Equivalent in Bible Translation) / J. Waard, E. Nida. — Nashville ; Camden ; New York : Thomas Nelson Publisher, 1986. — 272 p.
67. *Wierzbicka E.* Podstawy stylistyki i retoryki / E. Wierzbicka, A. Wolański, D. Zdunkiewicz-Jedynak. — Warszawa : Wydawnictwo naukowe PWN, 2008. — 180 s.
68. *Zdunkiewicz D.* Językowe srodki perswazji w homiliach (na przykładzie tekstów Jana Pawła II) / D. Zdunkiewicz-Jedynak // Język a kultura. — T. 4. — Wrocław, 1991. — S. 149–157.

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Те, що в минулі часи здійснювалося за допомогою спадковості,
вікових звичаїв і традицій, родинних і народних переказів
та легенд — зараз може бути досягнуто
лише за допомогою гарної освіти.

Ернест Ренан, французький філософ ХІХ ст.

РОЛЬ НАЦІОНАЛЬНОГО ЕТИЧНОГО ІДЕАЛУ СПРАВЕДЛИВОСТІ В СУЧАСНОМУ ГРОМАДЯНСЬКОМУ ВИХОВАННІ

У статті охарактеризовано національний етичний ідеал справедливості, показано його місце в сучасних контекстах і доведено провідну роль у громадянському вихованні.

Ключові слова: *етичний ідеал, справедливість, громадянське виховання, демократичне суспільство.*

В статье рассмотрен национальный этический идеал справедливости, показано его место в современных контекстах и доказана ведущая роль в гражданском воспитании.

Ключевые слова: *этический идеал, справедливость, гражданское воспитание, демократическое общество.*

The article describes the national ethical ideal of justice, shows place of this ideal in modern contexts and leadership role in citizenship education.

Key words: *ethical ideal, justice, citizenship education, democratic society.*

Як обґрунтовано в працях мислителів різних епох, основою, вихідним базисом виховних практик є етичний ідеал справедливості, що сформований певною культурою та концентрує в собі її надбання щодо ціннісних основ буття та способів їх утілення. Ідеал справедливості «проникає» у всі сфери індивідуального та суспільного буття, визначає пріоритети, сенси та перспективи як людини, так і суспільства. Його аксіологічний вимір пов'язаний із філософією, мораллю, релігією, у рамках яких він створюється та вербалізується у формі цінностей, норм, отримує свою інтенціональність. На відміну від інших розвинутих країн, де громадянське виховання майже повністю базується на політичній та правовій сфері діяльності громадянського суспільства, в Україні на сучасному етапі її розвитку громадянське виховання, через відсутність відповідної правової та юридичної бази або її недієспроможності, майже повністю базується на морально-етичних засадах, тобто морально-етичні імперативи й цінності виступають головним критерієм ефективності громадянського виховання.

Мета поданої розвідки — охарактеризувати національний етичний ідеал справедливості, висвітлити його місце в сучасних контекстах і довести провідну роль у громадянському вихованні.

Сучасне людство визначило систему цінностей, які мають загальнолюдський характер. Серед них — саме життя, цінності добра (блага), свободи, істини, правди, творчості, краси, віри, любові. Вони є стабільними та пріоритетними для суспільства й знайшли закріплення у світових релігійних системах, національних

конституціях. Національні цінності, які інколи поєднують із цінностями громадянина України, охоплюють зокрема такі добродієності, як незалежність, добросусідство, патріотизм, гідність, соціальний спокій, мир, відданість своєму народові, нації, працьовитість, чесність тощо. Саме через освіту людина має можливість зрозуміти та досягнути ці цінності і, зокрема, провідну з них — справедливість; розрізняючи справедливе та несправедливе, вона тим самим чинить справедливість. Таким чином людина розвиває свою особистість, свої моральні, культурні та духовні якості і наближається до «ідеальної» особистості.

Показовим у цьому аспекті є приклад філософсько-освітніх настанов Григорія Ващенка, до наукової спадщини якого повертається національна педагогіка і філософія освіти. Традиційним виховним ідеалом людини мислитель і педагог визнає той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості й у творах кращих митців і письменників, що стали духовними проповідниками свого народу.

Ціннісною вершиною національного виховання, за Ващенком, є поєднання «Бог і Україна». Поціновуючи доробок Ващенка, Омелян Вишневецький доходить висновку, з яким важко не погодитися: «Формула «служіння Богові і Україні» в системі поглядів Г. Ващенка на зміст виховання відіграє ключову роль. По-перше, вона вказує на ідеальну природу цінностей, які засвоюються людиною найперше з допомогою віри. Бо ідеали і віра завжди йдуть в єдності, не існують окремо. По-друге, ідеал служіння Богові і Україні вказує на ієрархізм системи. Бог і мораль, що від Нього, — це те, з чого починається людина. Батьківщина — це те, що є другим після Бога. Місце цих понять у свідомості людини чітко визначене. Водночас, обидва вони — ці поняття — в системі розташовані над іншими ярусами піраміди цінностей і надають їм свого «звучання» [3: 26].

Бог є Абсолют, водночас джерело моралі і Головний Моральний Авторитет. Він єдиний для всіх людей і цим визначаються вселюдський характер моралі та вселюдські моральні обов'язки людини. З поняттям України актуалізуються обов'язки людини щодо свого народу і своєї Вітчизни, справедливі гідні дії відповідно до ідеалів добра щодо себе, своєї взаємодії з іншими та з державою, у спроможності постійно обстоювати їх у своїх учинках, керуючись вірою, стверджуючи її навколо себе і в самій собі.

У своєму потрактуванні виховного ідеалу Г. Ващенко спирається на виховну традицію українського народу, на етнопедагогіку, розвиває засадничі положення вітчизняних духовних наставників — Володимира Мономаха, Івана Вишенського, Петра Могили, Григорія Сковороди, Костянтина Ушинського, Памфіла Юркевича, Тараса Шевченка та інших. Разом із тим він, виходячи з потреб сучасності, уводить її в контекст західноєвропейський, зіставляючи, приміром, з ідеалами Просвітництва, та у вітчизняний в його історичній тягlostі, протиставляючи тоталітарним моделям із культом насилля над людиною та зневагою до неї: «Авторитарна педагогіка занадто принижує особистість вихованця, обмежує його ініціативу і розвиток творчих сил. Хиби такої системи виховання виявила багатовікова практика, і тому така педагогіка викликає так багато заперечень, особливо в найновіші часи, коли життя потребує людей з великою ініціативою і розвиненими творчими здібностями» [2].

Водночас Ващенко вбачає чинник розвитку й людини, і суспільства у відродженні моральності та в прийнятті її пріоритету над матеріальним, прагматичним, особливо в часи катастрофічних зрушень (від соціокультурних до екологічних),

що звільняє дорогу для встановлення справедливості. Звідси цілком органічно впливає акцент Ващенка на самовдосконаленні людини і вихованні волі та характеру як наслідків свідомої роботи над собою та дієвого визнання свободи волі: «Характер є виявом свobodної волі людини. Тому людина відповідає за свій характер, чи добрий, чи злий. Але так само відповідає за свою безхарактерність і безхарактерна людина, бо вона не використала можливостей своєї волі» [2: 337–338]. Прикметною рисою філософсько-освітніх поглядів Ващенка є наділення характеру провідною, організуючою роллю для формування інших суттєвих проявів особистості (характеру мети і ступеню цілеспрямованості, рівня вольових зусиль, творчих та розумових здібностей, ініціативності, ціннісних орієнтацій, працьовитості тощо) суголосно життєвим прагненням людини.

Перебіг означених міркувань Ващенка спонукає нас звернутися до мудрості визначного філософа Фоми Аквінського, на думку якого, принцип справедливості в освіті наказує людині завжди та в усьому шанувати Бога. Право — це дія справедливості в божественному порядку людського суспільства. Справедливість в освіті — одна з етичних чеснот, в основі якої є ставлення людини не до самої себе, а до інших і полягає у воздаянні кожному свого, йому належного, — за результатами рівня працелюбності, уважності, старанності, шанобливого ставлення до іншого, готовності йому допомогти тощо. У ситуаціях самовизначення особистість не лише має можливість вибору, але вона поставлена перед необхідністю вироблення й реалізації своєї власної думки, оцінки всього, що довкола. Важливим видається міркування Фоми Аквінського про «свободу волі» людини як передумову моральної поведінки та справедливості, при цьому над волею вивищується розум, що керує нею, ведучи її до морального порядку, в основі якого лежить божественний закон (подібно до Аристотеля, Фома Аквінський вбачає у волі практичний розум, тобто розум, спрямований на дію, а не на пізнання, що керує нашими вчинками, нашою життєвою поведінкою, а не теоретичною настановою і спогляданням). Вагомим є зауваження філософа про відповідальність людини, яка, йдучи за Божим провидінням, самостійно приймає те чи інше рішення, про її гідність: «І про людину кажуть, що вона на відміну від інших тварин, володіє свободою рішення, якраз тому, що бажати чогось схиляє її розум, а не заставляє природа, як у тварин» [1: 376–377].

З огляду на сказане вище, можемо підтвердити, що в сучасних концепціях громадянського виховання наголошується: у подібних ситуаціях особистість, вибираючи, самовизначається, гідно реалізує в практичній діяльності, у спілкуванні потенціал своїх ставлень, впливаючи на хід подій, стаючи суб'єктом формування умов свого життя. Опановуючи самим процесом самовизначення, свідомо визначаючи свій життєвий шлях, свою життєву та громадянську позицію, особистість не лише стає суб'єктом власної життєдіяльності, вона творить себе саму, перебудовує свій внутрішній світ, стає суб'єктом саморозвитку, самореалізації, самовиховання, виявляючи таким чином свою активність.

Найбільш актуально ці питання постають перед особистістю, коли суспільство переживає перехідний період, зазнаючи потужних трансформацій, і тут, як ніколи, необхідно, щоб громадянська культура виконувала функції посередницької ланки між загальнолюдським цінностями та новим суспільно-політичним мисленням, свідомістю та поведінкою громадян.

Український філософ М. Михальченко, аналізуючи стан та проблеми сучасної філософії освіти, висловив думку про те, що в Україні, яка шукає свій шлях розвитку і налагоджує нову систему внутрішньодержавних і зовнішньодержавних

відносин, неодмінно постають питання: яким повинен бути в ідеальному і реальному плані громадянин держави, які необхідні засоби, щоб відмінність між ідеальною і реальною моделями громадянина була мінімальною, які треба створити економічні, політичні, соціокультурні та соціальні суспільні умови, щоб не було антагонізму між державою і громадянином, між суспільством і особою [5: 38–40].

У річищі цих міркувань підкреслюємо, що виховання громадянської культури ґрунтується на гуманістичному підході, на формуванні образу гуманної людини. Розглядаючи цей образ, виокремлюємо такі компоненти: світоглядні уявлення, гуманістичну спрямованість; систему вчинків; прояв гуманізму через поведінку; духовну культуру (внутрішню); моральні норми; особистісні риси. Дієве ствердження цього образу людиною відбувається через вчинки. Розглядаючи вчинок як одиницю поведінки, слід зазначити, що саме він є показником справедливого та несправедливого, моральної культури особистості, втіленої в сукупності культурно оформлених та соціально встановлених процесів набуття знань та навичок, необхідних для адекватного, зокрема безконфліктного спільного існування.

У західній освіті виховання громадянської культури також корелює із соціальним вихованням, що зазвичай розуміється як свідома спроба допомогти людям отримати знання, почуття і навички, необхідні для задоволення своїх власних потреб у розвитку в справедливій взаємодії з іншими. При цьому вихідними є положення про те, що, по-перше, всі члени суспільства мають право на повний емоційний, соціальний та інтелектуальний розвиток і, по-друге, суспільство зобов'язане забезпечити його членам доступ до ресурсів та можливостей, які дозволяють такий розвиток.

Орієнтована на розбудову демократичних засад в освітньому полі, західна освіта значною мірою спирається на ідеї Дж. Дьюї, збагачуючи й розвиваючи їх, зокрема про розуміння того, що демократична освітня модернізація висуває на перший план такі складові освітньої культури, як раціональний підхід на основі особистого інтересу, відсутність примусу, незалежність і відповідальність за свої дії, рішення, вчинки [4: 55]. Суттєвою в означеному аспекті є думка Дж. Дьюї про самотність кожної людини з народження, про неповторну наділеність кожного певними здібностями, які закладені від природи, але їх слід розвивати протягом усього життя і, звичайно, враховувати в освітніх практиках.

Демократичне суспільство покликане забезпечити рівність можливостей своїх громадян для їхнього розвитку, а от сам розвиток, чи, за Дьюї, «зростання» дитини здійснюється, крім біологічних підстав, унаслідок докладених нею зусиль та спрямовується, стимулюється, підтримується сім'єю і школою. При цьому навчальний заклад відіграє визначальну роль, оскільки забезпечує ще й відповідне середовище для зростання, яке надає можливість не тільки здобувати знання, але й створює умови для набуття різних умінь, індивідуального життєвого досвіду, і саме школа закладає загальною атмосферою, характером взаємодії між учасниками її колективу той спосіб і ступінь розвитку й саморозвитку людини, який і в подальшому не припинятиметься.

За сприятливих умов, демократичного керування здібності людини не пригнічуються, а розкриваються якомога більше. Стверджуючи, що зростання — це не те, що робить з дітьми хтось інший, «вони ростуть самі», що «життя є розвиток, а розвиток, зростання є життя», він зазначає, що цінність шкільної освіти визначається тим, якою мірою вона формує прагнення до безперервного зростання і забезпечує засобами здійснення цього прагнення в життя [4: 167–172].

Зasadничим є прийняття рішень особистістю, тоді як інші можуть тільки контролювати їх, аби не заважали її самовираженню та самореалізації. Самоактуалізуючись, особистість прагне до максимальної реалізації свого потенціалу, орієнтуючись на вищі цінності істини, добра й справедливості в усіх сферах своєї життєдіяльності, стає відкритою для досвіду і незалежною від нижчих потреб. Важливо зазначити, що самоактуалізація не є для особистості основним сенсом існування, адже вона не може здійснюватися заради себе самої, це «проявлення себе» у встановленні й реалізації зв'язків із суспільством, сприянні його піднесенню і благополуччю — таким чином знаходить сенс окреме людське життя; в іншому разі втрачається і сенс самоактуалізації (В. Франкл). Особистості, яка в справедливій взаємодії з іншими освітніми агентами успішно реалізує свою потребу в самоактуалізації, властиві такі особливості, як прийняття реальності, толерантне прийняття інших і себе, прагнення і здійснення безконфліктних стосунків, орієнтація на професійну діяльність і нові досягнення в ній, постійна відкритість для нового досвіду, прояв «самобудування» і свого реального «Я».

Як зарубіжна, так і вітчизняна філософія освіти привертає увагу, зважаючи на визначальну роль учителя у формуванні громадянина, у встановленні справедливих відносин, ладу в суспільстві, до необхідності переглянути ставлення до педагога, яке значною мірою визначає характер взаємодії освітніх агентів, ефективність виховання, забезпечує постійність розвитку учня і бажаність його саморозвитку: «У нашому поспіху реформувати освіту ми забули одну просту істину: реформа ніколи не буде досягнута шляхом виділення асигнувань, реструктурування школи, переписування навчальних програм і шкільних підручників, якщо ми не будемо використовувати той ресурс, від якого стільки залежить, — учителя, і будемо продовжувати його принижувати і позбавляти ентузіазму. Так, учителям необхідно краще платити, звільнити їх від бюрократичних пут, надати їм роль в управлінні системою освіти і забезпечити їх найкращими методиками та матеріалами. Однак ніщо з цього не здатне призвести до перетворень в освіті, якщо ми не зуміємо дати їжу — і стимули — людського серця, яке є джерелом доброго викладання» [7].

Якість учителя як найважливіший чинник ефективного навчання, розвитку і виховання, що впливає на поліпшення досягнень учня, знаходить усе більше прихильників з-поміж філософів освіти, включно з висновком: те, що із себе являє вчитель, які має моральні зобов'язання чи певні чесноти, важить більше за те, за якою програмою вчать дітей і які методи використовують [6]. Інакше кажучи, компетентний, турботливий, людяний і кваліфікований учитель, обстоювач справедливості, значною мірою впливає на учня, іноді зберігаючи цей вплив і в подальшому житті, закладаючи певні життєві настанови.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Аквинський Фома*. Сумма против язычников. Кн. 1. / Фома Аквинський; пер. Т. Бородай. — Долгопрудный : Вестком, 2000. — 462 с.
2. *Ващенко Г.* Свобода людини як філософічно-педагогічна і політична проблема / Григорій Ващенко // *Праці з педагогіки та психології*; [за ред. Анатолія Погрібного; упоряд. та авт. передм. Омелян Вишневський]. — К. : Школяр, 2000. — С. 326–361. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://edu.el-dom.biz/ua/ekskurs/407-svoboda-lyudini-yak-filosofichno-pedagogichna-i-politichna-problema>
3. *Вишневський О.* Педагогічні етюди. Аналітичні матеріали, концепції, публіцистика, інтерв'ю / О. Вишневський. — Дрогобич : Редакційно-видавничий відділ ДДПУ ім. І. Франка, 2007. — 208 с.

4. Д'юї Дж. Демократія і освіта / Дж. Д'юї; пер. з англ. М. Олійник. — Львів : Літопис, 2003. — 294 с.
5. Михальченко М. І. Філософія освіти і соціокультурна теорія / М. І. Михальченко // Філософія освіти. — 2005. — № 1. — С. 38–51.
6. Nye B. How Large Are Teacher Effects? / B. Nye, S. Konstantopoulos, and L. Hedges // Educational Evaluation and Policy Analysis. — 2004. — № 26 (3). — P. 336–345.
7. Palmer P. Courage to Teach: Exploring the Inner Landscape of a Teacher's Life San Francisco: Jossey-Bass, 1998.

УДК 130.2: 37.035.1

Олена Садоха, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

ЄДНІСТЬ НАЦІОНАЛЬНОГО Й НАДНАЦІОНАЛЬНОГО У ВИХОВАННІ ГРОМАДЯНСЬКОСТІ ЯК ЧИННИК СТАЛОГО БЕЗПЕЧНОГО РОЗВИТКУ СУСПІЛЬСТВА

У статті показано, що в освітньому полі глобалізаційні процеси призводять до значних змін різних освітніх систем, інтеграції їх у єдиний простір, але за збереження відмінностей, зумовлених національними традиціями. Доведено, що єдність національного і наднаціонального на засадах справедливості у вихованні громадянськості слугує провідним чинником сталого безпечного розвитку суспільства.

Ключові слова: глобалізація, громадянське виховання, національне і наднаціональне, справедливість в освітньому полі, безпечний розвиток.

В статье показано, что в образовательном поле глобализационные процессы приводят к значительным изменениям различных образовательных систем, интеграции их в единое пространство, но при сохранении различий, обусловленных национальными традициями. Доказано, что единство национального и наднационального на основе справедливости в воспитании гражданственности служит ведущим фактором устойчивого безопасного развития общества.

Ключевые слова: глобализация, гражданское воспитание, национальное и наднациональное, справедливость в поле образования, безопасное развитие.

The article shows that in the educational field globalization processes lead to significant changes in the various education systems, integrating them into a single space. but they also preserve differences due to national traditions. Proved that national and supranational unity on the basis of justice in civil education serves as the leading factor secure sustainable development.

Key words: Globalization, citizenship education, national and supranational, justice in the field of education, safe development

Гуманітарне знання, зокрема філософія освіти, швидко реагує на процеси соціокультурного життя, не тільки відбиваючи й вивчаючи основні його явища, а й пропонуючи програми освоєння цих явищ, навчання, розвитку й виховання людини в умовах соціальних зрушень. У глобалізованому світі, мінливому,

динамічному, сповненому постійно оновлюваних ризиків і потужних викликів, освіта набуває все більшої ваги як стратегічний рушій суспільства на засадах справедливості, як провідний чинник виживання цивілізації, як умова подолання духовної кризи.

Здійснений у нашому дослідженні філософсько-освітній аналіз засвідчив, що особистість як соціальний суб'єкт у системі освіти перестала бути об'єктом прямого впливу суспільства. Понад це людина, докладаючи неймовірних зусиль у здобутті знань, висуває свої основні вимоги суспільству через систему освіти, потребуючи таких знань, що дозволяють їй бути соціально адаптованою. Ті, хто навчається в цьому суспільстві за його методиками і технологіями, поступово відходять від традиційної категорії студентів чи учнів, набуваючи статусу його громадян, який передбачає наднаціональний підхід до етнічних, конфесійних та інших відмінностей людей, глобальну етику, толерантність, солідарність, рівну людську гідність тощо.

Поліваріантність, поліконтекстуальність, складноорганізованість сучасного світу зумовили проблематизацію процесів ідентифікації, поєднання національного, традиційного з наднаціональним. Соціальний динамізм, безумовно, передбачає і мінливість ідентифікаційних орієнтацій, ціннісних настанов соціальних груп і поколінь. Крім того, становлення самого громадянського суспільства в межах конкретної держави (наприклад, України) передбачає пошук своєї індивідуальності, зокрема через розвиток освітнього поля й установа виховних домінант на засадах справедливості, що зумовлює окремі ідентифікаційні труднощі, порушуючи питання про доречність і можливість відновлення на якісно іншій основі національних традицій в освіті за умов глобалізаційних трансформацій.

Процеси євроінтеграції, що все інтенсивніше починають розгортатися в Україні, також потребують більшої прозорості, зрештою — культури свободи, культури вибору й цілеспрямованих відповідальних дій. Україна, перебуваючи разом із усім світом в очікуванні й створенні нової епохи, прагне не тільки визначити основні вектори цивілізаційного розвитку, а й відкрити можливості своєї національної самореалізації в сучасному світі, перш за все, відповідно навчаючи й виховуючи молоде покоління.

Трансформаційні процеси суттєво гальмують механізми формування громадянського суспільства, що набуває особливої ваги в сучасних умовах. Нині, обираючи шляхи виховання громадянськості, вітчизняна філософія освіти має опертя на багатий досвід, зокрема на оновлену концепцію «громадського побуту» Памфіла Юркевича. Рецепція правничого вчення Аристотеля дала мислителю можливість напрацювати та викласти основні положення «громадського побуту» та шляхів запровадження в життя «законів права», засадничою для функціонування яких стає така система суспільства, що передбачає громадянина, здатного жити за правилами, з чітким усвідомленням своїх моральних обов'язків, які він відповідально виконує. Відповідно ці правила, постаючи з історичної тягlosti всіх народів як синтез моральних цінностей, творять моральний світ на підставі цивілізаційних норм узаємодії всіх людей «єдиного людства».

Серед «явищ моральної доблесті», до яких український філософ відносить ті, що завжди визначали й визначатимуть «гідність людини як людини», — добро в серці кожної людини; закон правди й свободи совісті; великодушність, самовідданість, підкорення закону, належне пошанування прав інших людей, вірність обов'язку й мужність під час його виконання, справедливість та безкорислива любов [4: 19–20, 37].

Саме з огляду на ці «моральні доблесті» Юркевич сформулював мету морального виховання: виховувати великодушну, шляхетну, щирю людину з моральними прагненнями, яка б могла безпомилково розрізняти добро та зло, розуміти суть права, справедливості, чесності, готова на вільний прояв подвигу в ім'я правди і любові, була б гідною для суспільства, сильного як у мудрості, так і в моральності [4: 177]. Водночас вони забезпечують необхідні умови для гідного цивілізаційного співжиття в «мирі громадянському», — право, порядок, закономірність і гармонію, що можливі за моральної свободи кожного члена суспільства.

Памфіл Юркевич убаचाє людську єдність як духовне єднання, що складається за людським духом — мізерним, але гідним відбитком Божественного духу, тож в основу свого вчення філософ покладає «ідею християнського гуманізму», зіставну із «законами права». У межах правового поля усвідомлення законів і правил для спільноти здійснюється через розум як верховну силу: «Розум, — підкреслює П. Юркевич, — усвідомлюючи моральнісні дії, порівнюючи їх, узагальнюючи, дає загальні моральнісні закони про те, що людині належить робити, загальні моральнісні правила і приписи та загальні ідеї, у яких ми усвідомлюємо чинний моральнісний лад у світі й людині» [4: 100].

Відтак провідною метою виховання є «розбудити, розвинути, зміцнити й спрямувати душевні сили вихованця, щоб вони були здатні йти за розумом» [4: 44]. Проте «для живої — а не тільки уявної — моральності потрібні каганець і олива. Мірою того, як у серці людини вичерпується олива любові, каганець гасне: моральнісні начала та ідеї тьмяніють, і, зрештою, зникають із свідомості».

Освітньо-виховна концепція П. Юркевича є системою моральних ідей, а останні постають тією «силою», яка визначає право особи на життя згідно з вимогами справедливості і закону задля примирення своїх власних інтересів із загальними. Відповідно потреба жити і діяти за чітко усвідомленим планом є необхідністю мірою того, як здійснюється виховання «правильної людини», котре Юркевич регламентує такими виховними принципами, які б сприяли формуванню внутрішньої дисципліни, підпорядкуванню «законам загальної справедливості», волі і розуму. Поряд із цим учений наголошує, що встановлення впорядкованого суспільства можливе за належної організації освіти громадян, де школа становить союз громади, церкви, родини і держави, а рівень правосвідомості, культура народу, лад у взаєминах безпосередньо залежать від організації справ шкільництва [4: 241]. Громадянське суспільство та його розбудова у вигляді «громадянського миру» репрезентує позицію мислителя, переосмислення якої важливе й для формування сучасного громадянського суспільства.

Разом із тим прикметою сьогодення є й та особливість, що громадянська освіта більше не може розумітися як віддана ідеалу культурнооднорідної нації-держави (Роб Рейч), а прискорення темпів культурної та економічної глобалізації сповіщає про необхідність нових громадянських ідеалів, спрямованих на міжнародну, глобальну взаємодію в глобальній справедливості, що були б краще пристосовані до реалій соціокультурних змін в умовах усе більш взаємозалежного світу.

Такі ідеали б служити оплотом проти ненависті і насильства, етнічної соціальної нерівності. Щоправда, при входженні вітчизняної освітньої системи у світовий простір в умовах конкуренції варто зважати й на те, що сьогодні освітні системи різних держав перебувають під значним впливом так званого «освітнього неокolonіалізму». Йдеться про те, що незахідні країни в умовах глобалізації переймають західну парадигму навчання й виховання, відповідно «перебираючи» елементи іншого культурного набуtku, культури споживання. Чи справді

психолого-педагогічна теорія і практика Заходу є універсальною? Якою мірою незахідні країни, вибудовуючи модернізаційну освітню політику в своєму прагненні досягти високих міжнародних стандартів, «позичають» розроблені в іншому соціокультурному контексті педагогічні практики, зважаючи на їх ефективність за інших обставин? Якою мірою вони наражаються на ризик «помилкового універсалізму» в реконструкції запозичених практик, не враховуючи власних норм і цінностей, власних уявлень про світ, незважаючи на окремі аспекти культури країни-попередника? — запрошують до міркувань Дж. Елліот (J. Elliott) та Е. Григоренко (E. Grigorenko) [2: 2].

Своєрідним розширенням відповідей є стаття [Nguyena 2009], де автори на прикладі Азіатського контексту розглядають недоречність «крос-культурного клонування», відмови від культурних відмінностей і власних національних особливостей в освітніх практиках за західним зразком. Дослідники відзначають, що в цьому разі фактично здійснюється оптова торгівля там, де хочуть швидких результатів і не вистачає здорового скептицизму [3: 110].

Отже, наші спостереження засвідчують, що глобалізація породила інший погляд на проблематику справедливості в освітньому полі, який виходить за національні межі, а також питання соціального благополуччя окремих країн. Прихильники такого напрямку у вивченні глобальної справедливості, а ставлять перед собою завдання аналізу суперечностей глобалізації, можливих альтернативних сценаріїв її розвитку, заснованих на цінності національних культур, соціальної економіки, взаємної допомоги і співробітництва. У цьому сенсі справедливість є підставою такої глобалізації, де різні культури і країни мають рівний доступ до її благ і ресурсів, передовсім освітніх (розгорнуті, хоча почасти суперечливі міркування в означеному аспекті презентують Д. Міллер, А. Сен, Т. Нагель, М. Волцер).

Між наявними глобальними структурами залишається досить простору для маневрування заради створення більш справедливого світу, і глобальна система аж ніяк не обов'язково повинна успадкувати репродукування несправедливої влади. Доки встановлюються належні механізми стримування і противаг, особливого значення набуває аксіологічний вимір справедливості, формується глобальна етика як принципи поведінки, в основі яких лежать переконання, підтримувані найрізноманітнішими групами, зокрема етнічними. Звідси виникає необхідність укладання безлічі символічних громадських договорів щодо вищих етичних принципів колективного зацікавлення — справедливості — на глобальному рівні, а також розробки етичного кодексу, який регулює поведінку держав і спрямованість їхньої соціокультурної політики, зокрема й освітньої. Саме в їх рамках тільки й можливий повноцінний полілог між різними силами про способи і заходи подолання нерівності та несправедливості.

У соціально-правовому полі освіти глобалізаційні процеси призводять до значних змін різних освітніх систем, інтеграції їх у єдиний простір, але за збереження відмінностей, зумовлених освітніми традиціями.

Складання єдиного освітнього простору передбачає встановлення глобального діалогу між різними освітніми системами. Це може бути досягнуто шляхом взаємності на транснаціональних і міжкультурних рівнях, на основі взаємної поваги, рівності, справедливості та гарантії людської гідності усіх і за будь-яких обставин. Чим швидше прискорюється процес глобалізації, тим гостріше постає аспект взаємного розуміння і визнання культурного розмаїття як чинника справедливого. Транскультурна освіта показує, що людська історія є кумулятивним

зусиллям, де жодна культура не може претендувати на монополію, натомість кожна постає в боргу перед іншими через постійні взаємні запозичення. Цікаві думки з цього приводу знаходимо зокрема у роботах таких дослідників, як Ф. Альтбах, Дж. Найт, Г. Джонс, Х. Келлен.

Проілюструймо це положення позицією Наїфа Аль-Родхана, який виступає за глобальну освітню програму, що ґрунтується на глобальній справедливості та сприяє культурній безпеці і взаєморозумінню. Філософ спирається на аксіологічний вимір справедливості, відзначаючи: є всі види моральних істин, які бачать світ з різних точок зору, і жоден з них не повинен мати більше прав, ніж інші. Це підкреслює значущість освіти: поряд зі структурою сім'ї та культурним контекстом освіта має потенціал, аби впливати на кожен аспект світу, що надзвичайно важливо в нашому контексті безпрецедентної глобалізації, коли цей потужний інструмент використовувати в інтересах терпимості і культурного взаєморозуміння, сприяючи гармонійному співіснуванню та культурній узаємодії. Якщо повною мірою оцінити цей освітній потенціал, освіту можна буде відновити і пристосувати для заохочення відкритості, інтеграції та співробітництва.

Стала безпека для людства може бути досягнута, тільки якщо освіта буде визнана одним із пріоритетних завдань державами та їх суспільними інститутами. До цих інститутів належать освітні органи, засоби масової інформації, індустрії розваг і політичний дискурс.

Ідеальна освітня програма, яка захищає національну ідентичність і спадщину держав, будучи глобальною додана і заохочена до культурної безпеки і розуміння, має містити, на думку Аль-Родхана, такі особливості:

- розширення прав, можливостей і розвитку інклюзивних національних наративів;
- глобальні знання культур та історій;
- культурна взаємоповага та розуміння;
- відкрите спілкування, взаємобмін і взаємовплив;
- global громадянин через відповідальні засоби масової інформації та політичні заяви;
- глобальні цінності і рівності;
- уникнення дегуманізації інших і зловживання знаннями;
- інші моральні істини і думки.

Навчальна практика повинна бути оновлена, щоб відстежувати і вирішувати поточні проблеми. Це є найпотужніший інструмент для протидії посилення протиприродного стану, а також для сприяння більш справедливого, безпечного, процвітаючого сталого світового порядку [1].

У річищі цих міркувань стає очевидним, що реалізація цього принципу означає: у процесі громадянського виховання мають забезпечуватись передумови для формування особистості, вкоріненої в національний ґрунт і водночас відкритої до інших культур, ідей та цінностей. Лише така особистість здатна зберігати свою національну ідентичність, оскільки вона глибоко усвідомлює національну культуру як невід'ємний складник світової культури. Критерієм сформованості громадянських якостей особистості вітчизняна філософія освіти відповідно розглядає сукупність ознак — розвиток патріотизму, планетарної свідомості, політичної культури, формування відповідальності, справедливості, спроможність організувати якісну взаємодію як у ландшафтах Вітчизни, так і в масштабах планети в цілому.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Al-Rodhan N.* Education and Global Security // *Global Policy*. - 28.02.2014 [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://www.globalpolicyjournal.com/blog/28/11/2014/education-and-global-security>.
2. *Elliott J.* Are western educational theories and practices truly universal? / *J. Elliott, E.L Grigorenko* // *Comparative Education* Vol. 43. — 2007. — No. 1. — P. 1–4.
3. *Nguyena Ph.-M.* Neocolonialism in education: Cooperative Learning in an Asian context / *Phuong-Mai Nguyena and all* // *Comparative Education*. Vol. 45 / — February — No. 1. — Pp.109–130. [Електронний ресурс]. — Режим доступу : <http://sites.mii.edu/comparativeeducation/files/2013/01/Neocolonialism-in-Education.pdf>
4. *Юркевич П. Д.* Курс общей педагогики с приложением / *П. Д. Юркевич*. — М. : Типография Грачева и Ко, 1869. — 404 с.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Варич Наталія Іванівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Василенко Яна Володимирівна — викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Голобородько Костянтин Юрійович — докт. філол. наук, професор, декан українського мовно-літературного факультету Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Єрмоленко Світлана Яківна — докт. філол. наук, професор, завідувач відділу стилістики та культури мови Інституту української мови НАН України, м. Київ.

Ісаєнко Оксана Володимирівна — аспірант кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Казарін Павло — журналіст-оглядач obozrevatel.ua, ведучий телеканалу ICTV, публіцист, позаштатний кореспондент Slon.ru.

Кравець Лариса Вікторівна — докт. філол. наук, професор кафедри стилістики української мови Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова, м. Київ.

Лисиченко Лідія Андріївна — докт. філол. наук, професор кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Маленко Олена Олегівна — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Мартакова Анна Валеріївна — аспірантка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Марцин Світлана Олександрівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Нестеренко Наталя Петрівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Новиков Анатолій Олександрович — докт. філол. наук, професор, завідувач кафедри української і зарубіжної літератури та методики навчання Глухівського національного педагогічного університету імені Олександра Довженка.

Остренок Інна Вікторівна — здобувачка кафедри української мови Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Панченков Андрій Олексійович — методист Українського центру оцінювання якості освіти, м. Київ.

Петрова-Озель Лілія Павлівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Полозова Олена Олександрівна — викладач кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Руденко Світлана Миколаївна — канд. філол. наук, доцент кафедри суспільних та гуманітарних дисциплін Харківського державного університету харчування та торгівлі.

Садох Олена Володимирівна — докт. філос. наук, професор кафедри філософії Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Терещенко Василь Миколайович — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Умрихіна Любов Володимирівна — канд. філол. наук, доцент кафедри українознавства і лінгводидактики Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

Юр'єва Катерина Анатоліївна — канд. пед. наук, доцент, професор кафедри теорії й практики професійної освіти Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА

НАЦІОНАЛЬНИЙ ХАРАКТЕР У СУЧАСНОМУ ГУМАНІТАРНОМУ ДИСКУРСІ

Павло Казарін Забудьте про менталітет	6
Катерина Юр'єва Національний характер у вимірі міждисциплінарної наукової парадигми	7
Світлана Єрмоленко Рідна мова в категоріях націологічного й лінгвістичного дискурсів: до семантичного наповнення термінопоняття	14
Наталя Нестеренко Український національний характер у художньому дискурсі: модельовання національних типів	19
Світлана Руденко Гендерні складники українського національного характеру (на матеріалі глютонічного дискурсу)	26

ЕТНОКУЛЬТУРНИЙ КОД УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

Лілія Петрова Озель Лексико-семантичні особливості оповідання Г. Квітки-Основ'яненка «Салдацький патрет»: етноментальний аспект	38
Любов Умрихіна Лінгвокультурологічна інтерпретація повісті Г. Квітки-Основ'яненка «Маруся» (на основі демінутивної лексики твору)	44

ЛІНГВОКОНЦЕПТОЛОГІЯ. ЛІНГВОСТИЛІСТИКА. ЛІНГВОПОЕТИКА

Костянтин Голобородько Національний концепт народ у мовній картині світу Олександра Олеся	52
Лариса Кравець Концепт вода як донорська зона метафор української поезії	60

Олена Маленко Герої й час в українській поезії (спроба лінгвопоетичної інтерпретації)	66
Анна Мартакова Графічні засоби мовної гри в поезії українського постмодерну	74
Василь Терещенко, Інна Остренок Постмодерна рецепція українця: автоетнонімний вимір	78

УКРАЇНІСТИКА В КОНТЕКСТІ ЧАСУ

Яна Василенко Романтичний вимір топосу «Українська ніч»: поетика європейського художнього моделювання	94
Оксана Ісаєнко Формування терміносистеми українського кіно: фіксація й типологія термінів	100
Лідія Лисиченко Роздуми під час захисту дисертацій з мовознавчих проблем	104
Світлана Марцин, Олена Полозова Спецкурс з українознавства як складник формування національної свідомості студента-філолога	110
Анатолій Новиков Образ Івана Мазепи у творчості О. Пушкіна й І. Карпенка-Карого: компаративний аспект	116
Андрій Панченков Комунікативні й семантичні конституенти проповідницького підстилю конфесійного стилю	122

ФІЛОСОФІЯ ОСВІТИ

Наталія Варич Роль національного етичного ідеалу справедливості в сучасному громадянському вихованні	134
Олена Садоха Єдність національного й наднаціонального у вихованні громадянськості як чинник сталого безпечного розвитку суспільства	139

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

